IRENA ERMANYTĖ

Antonimija ir antonimai

LIETUVIŲ KALBOS INSTITUTAS

IRENA ERMANYTĖ

Antonimija ir antonimai

IRENA ERMANYTĖ

Antonimija ir antonimai

LIETUVIŲ
KALBOS
INSTITUTAS
2008

UDK 808.82-54
Er-121

Recenzentai:
prof. habil dr. *Vincentas Drotvinas*,
doc. dr. *Loreta Vilkienė*

Mokslinė redaktorė
dr. Vilija Sakalauskienė

Monografijos leidimą rėmė
Lietuvos Respublikos švietimo ir
mokslo ministerija

ISBN 978-9955-704-54-6
© Irena Ermanytė, 2008
© Inesa Šeškauskienė, santraukos vertimas į anglų kalbą, 2008
© Lietuvių kalbos institutas, 2008

TURINYS

Pratarmė 7
I. Apie antonimiją ir antonimus 9
1. Pagrindiniai tikslai ir uždaviniai 11
2. Svarbiausi terminai 11

II. Leksinė semantinė antonimijos samprata ir jos loginis pagrindas . 15
1. Leksinių semantinių antonimų darybos būdų bei reikšmių apžvalga 34
2. Antonimai su priešpriešos priešdėliais 36
3. Antonimija ir kitos leksinės semantinės kategorijos 39
4. Struktūrinės semantikos ir antonimijos ryšiai 42
5. Kryptinės, stačiakampės ir diametraliosios priešpriešos 46
6. Nesuderinamos ir suderinamos leksinės sistemos 48
7. Hiponimas, hiperonimas, hipersema ir hiposema 50
8. Hiponimijos ir hierarchinio žodyno santykis 53
9. Hierarchinio žodyno sandaros leksiniai skirtumai 56
10. Dalies ir visumos santykis su antonimija ir jos raiška. 57
11. Žymėtieji ir nežymėtieji nariai. Jų sąsaja su giminystės leksemomis bei tam tikromis priešpriešomis 61

III. Priešpriešų analizės rūšys 65
1. Komponentinė analizė 65
2. Sintagminė priešpriešų analizė 73
3. Paradigminė priešpriešų analizė 83
4. Pragmatinė priešpriešų analizė 88

IV. Antonimai lietuvių kalbos žodynuose 103
1. Antonimai didžiajame „Lietuvių kalbos žodyne“ 103
2. Antonimai „Dabartinės lietuvių kalbos žodyne“ 118
3. Antonimų pateikimas lietuvių kalbos „Antonimų žodyne“ .. 134
4. Antonimų pateikimas kitų kalbų žodynuose 144
5. Sinonimų ir antonimų žodynų apžvalga 157

Pabaigos žodis 171

Santrumpos 173
Literatūra 178
Šaltiniai 185
Summary 189
Dalykinė rodyklė 197

PRATARMĖ

Šios knygos autorė, nemažai metų skyrusi leksikografiniam darbui, ypač domėjosi antonimija bei antonimais, jų semantinės raiškos, darybos būdų analize ir stilistinių priemonių vaizdavimu. Pasirinktos srities objektui apibūdinti buvo parašyta keletas straipsnių, šia tema apginta daktaro disertacija ir išleisti trys antonimų žodynai (du iš jų skirti mokykloms, o trečias – skirtas kalbos praktikai ir lietuvių kalbos antonimijos teorijai, pagrįstas didžiojo „Lietuvių kalbos žodyno" ir jo kartotekos, „Dabartinio lietuvių kalbos žodyno" (visų leidimų) medžiaga bei duomenimis, sukauptais iš lietuvių klasikos ir gyvosios kalbos, išleistas Lietuvių kalbos institute).

Monografija „Antonimija ir antonimai" skirta leksinės semantinės kategorijos – antonimų – teoriniams tyrimams, kurie išsamiai apibendrina lingvistų sukauptą patirtį nagrinėjant antonimijos teorinius bei metodologinius dalykus.

Būta nemažai problemų nurodant šios leksinės semantinės kategorijos teorines ir praktines sąsajas su kitais lyginamais lingvistikos tyrimo objektais (sinonimais, homonimais, polisemija ir kt.).

Knyga skiriama įvairiems kalbos vartotojams: žodynų specialistams, vertėjams, dėstytojams, studentams ir visiems, besidomintiems kalbą pagyvinančia antonimų raiškos teorine bei stilistine įvairove.

Monografiją recenzavo Vilniaus pedagoginio universiteto profesorius Vincentas Drotvinas ir Vilniaus universiteto Lituanistinių studijų katedros docentė Loreta Vilkienė. Už kritines pastabas ir dalykinius nurodymus autorė nuoširdžiai dėkoja Leksikografijos centro darbuotojams: Vilijai Sakalauskienei (darbo redaktorei), Zitai Šimėnaitei, Gertrūdai Naktinienei ir Angelei Rimševičienei, prof. Evaldai Jakaitienei, recenzavusiai „Antonimų žodyną". Geru žodžiu norisi paminėti amžinybėn išėjusį šio žodyno redaktorių dr. Joną Paulauską. Nuoširdus ačiū Danutei Stakienei, surinkusiai kompiuteriu knygos tekstą.

I. APIE ANTONIMIJĄ IR ANTONIMUS

Antonimija yra sudėtingas ir svarbus kalbos reiškinys, sprendžiantis daugelį įvairių leksikografinių, leksikologinių ir semantinių problemų. Ši leksinė kategorija kur kas suprantamesnė už hiponimiją, sinonimiją ir polisemiją. Ir vis dėlto visos minėtos leksinės kategorijos tarpusavyje glaudžiai siejasi, jų santykiai pasižymi natūralumu ir įteisintomis leksikalizuotomis struktūromis. Tiek antonimai, tiek sinonimai tarp savęs semantiškai siejasi ir įeina į tas pačias temines leksinės sistemos grupes.

Įvairios antonimų reikšmės (ypač žyminčios erdvę) iliustruoja ir polisemijos apibrėžtį, t. y. reiškinį, kai žodis ar žodžių junginys turi kelias reikšmes (Gaivenis, Keinys 1990: 44). Manoma, kad tai tam tikrų leksemų reikšmių fonetinės formos, turinčios deramai sutvarkytą kategorinį požymį. Be to, jos privalo būti pateikiamos tvarkingai ir būti gramatiškai pagrįstos. Būtent šiais gramatiniais skirtumais ir atsiskiria polisemija nuo homonimijos, reiškiančios tai pačiai kalbos daliai priklausantį žodį, kuris nesutampa semantiškai nors rašomas vienodai.

Antonimijos struktūra grindžiama priešpriešomis, kurios kalboje reiškia supriešintas logines sąvokas. Antonimija yra savaip užkoduotas kontrastas, pagrįstas teiginio ir neiginio buvimu. Ji realizuojama įvairaus pobūdžio (vienakalbiuose, enciklopediniuose, mokykliniuose ir kt.) žodynuose. Pasaulyje (JAV, Anglijoje, Vokietijoje) labai populiarūs jungtiniai sinonimų ir antonimų žodynai.

Antonimai paprastai realizuojami žodyne, aiškinančiame poromis sugrupuotas priešpriešas. Antonimijos pagrindą sudaro leksinių vienetų gausumas, jų produktyvumas ir žodžių darybos svarba[1].

1 Svarbus yra derivacinių antonimų sudarymo principas, pagrįstas reguliarumu. Monografijoje aptariami lietuviški priešdėlių vediniai *ne-*, *be-*, *prieš-*, išsamiai analizuojami vokiečių kalbos neiginiai *un-*, *nicht-*, *frei-*, anglų – *un-*, *a-*, *in-*, *dis-* ir kt. Visose kalbose gausu ir tarptautinių neigiamųjų priešdėlių *a-*, *anti-*, *ir-*, *kontr(a)-* ir kt.

Leksinės semantinės priešpriešos analizuojamos sintagmiškai (pagal kalbos vienetų pobūdį ir vartojimo dėsningumus), paradigmiškai (pagal tam tikrus vienetų formaliuosius bei semantinius požymius) ir pragmatiškai (stilistiniu požiūriu).

Funkciniai antonimų ryšiai priklauso nuo aptariamųjų objektų ar subjektų, su kuriais tie antonimai susiję, o semantinio lauko branduolys neatskiriamai susijęs su tolimesniais, tačiau gimininga is, semantiniais laukais.

Antonimų porą sudaro beveik visų kalbos dalių žodžiai (vardažodžiai, veiksmažodžiai, prieveiksmiai, prielinksniai ir t. t.).

Struktūros požiūriu antonimai skirstomi į šakninius ir darybinius, kurie dar skiriami į atitinkamus tipus: kontrarines, kontradikacines, vektorines, konversyviąsias ir komplementariąsias priešpriešas.

Antonimai skiriami į klases pagal šiuos požymius: a) antonimų priklausymas/nepriklausymas tam pačiam denotatui; b) jų kryptingumas/nekryptingumas; c) laipsniuojami/nelaipsniuojami.

Skiriami dviejų rūšių antonimai – absoliutieji ir daliniai. Skirstymo pagrindas – viena ar daugiau reikšmių. Pagal priešpriešų pobūdį antonimai yra **tikrieji** ir **kontekstiniai.** Jų vartojimo sąlygas lemia reguliarusis kontekstas ir pastovūs leksiniai ryšiai.

Antonimai ypač pagyvina ir emociškai nuspalvina kalbą. Tai vadinamosios pragmatinės priešpriešos, kurias sudaro antitezė, ironija, oksimoronai, kontekstiniai antonimai, frazeologinės samplaikos, paradoksas, metonimija, metatezė ir enantiosemija.

Šiame antonimijai ir antonimams skirtame darbe aptariama antonimų teorija, analizuojami leksinės koncepcijos bei išvestinių antonimų sudarymo principai.

Aptariamos hiponimo ir hiperonimo bei dalies ir visumos sąvokos, jų santykiai bei skirtumai. Nurodomos jų ypatybės. Analizuojama komponentinės analizės samprata ir jos reikšmė.

1. Pagrindiniai tikslai ir uždaviniai

Antonimijai ir antonimams apibūdinti keliami šie tikslai ir uždaviniai:

1) Apibūdinti antonimų darybinę raišką (antonimai paprastai reiškiami vardažodžiais, veiksmažodžiais, prieveiksmiais bei prielinksniais), aptarti šios raiškos tipus.

2) Nustatyti antonimų sąsają su loginėmis sąvokomis (loginį antonimijos pagrindą sudaro ne prieštaraujančios (kontradikcinės), pvz., *baltas – nebaltas,* o priešingos (kontrarinės), pvz., *baltas – juodas,* sąvokos.

3) Nustatyti ir apibūdinti pagrindines antonimų reikšmes.

4) Nustatyti svarbiausius antonimų analizės būdus (sintagminę, paradigminę ir pragmatinę).

5) Apibūdinti gramatines ir darybines priemones, teorinius bei praktinius vartosenos būdus.

6) Parodyti sąsajas su kitomis leksinėmis semantinėmis kategorijomis (sinonimais, homonimais, polisemija).

7) Apibūdinti antonimų žodynų įvairovę, jų paskirtį.

Šiame darbe antonimija apžvelgiama teoriškai. Iki šiol lietuvių kalbotyroje tokių tyrimų nebuvo.

2. Svarbiausi terminai

Su antonimija susiję terminai gerokai įvairuoja ir yra gausūs, tad stengtasi juos kiek įmanoma suvienodinti, išaiškinti jų reikšmes ir deramai pateikti vartotojams.

Pirmasis *antonimo* terminą XIX a. pabaigoje (1867) pasiūlė anglų leksikografas Ch. J. Smith'as. Antonimai kalboje paprastai vartojami poromis, kurių nariai turi priešingas reikšmes. *Antonimo* terminas buvo sukurtas pagal *sinonimo* analogiją.

Antonimai – tai žodžių poros, turinčios priešingas reikšmes, nusakančios priešingas sąvokas, žyminčios priešingas ypatybes. Antonimija – tai šių žodžių visuma, apimanti jų leksinės, semantinės, darybinės ir

stilistinės analizės būdus ir raišką. Terminas *antonimija* buvo sudarytas reikšmių supriešinimui pavadinti ir suprantamas kaip sinonimijos priešprieša. Nors *antonimija* traktuojama kaip identiškos reikšmės kraštinė priešprieša, t. y. skirtingos reikšmės maksimumas, tačiau tai nėra absoliuti tiesa; tai rodo nemažai antonimijos pavyzdžių, duodamų semantikos žodynuose ir vadovėliuose.

A. Gudavičius kiek kitaip apibūdina antonimų sampratą: „Kai sememų reikšmės skiriasi priešinamomis semomis, kurios atspindi kraštines pozicijas tam tikroje skalėje, turime antoniminius santykius (*karštas – šaltas,* kraštinės pozicijos temperatūros skalėje, *viršus – apačia,* vertikalaus matavimo skalės pozicijos) <...>, sememos gali būti labiau arba mažiau antonimiškos, pavyzdžiui, *karštas – šaltas* ir *šiltas – šaltas* arba *drungnas – šaltas*" (Gudavičius 1994: 26–27).

Šiame darbe vietoj anksčiau vartoto termino *priešybė* įsivedamas *priešpriešos* terminas. Terminai *antonimas* ir *priešprieša* (daugelio lingvistų dar vartojamas *opozicijos* terminas) daugiau ar mažiau ekvivalentiški. *Priešprieša* sąmoningai buvo pasirinkta vietoj *opozicijos,* kuri ypač populiari užsienio ir lietuvių kalbininkų darbuose. Autorei norėjosi vartoti šį lietuvišką terminą vietoj tarptautinio. Priešprieša paprastai apribojama dichotomija (skirstymu į dvi priešingas dalis, reikšmes) ar į du priešingus narius. Antonimija (kaip antonimų visuma) apribojama laipsniškomis priešpriešomis, pvz.: *big* (didelis) -- *small* (mažas), *high* (aukštas) – *low* (žemas) ir t. t. Šio terminų *antonimija* ir *antonimai* apribojimo priežastis priklauso nuo to, kiek laipsniškosios priešpriešos priklausomybę poliariškumui parodo aiškiau negu kiti terminai.

Priešpriešos yra *sintagminės, paradigminės* ir *pragmatinės,* pasižyminčios ir savita vartosena, įvairiais aspektais parodančios antonimų leksinę semantinę struktūrą bei darybos būdus.

Bendriausias priešpriešos terminas yra *kontrastas,* reiškiantis paradigmiškai besiskiriančių elementų skaičių. Tai dažniausiai stilistinė figūra, kurianti priešingą vaizdą ir, lingvistų nuomone, išoriškai artima antitezei (Gaivenis, Keinys 1990: 109). Kai lyginami ar supriešinami du

objektai ar subjektai, pirmiausia atsižvelgiama į jų valdymą ar vienų bei kitų ypatybių trūkumus. Tai paprastai daroma remiantis jų tam tikru panašumu įvairiais atžvilgiais. Pavyzdžiui, *X is married* (X yra vedęs) ir *Y is single* (Y yra nevedęs). Šiame supriešinime esama ir tam tikro panašumo. Kai kurie semantikai tvirtina, jog visų antonimų žodynų leksemų reikšmės yra dvigubų kontrastų sistema. Tai reiškia, kad kiekviena leksema gali būti sulyginta su kita leksema, ribojama daugiadimensinių priešpriešų. Pastebėta, kad pasitaiko antipodinių priešpriešų rūšių. Bet diametralios dvimatės suberdvės priešpriešos kaip *south* ir *north* turės būti identifikuojamos atsižvelgiant į visų kitų komponentų erdvinį buvimą ar stygių.

Antoniminių kontekstų analizė rodo, kad priešpriešos gali reikšti *konjunkciją* (jungimą), *sugretinimą, supriešinimą, prieštaravimą, disjunkciją* (skyrimą), *kaitaliojimąsi, sulyginimą* ir *visumą* arba *esmę.*

Nurodomos ir paaiškinamos *kontrarinės, kontradikcinės* ir *vektorinės* priešpriešos, apibūdinamos jų savybės bei skirtumai. *Kontradikcijos* ir *kontrarumo* terminai išsamiau apibūdinami logikos specialistų, nes labiau susiję su sąvokomis.

Nagrinėjant pragmatines priešpriešas akcentuojamas pirmiausia jų stilistinis vaidmuo kalbos ekspresyvumui bei emocijoms reikšti. Tai *antitezė, ironija, paradoksas, oksimoronai, metaforos, metonimija, enantiosemija.* Stilistiškai kalbą papvairina *antoniminiai frazeologizmai,* t. y. tam tikros žodžių samplaikos ir *kontekstiniai antonimai,* kurie analizuojami ir, kaip sintagminių priešpriešų rūšis, lyginami su *tikraisiais antonimais.*

Nagrinėjant antonimus ypač svarbūs *hiponimų* ir *hiperonimų* terminai[2], reiškiantys rūšies ir giminės pavadinimus bei jų tarpusavio sąsają. Vartojami ir *hiponimo* (bendro hiponimų pavadinimo) ir *kvazihiponimo* (netikro hiponimo, beveik hiponimo) terminai, nors jie pasitaiko gana retai.

2 Konkretesnės reikšmės žodžiai vadinami hiponimais (gr. *hypo* 'apačioje, po', *ónoma* 'vardas'), o labiausiai apibendrintos – hiperonimais (gr. *hyper* 'viršuj, virš') (Gudavičius 1994: 12).

Rusų lingvisto M. Nikitino siūlomi terminai *hiposema* ir *hipersema* ne visai priimtini, nes žymi netiesiogines priešpriešas, dažnai reiškiančias kontekstinius antonimus.

Anglų kalbininkas J. Lyons'as yra įsivedęs *žymėtųjų* ir *nežymėtųjų* narių pavadinimus, kurie skiriasi tuo, kad žymėtasis narys yra labiau apribotas lyginant su nežymėtuoju, pvz., *count* (grafas) -- nežymėtasis, *countness* (grafienė) - žymėtasis.

E. Rodičeva skiria *supletyvinius antonimus* (Rodičeva 1976: 8), kai abu poros nariai priklauso tai pačiai leksinei gramatinei klasei, ir *derivacinius antonimus,* kuriems priklauso vardažodžiai bei veiksmažodžiai, turintys priešingos reikšmės priešdėlius.

II. LEKSINĖ SEMANTINĖ ANTONIMIJOS SAMPRATA IR JOS LOGINIS PAGRINDAS

Antonimija yra svarbus leksinis ir semantinis reiškinys. Tai vienas iš sudėtinių leksikos bei semantikos elementų, rodantis natūralų žmogaus proto poreikį gretinti ir nagrinėti įvairias priešpriešas. Jau pati antonimijos struktūra grindžiama šiomis priešpriešomis, kurios kalboje reiškiamos priešingomis loginėmis sąvokomis.

Kalboje antonimai išsiskiria kaip ypatingas semantinis tipas, grindžiamas tiek kalbiniais, tiek loginiais elementais. Pavyzdžiui, logiškai nedera *gimimas – mirtis,* tačiau kaip antonimai čia santykiauja *gyvenimas – mirtis* (Komissarov 1953: 55; Novikov 1982: 243; Smoczyński 2001: 214–216). Pasak A. J. Greimo: „... žmogus gali būti miręs gyvendamas ir likti gyvas miręs. Kitaip tariant, žmogaus būtis sudaryta iš *gyvenimo* ir *mirties* – iš dviejų vienas kitam prieštaraujančių ir vienos kitą papildančių jo noologinės esaties terminų“ (Greimas 2005: 289).

Ne kiekvienas žodis turi savo priešpriešą. Antonimines poras gali sudaryti tik tokie žodžiai, kurie turi kokybės, kiekybės, laiko bei erdvės reikšmes. Antonimų poros narius paprastai sieja dialektinė vienybė. Tai lemia pačių sąvokų prigimtis, tų žodžių vidinis ryšys.

Daugiareikšmiai žodžiai (polisemai) gali turėti ne vieną, bet ir daugiau reikšmių, pvz.: *naujas – senas [laikraštis], šviežias – rūkytas [žuvis, mėsa], žalias – raugintas [kopūstai, agurkai]* ir kt. Tokie žodžiai, kaip *stalas – kėdė, knyga – sąsiuvinis, duona – druska* ir kt., yra ne antonimai, bet tik semantiškai sugretinami žodžiai. Kai santykiauja visiškai tapačių reikšmių žodžiai, pvz.: *zuikis : kiškis, epušė : drebulė, gardus : skanus* ir kt., yra vadinamoji nulinė priešprieša (Jakaitienė 1988: 84).

Antonimija yra psicholingvistikos reiškinys. Antonimai – tai realaus pasaulio priešpriešos. Pavyzdžiui, *baltas – juodas* – antonimai, o *raudo-*

nas – violetinis jau nėra priešpriešos, kadangi čia nusakomi tik priešingų spalvų spektro nariai (Lyons 1977: 288).

Antonimų poros gali būti nevienodos prigimties:

a) antonimai – tai žodžiai, žymintys supriešintas (*arba šis, arba anas*) sąvokas, kurios vienu metu negali egzistuoti. Vis dėlto vienos iš jų egzistavimas negalimas be kitos, pvz.:

gyvenimas – mirtis
rimtis – judėjimas
taika – karas
būtis – nebūtis
pasirodyti – išnykti;

b) antonimai – tai žodžiai, žymintys erdvę (priešingus erdvės taškus) bei judėjimą priešingomis kryptimis. Šio tipo antonimai egzistuoja vienu metu ir reiškia vieną iš nesikeičiančių taškų sąvoką, kuri tuo pat metu yra judėjimo priešingomis kryptimis centras (Lvov 1985: 10), pvz.:

kairė – dešinė
šiaurė – pietūs
vidus – išorė
įeiti – išeiti
prisiartinti – nutolti
aukštai – žemai
rytai – vakarai
viršūnė – papėdė
pakilti – nusileisti
duoti – imti;

c) antonimai – tai žodžiai, žymintys kokybines ar kiekybines laipsniškąsias priešpriešas, kai vienos iš jų nesant, negali būti ir kita, pvz.:

draugas – priešas
raudonuoti – balti
karštas – šaltas.
meilė – neapykanta
didelis – mažas

Šiuos antonimus galima lyginti su tikru objektu ir tam tikru jo atspindžiu veidrodyje. Veidrodžio paviršius yra tarpininkas, o jo atspindys ir pats objektas yra nutolę priešinga kryptimi. Tai reliatyvus dalykas, nes nesant *draugo* nėra ir *priešo*, o *meilės* nebuvimas nėra *neapykanta* (nors,

priešingai, *gyvenimo* nebuvimas bus *mirtis*, o *rimties* buvimas nereikš *judėjimo*).

Priešingos kokybės antonimai gali turėti nevienodo intensyvumo laipsnį, pvz.:

mažytis ← mažas / → didelis → grandiozinis
neapykanta ← antipatija / → simpatija → meilė ir kt. (Rodičeva 1976: 9);

d) antonimai – tai žodžiai, reiškiantys dydį ir menkumą, jėgą ir silpnumą, gerumą ir blogumą ir pan.

Tokie antonimai dažniausiai būdingi alegoriniam stiliui ir vartojami simboliškai. Pavyzdžiui, dideli objektai ar gyvuliai reiškia jėgą, stiprybę, o maži, menki objektai ar gyvuliai – silpnumą, pvz.: *vilkas – ėriukas, kalnas – pelė, ąžuolas – nendrė* ir kt. Tai vadinamieji *kontekstiniai antonimai*;

e) antonimai – tai žodžiai, reiškiantys socialines sąvokas, priešiškas visuomenės grupes, pvz.:

turtingas – vargšas
princas – elgeta
aristokratas – plebėjas
išnaudotojas – išnaudojamasis ir kt.

Konkreti politinė situacija ar tam tikros gyvenimo sąlygos suformuoja naujus politinės srities antonimus, pvz., *raudonieji – baltieji, kairieji – dešinieji.*

Bet kuris daugiareikšmis žodis gali turėti antoniminę reikšmę, pvz., *karštas, verdantis* 1. 'kuris smarkiai įkaitęs, verda'. 2. *prk.* 'kuris greitai reiškia jausmus, ūmus'. Pirmosios reikšmės antonimas bus *'šaltas'*, antrosios – *prk.* 'kuris jausmus slepia, susitvardantis' ir kt.

Antonimai turi ypatybę sietis su tais pačiais žodžiais. Tačiau specifiška tai, kad tas siejimas pasižymi skirtumu, o ne bendrumu, pvz., *šviesa – tamsa* siejami su visai priešingos reikšmės žodžiais. Nė vienas iš žodžių *mėnulio, saulės, aušros šviesa,* nedera su *tamsa. Šviesos* perkeltinė reikš-

mė yra 'išsilavinimas, kultūringumas', o *tamsos* – 'neišsilavinimas, nekultūringumas'. *Šviesa* dera su žiniomis, protu, išsilavinimu, *tamsa* su šiais žodžiais logiškai nedera.

Supriešinami vienas su kitu antonimai gali įgyti papildomą reikšmę, realizuojamą įvairiomis semantinėmis konstrukcijomis. Ši ypatybė išreiškiama leksine semantine paradigma. Leksinę semantinę paradigmą sudaro tokie žodžiai, kuriuos jungia bendras reikšmės požymis. Pavyzdžiui, vieną paradigmą sudaro namų apyvokos daiktai (*gelda, kubilas, ližė, žarsteklis...*), kitą – skonio ypatybių pavadinimai (*aitrus, gailus, sūrus, kartus...*), trečią – kūno dalių pavadinimai (*galva, kaklas, ranka, pilvas, koja...*) ir t. t. (Jakaitienė 1988: 84; Rodičeva 1976: 5; Vvedenskaja 1971: 17).

Daug stambesnė kalbos sistemos grupė lyginant su leksine semantine paradigma yra semantinis laukas. Pavyzdžiui, į semantinį lauką patenka visi įvairių kalbos dalių žodžiai, reiškiantys judėjimą *(bėgti, eiti, traukti, stumti, lėktuvas, lakūnas, banga, srovė, artyn, tolyn, greitai, palengva ir kt.)* (Gudavičius 1973: 285; Jakaitienė 1988: 84; Karaulov 1972: 60, 1976: 23–57; Lyons 1977: 270; Novikov 1984: 6–7).

Kai įvardijamas terminas *antoniminis kontekstas,* visais atvejais turimos omenyje tam tikros sintaksinės konstrukcijos, kurių sudėtyje yra antonimai. Tokį kontekstą gali sudaryti ne tik antonimai, bet ir kiti žodžiai. Šiuo atveju labai išplečiama antonimijos sąvoka, išnyksta antonimijos ribos.

Vieni mokslininkai antonimais laiko žodžius, turinčius priešingas reikšmes, manydami, kad *priešinga reikšmė* yra pakankamai tikslus apibūdinimas, nors iš tikrųjų taip nėra, kiti – akcentuoja antonimų ryšį su loginėmis kategorijomis. Jie antonimais laiko žodžius, kurie turi ne tik priešingas reikšmes, bet nusako ir nesuderinamas sąvokas.

Išskirtinis antonimų poros bruožas – priešingos reikšmės, kurios ne tik išsiskiria, bet ir sąlygoja bei nulemia viena kitą. Išaiškinant antonimų reikšmes, visų pirma atsiskleidžia tam tikras jų nesuderinamumas, išryškėja antonimų priešingų požymių koreliacija. Pavyzdžiui, antonimai *saulėtekis – saulėlydis* reiškia saulės tekėjimo ir saulės laidos laiką, *len-*

gvas – sunkus reiškia svorio mažumą ir didumą, antonimai *kultūringas – nekultūringas* turi dvi antonimines reikšmes, kurių kiekviena pasižymi koreliacija: **1.** 'esantis (aukšto, žemo) kultūros lygio'. **2.** 'reiškiantis (mandagumą, neišsiauklėjimą)'. Žodžiai, kurie nėra antonimai, koreliatyvių požymių negali turėti (Vvedenskaja 1971: 15)

Nustatant antonimus nepakanka kreipti dėmesį tik į supriešinamus žodžius. Būtina, kad tokie žodžiai turėtų priešingas reikšmes. Pavyzdžiui, *motina – priešas* yra priešingų reikšmių žodžiai. Kaip kontekstiniai šios poros sinonimai bus *motina – draugas.*

Okaziniai antonimai visuomet turi derintis su įprastais antonimais, nes jų reikšmės pabrėžia požymius, būdingus sąvokoms, reiškiamoms antonimais. Pavyzdžiui: *Кавва, kaip medumi tepa, o dirba kaip pelynu girdo* (flk). Čia dominuoja skonio požymis *saldus – kartus.* Esama antonimų ir pagal spalvos požymį *baltas – juodas : sniegas – suodžiai,* kur *sniegas* perkeltine reikšme reiškia *švarus,* t. y. *teisingas, garbingas, o juodas* perkeltine reikšme vertinamas smerkiamai (Vvedenskaja 1971: 21).

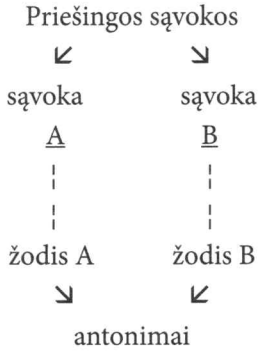
Sunkumų sudaro tai, kad nesutampa įvairių šalių lingvistų požiūriai aiškinant konkrečius antonimų vartosenos atvejus ir pasirenkant iliustraciją. Čia, be abejo, kliudo dar negalutinai ištirtos antonimijos bei antonimų ir kitų leksinių semantinių kategorijų sąsajos ir įvairuojanti terminų vartosena. Klausimai, susiję su priešingų žodžių reikšmėmis ir sąvokomis, turi savitą specifiką, kurią turi nagrinėti ir lingvistikos, ir logikos tyrėjai. Antonimijos problema aktuali tiek vieniems, tiek ir kitiems šių sričių specialistams (Rodičeva 1976: 4; Vvedenskaja 1971: 21).

Tarp visų priešingų reikšmių žodžių ir jų semantinių santykių tipų esama tam tikro ryšio: pati šių žodžių prigimtis (jų kategorinė reikšmė ir semantinė gramatinė tipizacija) daugeliu atvejų lemia vienokią ar kitokią antonimų rūšį. Vienas iš priešpriešos narių paprastai neigia kitą narį, nes, pasak Greimo, „neigimo neigimas yra savotiškas teigimas" (Greimas 2005: 272). Vidinis semantinis antonimiškumas yra didžiausias neigimas. Šis neigimas išryškėja tik semantinės analizės metu, antonimus nagrinėjant kaip invariantinį reiškinį. Pavyzdžiui, antonimų porų *šiluma –*

šaltis, tiesa – melas ir pan. antrieji nariai yra neigiami. Logikoje yra priešingai. Sąvokos *šaltis, melas* tik konstatuoja faktą, tačiau nei teigimo, nei neigimo čia nėra. Todėl tokios sąvokos kaip *šiltas – nešiltas, trumpas – netrumpas* ir kt. logikos požiūriu yra lygiavertės (Ermanytė 1995: 10; Plėšnys 1996: 122).

Kai kalbama apie loginį supriešinimą, tyrimo objektas yra sąvoka. Loginis kontrastas kalboje išreiškiamas priešingų reikšmių žodžiais. Tokie žodžiai ir sudaro leksinį antonimijos pagrindą. Šiuo atveju loginis supriešinimas ir leksinė antonimija siejami tiesiogiai (Novikov 1984: 5).

Leksinė antonimija egzistuoja tarp žodžių, sujungtų į tam tikras simetriškai priešingos reikšmės temines eiles. Tokios eilės vadinamos antoniminėmis paradigmomis, kurias sudarant reikia atsižvelgti į tam tikrą sąrašą žodžių, sudarančių šias paradigmas. Pavyzdžiui, žodžiai, apibūdinantys žmogaus išvaizdą: *liesas, išsekęs, sausas, normalus – įmitęs, storas, nutukęs, riebus.* Antonimų poras gali sudaryti tik kai kurie šios antoniminės paradigmos žodžiai. Sąvoka *para* jungia keturias laiko atkarpas, einančias viena po kitos. Žodžiai *rytas, diena, vakaras, naktis* sudaro antonimines poras: *diena – naktis, rytas – vakaras.* Tas pats pasakytina ir apie keturis metų laikus: *pavasaris, vasara, ruduo, žiema (pavasaris – ruduo, vasara – žiema).*

Sąvoka *diena* asocijuojasi su *šviesa,* o *naktis* su *tamsa.* Kadangi šios sąvokos priešingos, tai ir žodžiai *diena – naktis* yra antonimai. „Esanti

tvarka, kuri pranoksta žmogų, nes ji yra visuomenės, arba gamtos tvarka (esanti diena ir naktis, vasara ir žiema, esama vyrų ir moterų, jaunimo ir senių“ (Greimas 2005: 275).

Antonimija grindžiama priešingų požymių turėjimu, pvz.: *lengvas – sunkus, geras – blogas, drąsus – bailus, pradžia – pabaiga, duoti – imti* ir kt. Aišku tik viena, kad antonimijos ir antonimų sąvoka yra labai plati. Pavyzdžiui, anglų kalbos antonimų *male* 'vyras, vyriškos lyties' – *female* 'moteris, moteriškos lyties', *black* 'juodas' – *white* 'baltas' ir t. t. kiekvienas priešpriešos narys turi vertybių požymį. Taigi *male* yra viena iš ekvipolentinių vertybių, turinti lyties požymį, o *black* savo ruožtu nusako spalvą.

Šie priešingi požymiai yra nesuderinami. Tačiau tai nėra absoliutus reiškinys. Jis veikiausiai santykinis, sąlygojamas vietos, laiko arba santykio, kuris paprastai išryškėja kaip vyraujantis, juk ir gyvenime, ir mąstyme dažnas suderinamumas bei nesuderinamumas. Paprastai du požymiai nesuderinami, jeigu negalimas jų egzistavimas viename laike ar buvimas vienoje vietoje esant vienokiems santykiams (Palmer 1982: 54). Tačiau priešingi požymiai turi būti vienarūšiai. Pavyzdžiui, *nepilnametis – vedęs* nėra tos pačios rūšies, todėl ir negali būti priešpriešos. Vienos rūšies antoniminė pora bus *vedęs – nevedęs,* o *raudonas* ir *žalias* turi vienarūšius, bet nesuderinamų spalvų požymius, todėl yra skirtingi, bet ne priešingi.

Priešpriešoms reikia:

1) Bendrojo rūšinio požymio, grindžiančio šias priešpriešas, pvz., *lengvas – sunkus* (svoris), *ilgas – trumpas* (erdvė). Pavyzdžiui, jei erdvė dalijama į dvi dalis ir nusakoma sąvokomis, turinčiomis du požymius, tai tokie požymiai suprantami kaip priešingi. „Būdvardinę priešpriešą *aukštas* ir *žemas,* atrodo, galima interpretuoti pasitelkus *santykinės* kategoriją ... išskiriant dvi semas: 'didelis kiekis' ir 'mažas kiekis...' Ta pati seminė kategorija ir tie patys seminiai turiniai atpažįstami tokiose leksemų porose, kaip *ilgas* ir *trumpas, platus* ir *siauras* ir t. t.“ (Greimas 2005: 63).

2) Požymių gali būti ne du, bet ir daugiau. Tačiau, jei tie požymiai nesusiję sistemiškai, jie skiriasi, o ne supriešinami. Pavyzdžiui, jei parametras žymi temperatūrą: *karštas, šiltas, vėsus, šaltas,* priešingus požymius turės *karštas – šaltas.* Tokie priešingų reikšmių požymiai reiškiami priešingų reikšmių žodžiais – antonimais.

3) Giminės bei lyties, atžvilgiu priešinamos poros, pvz.: *katė – katinas, avis – avinas; briedis – briedė, vilkas – vilkė* ir pan. Šios poros susijusios žodžių darybos, ne kaitybos santykiais (Judžentis 2002: 45; Paulauskienė 1989: 179–180, 1994: 158–161; Valeckienė 1984: 176–177). Anot A. Laigonaitės, šie žodžiai vadinami vyriškosios ir moteriškosios giminės, atitikmenimis (Laigonaitė 1961: 125), jų skirtumą rodo tik afiksai – galūnė, o kartais priesaga ir galūnė (Laigonaitė 1976: 33; Palmer 1982: 57–58; Salys 1986: 32–33).

Daugelis asmenų pavadinimų pagal profesiją, veiklos pobūdį, lytį ir pan. turi ir vyriškąją, ir moteriškąją giminę[3], pvz.: *mokytojas – mokytoja, vairuotojas – vairuotoja, valytojas – valytoja, sargas – sargė* ir kt. (Judžentis 2002: 45; Paulauskienė 1989: 173–174).

Koreliuojami skirtingų šaknų žodžiai (ppr. daiktavardžiai), nusakantys gyvūnus pagal lytį, pvz.: *antis – gaigalas, višta – gaidys, karvė – bulius, kiaulė – kuilys* ir kt., skirtingų priesagų, pvz.: *avis – avinas, katė – katinas, žąsis – žąsinas* ir kt., skirtingų galūnių, pvz.: *briedis – briedė, lokys – lokė, vilkas – vilkė* ir kt. (Paulauskienė 1989: 175).

Sąvokų ir atitinkamų žodžių priešprieša gali būti nevienoda, t. y. įmanoma įvairi šių sąvokų ir priešingos reikšmės žodžių klasifikacija, atliekama skirtingais principais ir būdais. Būna dvejopas tipologinis skirstymas: a) daiktinis-loginis ir b) kategorinis-loginis.

Daiktiniu-loginiu atveju skirstoma pagal daiktinius požymius (erdvę, struktūrą, spalvą, emocijas ir t. t.), pvz., *viršutinis – apatinis, kairys –*

3 Daiktavardžių giminės paprastai skiriamos pagal semantinį ir morfologinį kriterijus. Giminės kategorijos pagrindą sudaro tam tikros leksinės semantinės daiktavardžių klasės (asmenų, gyvūnų, paukščių pavadinimai (LG 1997: 96–97; Valeckienė 1984: 176–177).

dešinys, šiaurė – pietūs, centras – periferija, vidurys – kraštas, įlinkęs – išlinkęs, tirštas – skystas, liesas – riebus, baltas – juodas, raudonas – baltas, optimistas – pesimistas, palankus – priešiškas ir kt.

Kategoriniu-loginiu atveju skirstoma paisant bendresnių kategorinių požymių skirtumų, nagrinėjamų nepriklausomai nuo daiktų, kuriems tie požymiai būdingi. Kitaip tariant, nustatomas pats supriešinimo charakteris. Šių priešpriešų kategorijų tipai yra tokie: **kontrariniai** arba **kotradikciniai, intensyvieji** arba **mišrieji–intensyvieji, ekstensyvieji, kiekybiniai** arba **kokybiniai, implikaciniai** arba **klasifikuojamieji** (Nikitin 1988: 99–100).

Kontrarinės priešpriešos išdėstomos simetriškai. Kraštiniai eilės nariai yra priekyje ir gale, pradedant nuo centro, pvz.: *turtingas – pasiturintis – elgetiškas – vargingas; baltas – šviesus – tamsus – juodas; karštas – šiltas – vėsus – šaltas* ir kt. Tradiciškai antonimija grindžiama kontrarinėmis priešpriešomis.

Kontradikcinės priešpriešos – tai tokie atvejai, kai nusakomi du požymiai (turint galvoje tarp šių priešpriešų egzistuojantį tarpą)[4], pvz.: *platus – siauras; aukštas, augalotas – žemas; gyvas – negyvas, miręs; geras – blogas; malonus – nemalonus* ir kt. (dar žr. Ermanytė 1995: 9; Nikitin 1988: 100).

Kita vertus, kontradikciškumas gali būti mišrusis-intensyvusis. Tai atvejai, kai vienas iš kontradikcinių požymių apibrėžiamas kokybiškai, o kitas sudaromas formaliai logiškai kaip pirmojo priešpriešos nario neigimas, pvz., *baltas – nebaltas; juodas – nejuodas.* Tokios poros pirmojo nario reikšmė suvokiama intensyviai, o antrojo ekstensyviai: *nebaltas* iš savo daiktiškos srities išmeta *baltą,* bet necharakterizuoja jo kokybinio apibrėžtumo. Juk *nebaltas* gali apimti daugybę spalvų (*raudonas, geltonas, pilkas, juodas, violetinis* ir t. t.) (Lyons 1977: 288; Nikitin 1988: 101).

4 Tarp šių antoniminių priešybių nėra viduriniojo nario, o pati priešybė yra laipsniška, tačiau pasižymi komplementarumu. Paneigdami vieną iš šių priešybių, gauname kitą – apibrėžtą ir kraštinę priešybę, pvz.: *viengungis – ne + viengungis = vedęs, gyvas – ne + gyvas = miręs* (Ermanytė 1995: 10).

Ši klasė nenurodo tam tikros teigiamosios kokybės spalvų klasės. Reikšmė *nebaltas* ir lieka ekstensyvi, išvesta iš *baltas*. Jei išvestinis neigiamasis priešpriešos narys įgyja atitinkamą antoniminę kokybę, tai ši priešprieša pasidaro intensyvi: *gyvas – negyvas, malonus – nemalonus, skanus – neskanus* ir kt. (Ermanytė 1973: 32–33).

Iš tikrųjų sunku rasti tikrą intensyvųjį kontradikciškumą. Kadangi pasaulis dialektiškas, nelengva jame aptikti griežtas ribas. Dažnai susiduriama su tarpiniu kontradikcinio požymio būviu, plg. *nei gyvas nei miręs*. Kartais kontradikciškumas pasižymi gana sudėtingu erdvės požymių dalijimu, norint prisiderinti prie pirmojo priešpriešos nario, plg. *aukšto ūgio – žemo ūgio, aukšto ūgio – vidutinio ūgio – žemo ūgio*. Todėl logikoje kontradikciškumas dažniausiai iliustruojamas intensyviosiomis-ekstensyviosiomis priešpriešomis (*baltas – nebaltas*) (Ermanytė 2002: 4; Nikitin 1988: 101).

Priešpriešos dalijamos į kokybines ir kiekybines. Kokybines priešpriešas iliustruoja *geras – blogas, vedęs – nevedęs, pradžia – pabaiga, baltas – juodas, duoti – imti* ir t. t. Kokybinės priešpriešos suartina kokybiškai skirtingus požymius, turinčius bendrąjį pagrindą, pvz., *moteriškas – vyriškas* (lytis).

Kiekybinis skirtumas ne toks akivaizdus kaip kokybinis. Pavyzdžiui, tarp priešpriešų *ilgas – trumpas* (ilgis) yra kokybinis skirtumas, kurio bendrasis kiekybinis pagrindas – ilgis.

Kategorijos požiūriu kokybės požymiai dalijami į 3 grupes:

1) nebūdingas kokybinis vertinimas (*gyvas – miręs*); 2) būdingas tik sąlyginis požymio kokybės vertinimas; 3) vertinamas tiek sąlygiškai, tiek absoliučiai kiekybės požiūriu (ilgis).

Priešpriešų skirstymas į kokybines ir kiekybines grindžiamas ne galėjimu ar negalėjimu kokybiškai vertinti vieną ar kitą požymį, o santykiu tarp dviejų supriešinamųjų požymių – kiekybinio ir kokybinio. Šie du besisiejantys požymiai gali skirtis arba kiekybiškai (*ilgas – trumpas*), arba kokybiškai (*geras – blogas, parduoti – pirkti*).

Kiekybinės priešpriešos turi išmatuojamus požymius, o kokybinės priešpriešos – tik santykinai kiekybinius ir neišmatuojamus požymius.

Pirmosios turi nulinį požymį, kurio kiekis didėja ir, pasiekęs tam tikrą ribą, pereina nuo mažo dydžio iki didelio:

→ ...	→ ...
trumpas	*ilgas*

Kokybinės priešpriešos sudarytos iš dviejų vienodų, tačiau kokybiškai skirtingų požymių. Čia dvi kokybės ir tarpas sudaro ribą tarp dviejų kokybių, o ne tarp vienos kokybės kiekybių. Kokybės didėja dviem skirtingomis kryptimis nuo to tarpo:

←...	←...
geras	*blogas*

Žmones labiausiai domina ne tiek skirtingų daiktų klasių lyginimas pagal absoliutųjį požymio laipsnį, kiek sąlyginis supriešinimas (sugretinimas), pagal šitą požymį atliekamas kiekvienos klasės viduje. Dėl to kiekvienas daiktų klasės (ar grupės) sąlyginis požymio laipsnis turi skirtingą absoliutųjį dydį. *Trumpa nosis* galima lyginti su *ilga nosis,* bet pačios *ilgiausios nosys* bus trumpesnės už *trumpas rankas.* Kiekybinį laipsnišką požymį reiškiančių žodžių semantika yra santykinė, absoliučiojo požymio laipsnio čia nėra. Jis nagrinėjamas tik turint konkrečią daiktų ar reiškinių klasę. Be to, būtina žinoti tos klasės požymio apytikrius santykius.

Orientuojantis į tam tikrus santykius, šitie supriešinimai apibendrinami. Erdvės sąvoka sudaroma iš dviejų apibendrintų etapų. Pirmąjį etapą sudaro ilgų ir trumpų tam tikros klasės daiktų daugybė, o antrąjį, – atitrūkusi nuo konkrečią klasę sudarančio požymio, apibendrinta daugybė. Vis dėlto tai nėra visų ilgų daiktų, lyginamų su trumpais daiktais, suma (Lang 1995: 45).

Kokybinė priešprieša suartina du kokybiškai skirtingus požymius, apimančius vieną rūšį (turint omenyje tarpą *nei ... nei).* Skirtumas tarp kokybinių ir kiekybinių priešpriešų grindžiamas daugeliu papildomų momentų. Pavyzdžiui, gimininių priešpriešų, tokių kaip *moteriškas – vyriškas* atvejis labai retas palyginus su tokiomis priešpriešomis kaip *geras –*

blogas, drąsus – *bailus* ir kt. Paprastai priešpriešos pasižymi ir kitokiais požymiais, pvz., *džiaugsmas* – *liūdesys* (emocijos) (Lakoff, Johnson 1980: 57–58; Nikitin 1988: 101–103).

Kiekybinės priešpriešos turi ne tik priešingos reikšmės žodžių (antonimų), bet ir artimąjį pagrindą. Tai dažniausiai esti būdvardžiai su ypač aiškiais požymiais. Toks didelis požymių kiekis įtikinamai iliustruoja šio požymio rūšį. Pavyzdžiui, *ilgas* – *trumpas* (ilgis), *gilus* – *seklus* (gylis), *aukštas* – *žemas* (aukštis, ūgis), *platus* – *siauras* (plotis) ir kt. Pagrindinis priešpriešos žodis yra kitos šaknies. Tai, pasak Greimo (Greimas 2005: 65), galima pavaizduoti grafiškai (žr. lentelę).

Semos ir leksemos grafiškas pavaizdavimas

Semos / Leksemos	erdviškumas	linijiškumas	vertikalumas	horizontalumas	perspektyviškumas	laterališkumas
aukštas	+	+	+	–	–	–
žemas	+	+	+	–	–	–
ilgas	+	+	–	+	+	–
trumpas	+	+	–	+	+	–
platus	+	+	–	+	–	+
siauras	+	+	–	+	–	+

Kiekybinės priešpriešos dažniausiai nusakomos daiktavardžiais, pvz., apie *ilgą* ir *trumpą* daiktą galima pasakyti: Koks jo *ilgis*? Kokio jis *ilgumo*? Koks jo *trumpis*? Kokio jis *trumpumo*? Tokios kiekybinės priešpriešos gali būti vartojamos nemarkiruotos su neutralia priešprieša, pereinančia iš ekvipolentinės priešpriešos į privatyvinę.

Priešpriešos taip pat skirstomos į implikacines ir klasifikacines.

Implikacija – realių tikrovės daiktų tarpusavio sąveika, ryšiai tarp dalies ir visumos, tarp daikto ir požymio, tarp įvairių požymių. Implikacijos terminui (kaip mąstymo sferos analogui) čia teikiama platesnė reikšmė

negu logikoje. Čia reiškiamas vienas iš dviejų (kartu su klasifikacija) sąmonės organizavimo būdų, įsivaizdavimo ir sąvokų struktūrinis skirstymas.

Požymiai (simboliškai žymimi raidėmis R_1 ir R_2) implikaciškai susiję, jei daiktą D_1, esant (ar nesant) R_1, reikėtų derinti su kuria nors tikimybe, turint omenyje, ar yra (ar nėra) R_2 sąsajos su daiktu D_1 ar D_2. Implikaciškai susiję požymiai gali būti suderinami (*žalias* ir *neprinokęs, jaunas* ir *nepatyręs, ligotas* ir *silpnas*) ir nesuderinami (*žalias* ir *prinokęs, jaunas* ir *patyręs, ligotas* ir *stiprus*). Ypač implikaciškai susieti yra konversyvūs požymiai. Būtent požymių konversyvumu ir yra grindžiamos implikacinės priešpriešos (Nikitin 1988: 104).

Konversyvumo požymiai išryškėja nesimetriškuose santykiuose. Santykiai simetriški, jei vienodas argumentų statusas. Pavyzdžiui, jei A yra B kaimynai, tai ir B yra A kaimynai (kaimynystės santykiai). Jei santykių argumentų statusas nevienodas, tada tie santykiai nesimetriški. Toks pavyzdys yra ir prekybos santykiai tarp parduodančiojo ir perkančiojo.

Jei du daiktai D_1 ir D_2 susieti nesimetriškais santykiais R_1, tai reliaciniai požymiai $P_1(D_1)$ ir $P_2(D_2)$, virstantys daiktais – argumentais (ir tiktai R_1 atveju), yra **konversyvai**. Pavyzdžiui: *parduoti – pirkti, pardavėjas – pirkėjas, gimdyti – gimti, gimdytojas – kūdikis, duoti – imti, davėjas – ėmėjas* ir kt. Šiuo atveju atitinkamas ir aiškus reliacinis konversyvų charakteris: *duodantis* ieško *imančio* ir atvirkščiai. Vieno daikto ar reiškinio požymis implikuoja jo porinį požymį, kurį turi kitas daiktas ar reiškinys (Ermanytė 1995: 12, 1997: 57).

Konversyvai reiškiami įvairiais žodžiais arba skirtingomis to paties žodžio formomis. Pirmuoju atveju kalbama apie leksinę jų išraišką, antruoju – apie gramatinę. Galimas ir trečias būdas – leksinis semantinis. Tik tada konversyvios reikšmės glūdi tame pačiame žodyje, pvz., *liūdnas* – 1. 'liūdnai nusiteikęs', 2. 'keliantis liūdesį'. Tokią reikšmių poliarizaciją turi daugelis būdvardžių, reiškiančių emocijas: *liūdnas, niūrus, džiugus, linksmas* ir kt.

Būtina pabrėžti, kad ne kiekvienas reliacinis požymis yra konversyvus. Pavyzdžiui, priešpriešų *viršutinis – apatinis* požymiai nekonversyvūs,

nes juos sudaro ne viršutinio ir apatinio daikto santykiai. Čia atitinkami reliaciniai požymiai ir panašūs, ir skirtingi. Tą patį galima pasakyti apie poras *priešakinis – užpakalinis, rytinis – vakarinis, vidurinis – kraštinis, pirmyn – atgal, kairėn – dešinėn, šiaurė – pietūs, centras – periferija* ir kt. Nors visais šiais atvejais požymiai sutampa ir atitinka vienas kitą, tačiau jie nekonversyvūs, nes nereiškia daiktų tarpusavio santykio, o siejasi su trečiuoju daiktu, šiuo atveju – erdve.

Priežastis, lemianti konversyvių sąvokų poliarizaciją, jų priešpriešą, visiškai aiški. Skirtumas tarp porinių konversyvių požymių, atsižvelgiant į jų nesimetrišką santykį, visada papildo vienas kitą ir yra maksimalus. Tarp jų įsiterpusi požymių erdvė, grindžiama argumentų santykiais, dėl to konversyvai suprantami ir kvalifikuojami kaip priešingi žodžiai. Net ir tuo atveju, kai niekas netrukdo konversyvams pasikeisti vietomis, pvz., *imančiam* pasidaryti *duodančiu, parduodančiam – perkančiu* ir kt., nesimetriškų santykių sistema suteikia kiekvienam iš jų po du atitinkančius reliacinius požymius, kurie išsiskiria ir papildo vienas kitą. Toks pasikeitimas vietomis nėra dažnas reiškinys. Vienokio ar kitokio argumento statusas reikalauja tam tikrų savybių. Argumentų skirtumas pagal nesuderinamuosius konversyvų požymius sustiprinamas suderinamų ir nesuderinamų požymių skirtumu. Tokie argumentų požymiai dažnai pasižymi tikimybe. Pavyzdžiui, *testatorius* ir *paveldėtojas* skiriasi ne tik kitokiais vaidmenimis, bet ir amžiumi, sveikata ir t. t.

Bendroji konversyvių priešpriešų sąlyga – struktūrų su nesimetriškais dalių santykiais egzistavimas. Šie santykiai tipologiškai visiškai skiriasi. Be to, jie daug gausesni už simetriškus santykius. Svarbiausia tai, kad simetriški santykiai iš tikrųjų yra tie patys nesimetriški santykiai, tik jie analizuojant niveliuojami arba nesiskiria jų argumentai; plg.: *santuoka – sutuoktiniai,* bet *žmona – vyras; kova – priešai,* bet *puolantysis – besiginantis; žaidimas – žaidėjas,* bet *laimintysis – pralaimintysis* (dar žr. Ermanytė 1995: 21, 2003: VII; Nikitin 1988: 104, 106; Palmer 1982: 55–56).

Čia pateikti pavyzdžiai suvokiami kaip nesuderinamosios priešpriešos, bet jų požymių prigimtis – kitokia (konversyvi). Konversyvūs požy-

miai susidaro tik nesimetriškai santykiaujant vienam daiktui su kitu, kadangi konversyvus vieno daikto požymis egzistuoja tik tiek, kiek esama kito daikto su priešingu konversyviu požymiu. Būtina tokių priešingų požymių išraiškos sąlyga yra tam tikras tų daiktų santykis. Pavyzdžiui, jeigu kas nors *linksmas,* tai dar nereiškia, kad kas nors kitas yra *liūdnas.* Jo *linksmumo* priežastį gali lemti daugybė priežasčių (charakteris, santykių su kuo nors trečiuoju rezultatas ir kt.).

Nagrinėjami požymiai yra santykiniai, nes kiekvienas iš jų turi savo porą su bendruoju komponentu, tačiau tarp dviejų tokių požymių nėra implikacinio ryšio. Šie du požymiai nesąveikauja taip, kad vienas jų sąlygotų kito buvimą. Jei jie ir siejasi tam tikru būdu, tai tik sąmonėje kaip joje atsispindinčio pasaulio sistema: *naktis tamsi* ne dėl to, kad *diena šviesi* (čia egzistuoja paprasčiausias lyginimas). Tuo ir skiriasi nagrinėti požymiai nuo konversyvių požymių, kadangi pirmasis požymis yra tik kito atspindys mūsų sąmonėje.

Būtų klaidinga norėti sujungti šiuos du priešpriešų tipus atsižvelgiant į jų savybes bei santykius. Tokių savybių tipai iš tikrųjų negalėtų sudaryti konversyvios poros, nes jų priešpriešos nejungia implikacija. Ir vis dėlto priešingi savybių požymiai sudaro ne tik konversyvias poras, bet ir priešingų reikšmių poras, neturinčias implikacinio ryšio. Pavyzdžiui, tokie požymiai kaip *artimas - tolimas* yra santykiniai, jie sudaro koreliacinę porą, neturinčią implikacinio ryšio, nes rodo ne vieno su kitu santykį, bet su tam tikru trečiuoju požymiu.

Pirmuoju atveju santykiai ir požymių priešprieša susidaro iš daiktų santykio (ryšio, priklausomybės, tarpusavio sąveikos), lemiančio jų tarpusavio sąlygotumą. Tokie požymiai paprastai susieti implikacijos. Antruoju atveju santykiai ir požymių priešprieša visiškai nereikalauja, kad daiktai, turintys šiuos požymius, tarpusavyje kaip nors sietųsi ir būtų priklausomi vienas nuo kito. Tokie požymiai susiejami sąmonėje ir ta sąsaja rodo tam tikrą koncepcinį ryšių klasifikavimo dalinį atvejį (Nikitin 1988: 104–106).

D. Cruse'as konversyvus (santykių antonimus) laiko vektoriniais. Jo nuomone, jie reiškia kryptingą dviejų objektų santykį. Konversyvai reiš-

kia ne tik erdvės santykius *above – below* (aukščiau – žemiau), bet ir metaforines tų santykių transformacijas, pvz.: *ancestor – descendant* (protėvis – palikuonis), *master – servant* (šeimininkas – tarnas), *guest – host* (svečias – šeimininkas), *teacher – pupil* (mokytojas – mokinys) ir kt. (Cruse 1987: 232).

Klasifikacija – tai antras svarbiausias būdas (kartu su implikacija), kaip organizuoti sąmonę, sutvarkyti sąvokas ir kognityvines struktūras. Klasifikaciniai ryšiai – tai požymių priskyrimas daiktams mintimis. Šių ryšių paskirtis – parodyti daiktų bendrybes ir skirtybes, rasti įvairaus pasaulio dėsningumus, sujungti hierarchiškai individualius daiktus, prognozuoti daiktų išraišką, jų požymius bei realiuosius ryšius. Klasifikaciniai ryšiai sutvarko požymius, jų turinį, fizinę prigimtį, poveikį jausmams ir kt.

Apibūdindami semantinių priešpriešų klasifikaciją, galvoje turime tokį priešpriešų tipą, kuris susijęs su antonimų samprata. Antonimus sudaro daugelis priešingos reikšmės žodžių: *ilgas – trumpas, didelis – mažas, lengvas – sunkus, stiprus – silpnas, karštas – šaltas, gyvas – miręs, gyvas – negyvas, šviesus – tamsus, baltas – juodas, saldus – kartus, taupus – išlaidus, artimas – tolimas, geras – blogas, dosnus – šykštus* ir kt. (Ermanytė 1985: 5, 2002: 3; Palmer 1982: 53; Vvedenskaja 1971: 5).

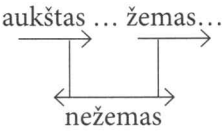
Priešingų reikšmių žodžiai – antonimai – gali būti šakniniai: *geras – blogas, baltas – juodas* ir kt. arba darybiniai: *laimė – nelaimė, malonus – nemalonus* ir kt. (Ermanytė 1985: 6, 2002: 4; Novikov 1982: 251; Vvedenskaja 1971:6). Čia priskirtini tokie antonimai, kurių abu poros nariai priklauso tai pačiai leksinei gramatinei klasei. Darybiniams antonimams priklauso vardažodžiai ir veiksmažodžiai, turintys priešingos reikšmės priešdėlius (Rodičeva 1976: 8).

Darybiniai antonimai sudaromi ir su tarptautiniais priešdėliais: *revoliucinis – kontrevoliucinis, moralus – amoralus, mokslas – antimokslas, simpatija – antipatija* ir kt.

Vienas iš antonimų gali būti išvestinis neigiamasis žodis, sudarytas su neigimo priešdėliu. Tačiau išvestiniai neigiamieji antonimai galimi ir

šakniniai, kaip vieno arba abiejų antonimų poros narių sinonimai: *aukštas – nežemas – žemas, neaukštas; geras, neblogas – blogas, negeras; didelis, nemažas – mažas, nedidelis; daug, nemažai – mažai, nedaug* ir kt. Vis dėlto šie sinonimai semantiškai nėra tapatūs.

Jei šakninių antonimų poros vienas narys yra neigiamasis išvestinis, tai jo reikšmė yra veikiama atitinkamo sinonimo. Tada išvestinio antonimo semantika išplinta į tarpą tarp šakninių antonimų, pvz., *nei (žemas), nei (aukštas).* Be to, išvestinio antonimo semantika iš dalies įtraukia jo sinonimą, atsiribodama atitinkamu požymiu:

Taip išvestinis neigiamasis žodis skiriasi nuo šakninio antonimo, bandančio pakliūti tarp priešingų požymių į dvinarę kiekybinę eilę, ir todėl neatribotas savo didėjančio požymio reiškimo. Nurodytas šakninio ir išvestinio sinonimo semantinis skirtumas išreiškiamas jų derme su tam tikrais žodžiais, rodančiais ir labai didelį, ir gana menką požymio laipsnį, pvz., *visiškai purvinas, visiškai nešvarus; neaukšto, beveik žemo ūgio.*

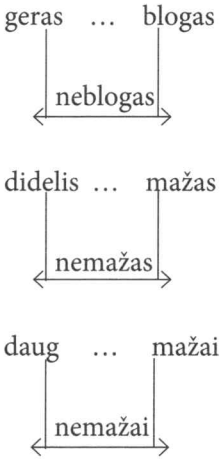
Išvestiniai neigiamieji žodžiai pasižymi binarine požymių priešprieša, kuri dėl neiginio pridėjimo netampa terminu kaip trinarė priešprieša, pvz., *aukštas – vidutinis – žemas.* Dėl to galima sakyti: *Jis buvo neaukšto, tiksliau, vidutinio ūgio.* Žodis *tiksliau* rodo perėjimą nuo binarinės į detalesnę priešpriešą. Sakyti šiuo atveju: *jis buvo neaukšto, net (beveik) vidutinio ūgio* negalima, nes tada susipainiotų įvairios priešpriešų rūšys.

Išvestinio neigiamojo nario semantikos nepaprastumas paaiškina jo vartojimo pragmatiką. Sinonimo pridėjimas leidžia aiškiau charakterizuoti objektus, kuriems šis sinonimas tinka, išvestinio neigiamojo nario įterpimas padeda susilpninti konotacijas (implikacijas ir vertinimus), susietas su sinonimu. Pavyzdžiui, apie *žemo ūgio* žmogų taktiškiau sakyti, kad jis *neaukšto ūgio.*

Kai šakninių priešingų narių priešpriešos daugianarės, ne visuomet įmanomas išvestinis antonimas. Paprastai tada tenka griebtis neigimo, plg. *šaltas – vėsus – šiltas – karštas, nešaltas – nevėsus – nešiltas – nekarštas.*

Junginiai su neiginiu kiekvienu atveju turi kontradikcinę prasmę. Vis dėlto išvestinis antonimas *nekarštas* nesudaro kontradikcinės poros su išvestiniu žodžiu, o tik išplečia savo reikšmę į tarpą, kur sudaromas su artimiausiu priešingu nariu. Pavyzdžiui, *nekaršta arbata,* tai *nei karšta, nei šilta arbata,* bet jokiu būdu *nešalta arbata* (Nikitin 1988: 108–109), dar plg. *It's neihter long nor short* (*Tai nėra nei ilgas, nei trumpas*) (Cruse 1987: 204).

Kiek kitaip esti tada, kai kiekvienas šakninis antonimas turi išvestinį priešingą narį. Vienas iš jų yra išvestinis antonimo narys, t. y. jo semantika užpildo tarpą ir iš dalies apima sinonimą. Kitas išvestinis antonimas apsiriboja vien likusia erdvės pagrindo dalimi, nesiskverbdamas į tarpą. Jo semantika sutampa su pragmatiniu turiniu (žr. schemas):

Apibendrinant implikacines ir klasifikacines priešpriešas nurodomas daiktinis šių priešpriešų skirtumas. Bet kuriam šių priešpriešų tipui tinka vienas kitas tikrovės faktas, kai kuri nors šių priešpriešų pamatuojama tam tikrais daiktinio pasaulio skirtumais. Šių skirtumų prigimtis kiekvienu atveju nesutampa, tad būtų neteisinga manyti, kad sąvokų ir

žodžių supriešinimas išreiškia tiesiogines daiktų priešpriešas. Iš tikrųjų apie tikrąsias priešpriešas, t. y. realųjį daiktų supriešinimą dera kalbėti tik kaip apie implikacines priešpriešas. Pavyzdžiui, konversyvai sąveikauja tarp savęs, o nesimetriški daiktai ir jų santykiai traktuotini tik kaip priešingi požymiai.

Supriešinimo klasifikacija ir antonimija yra sutvarkyto, tinkamai klasifikuoto sąmonės darbo, pirminio daiktų susisteminimo rezultatas. Požymiai ir daiktai paprastai skirstomi poliariškai, net jei jie tarp savęs ir nesąveikauja.

Supriešinimas, išreikštas žodžiais, tampa kalbos reiškiniu. Būtina sąlyga, kad leksinius vienetus sudarytų vienas žodis, priklausantis tai pačiai kalbos daliai. Šiuo atveju atmetama nemaža ne tik kontekstinio kalbinio, bet ir reguliaraus kalbinio charakterio semantinių priešpriešų dalis. Pagal nurodytus kriterijus priešpriešomis negalima laikyti *į šiaurę – pietų link,* nors *šiaurė – pietūs, šiaurinis – pietinis* yra tikros priešpriešos. Šių kriterijų neatitinka ir tokios konstrukcijos, pvz., *įeiti – būti prie išėjimo* (= *išeiti*). Iš tikrųjų kombinuota semantinė analizė rodo, kad panašios poros, nepaisant struktūrinių ir gramatinių skirtumų, nesutampa tik priešingais semantiniais požymiais.

Tokie antonimijos apribojimai dažnai pateisinami, kai yra pora narių, turinčių priešingas reikšmes ir sutampančių visais požymiais (reiškiami vienu žodžiu, priklauso tai pačiai kalbos daliai). Kita vertus, tai nerodo abiejų priešingų poros narių bei sąvokų priešpriešos ir lygybės. Taigi, nors įprasta antonimiją traktuoti kaip kalbos semantines priešpriešas, visiško aiškumo dėlei būtina praplėsti šias tradicines traktavimo ribas.

Šis antonimijos ribų praplėtimas gana svarbus, nes nurodo leksinio supriešinimo sąlygas, kai du vienos kalbos dalies žodžiai, turintys skirtingą semantiką, yra supriešinami. Tokie žodžiai paprastai skiriasi tik leksinėmis, o ne gramatinėmis reikšmėmis. Pavyzdžiui, jei leksinės dviejų žodžių reikšmės nusakomos dviem priešingais semantiniais požymiais, tai tokie žodžiai yra antonimiški. Šis atvejis apima ne tik semantinius

požymius turinčių žodžių priešpriešas (būdvardį, daiktavardį, veiksmažodį, prieveiksmį ir t. t.), bet ir jų substantyviąsias transpozicijas, pvz.: *geras – blogas, gėris – blogis, šiltas – šaltas, šiluma – šaltis, ateiti – išeiti, atėjimas – išėjimas, mylėti – neapkęsti, meilė – neapykanta, daug – mažai* ir kt. (Nikitin 1988: 108).

Svarbiausi dalykai, reikalingi priešpriešų analizei, yra tekstas, tyrėjas ir kalbos sistema. Analizei iš teksto atrenkamos priešingos žodžių reikšmės ir šiais žodžiais reiškiami tų kalbos elementų santykiai. Tyrėjas, kuris analizuoja tiriamąjį tekstą, būtinai privalo suvokti kalbos sistemą, semantiškai analizuoti teksto priešpriešas ir gerai mokėti kalbą. Gerai pasiruošęs tyrėjas, remdamasis intuicija ir kalbančiųjų patirtimi, atsirenka reikalingą medžiagą. Jos analizė rodo, kad vieni priešpriešų santykiai yra izoliuoti ir atsitiktiniai, o kiti – reguliariai pasikartojantys ir dėsningi. Tokie tipiški, atitinkantys pastaruosius reikalavimus sakiniai parodo esmingiausias antonimų savybes ir atitinka svarbiausius antonimijos reikalavimus (Karaulov 1976: 10).

1. Leksinių semantinių antonimų darybos būdų bei reikšmių apžvalga

Antonimų poras gali sudaryti beveik visų kalbos dalių žodžiai. Jie gali būti įvairių (šakniniai) ir bendrų (darybiniai) šaknų.

Šakninių antonimų poras sudaro būdvardžiai *(ankstus – vėlus, aukštas – žemas, geras – blogas)*, iš jų išvesti daiktavardžiai *(aukštuma – žemuma, gerumas – blogumas)* ir prieveiksmiai *(aukštai – žemai, gerai – blogai)*, veiksmažodžiai *(kilti – kristi, klausti – atsakyti, taisyti – ardyti)*, iš jų padaryti daiktavardžiai *(kilimas – kritimas, klausimas – atsakymas, taisymas – ardymas)*, įvardžiai *(anas – šis, anas – tas)*, prielinksniai *(ant – po, į – iš)*. Prie antonimų priskirtini ir dalyviai, turintys kokybinių būdvardžių reikšmes *(basas – apsiavęs, blaivus – pasigėręs, žalias – išviręs)*.

Darybiniams antonimams priešingas reikšmes suteikia priešdėliai ir priesagos. Jie gali būti daiktavardžiai *(laimė – nelaimė, sėkmė – nesėkmė, revoliucija – kontrrevoliucija)*, veiksmažodžiai *(įeiti – išeiti, priprasti –*

atprasti), būdvardžiai *(prasmingas – beprasmis, barzdotas – bebarzdis, valingas – bevalis)*. Gausiausia grupė darybinių antonimų yra veiksmažodžiai *(ateiti – nueiti, atjoti – nujoti)* ir iš jų padaryti daiktavardžiai *(įeiga – išeiga, įėjimas – išėjimas, atvažiavimas – išvažiavimas)*. Veiksmažodiniai antonimai dažniausiai nurodo priešingą veiksmo kryptį (Ermanytė 1985: 5–8, 2002: 3–6, 2004: 96–102).

Antonimai gali reikšti:

a) ypatybę (šią reikšmę daugiausia turi būdvardžiai, iš jų padaryti daiktavardžiai ir prieveiksmiai *(geras – blogas, plonas – storas; gerumas – blogumas, plonumas – storumas; gerai – blogai, geryn – blogyn)*;

b) laiką *(pavasaris – ruduo, pradžia – pabaiga, šiandien – rytoj)*;

c) trukmę *(ilgas – trumpas, amžinybė – akimirksnis)*;

d) vietą *(apačia – viršus, išorė – vidus)*;

e) tempą *(greitas – lėtas, skubotas – lėtokas)*;

f) intensyvumą *(stiprus – silpnas, ūminis – lėtinis)* ir pan. (Ermanytė 1985: 5, 2002: 4).

Antonimų poras gali sudaryti priešingos reikšmės sudaiktavardėję įvardžiuotiniai būdvardžiai ar dalyviai, pvz.: *palaimintasis – prakeiktasis, regintysis – aklasis, šventasis – nelabasis* ir kt. Vienas poros narys gali būti įvardžiuotinės formos, o su juo priešinamas narys – priesaginis tos pačios šaknies daiktavardis, pvz.: *išnaudojamasis – išnaudotojas, nuskriaustasis – skriaudėjas* ir kt.

Antonimų poras sudaro aukštesniojo ir aukščiausiojo laipsnio būdvardžiai, pvz.: *jaunesnis* 'kuris turi mažiau metų' – *vyresnis* 'kuris turi daugiau metų'; *šiauresnis* 'kuris labiau nutolęs į šiaurę' – *pietesnis* 'kuris labiau nutolęs į pietus'; *jauniausias* 'kuris turi mažiausiai metų' – *vyriausias* 'kuris turi daugiausiai metų'; *šiauriausias* 'kuris yra labiausiai į šiaurę' – *piečiausias* 'kuris yra labiausiai į pietus' ir kt. (Ermanytė 2004: 98; Palmer 1982: 53).

Dūriniai taip pat sudaro nemažai darybinių antonimų porų. Pavyzdžiui, būdvardžiai: *aukštakaklis – žemakaklis, aukštaūgis – žemaūgis, didžialapis – mažalapis, gailiaširdis – žiauriaširdis, giliašaknis – sekliašak-*

nis, ilgaplaukis – trumpaplaukis, plačiabėgis – siaurabėgis, smailianosis – bukanosis, stambialapis – smulkialapis, storabalsis – plonabalsis, šiltakraujis – šaltakraujis, švelniaplaukis – šiurkščiaplaukis, šviesiaplaukis – tamsiaplaukis, tankiakalbis – retakalbis, tiesiaeigis – kreivaeigis, tvirtapradis – tvirtagalis ir kt.; daiktavardžiai: *baltalksnis – juodalksnis, didžialaukis – mažalaukis, galvūgalis – kojūgalis, naujamiestis – senamiestis, storverpa – plonverpa, šiaurvėjis – pietvėjis, švarraštis – juodraštis* ir kt.; prieveiksmiai: *aukštyngalviui – žemyngalviui, šiapus – anapus, šventądien – kasdien.*

Sudurtinė antonimų pora susilieja ir sudaro vieną žodį, išlaikantį vidinę priešpriešą, pvz.: *baltjuodis, mirštgyvis, saldkartis, tragikomiškas; dievažmogis, rytvakaris, šviesotamsa, vištgaidis* ir kt.

Priešpriešos gali būti suvokiamos gana subjektyviai. Tai priklauso nuo žmonių gyvenimo sąlygų, profesijos, tikybos ir kitų aplinkybių. Pavyzdžiui, fizikai priešpriešomis laiko žodžius *anodas – katodas,* teisininkai – *advokatas – prokuroras, ieškovas – atsakovas,* medikai – *donoras – recipientas, hipertonija – hipotonija,* žemdirbiai – *sėja – pjūtis, vasarojus – žiemkenčiai* ir kt. (Ermanytė 2004: 98).

2. Antonimai su priešpriešos priešdėliais

Antonimų priešpriešos su neigiamosios reikšmės priešdėliais yra daromos iš būdvardžių, daiktavardžių, prieveiksmių. Pagrindiniams žodžiams tie priešdėliai paprastai suteikia priešingą reikšmę. Tai dažniausiai neigimo priešdėliai *ne-* ir *nebe-*. Svarbesni jų vartojimo atvejai ir reikšmės:

a) pagrindinio dalyko priešpriešos iškėlimas, neigiamo dalyko pasakymas, kuris priešingas pagrindiniam žodžiui, pvz.: *nelaisvė, nelaimė, nedoras, netiesus, neišvengiamas, negreitai* ir kt.;

b) neigiamų veikėjų, neigiamų savybių turėtojų, neigiamų ypatybių, būsenų charakterizavimas be gretinimo su priešingu dalyku, pvz.: *nedorėlis, nemokša, nemiga, nerimas* ir kt.; ***Nedoras*** *žmogus kitų neišmokys dorybės* M. *Čia bebūdamas užkimau, mano balsas pasidarė* ***nebeskardus*** Krv.

Neiginys ne tik paneigia turimą, bet ir suteikia naują antoniminę reikšmę. Pavyzdžiui, žodžiu *nedarbas* ne tik paneigiamas dirbimo faktas, bet nusakomas ir naujas dalykas – visiškas darbo neturėjimas. Su neigimo priešdėliais sudarytos antonimų poros (būdvardžiai ir iš jų išvesti daiktavardžiai bei prieveiksmiai), pvz.: *doras – nedoras, gyvas – negyvas, laisvė – nelaisvė, rimtai – nerimtai*, paprastai turi kokybės reikšmę.

Vediniai su priešdėliu *be-* sudaro antonimų poras su tos pačios šaknies žodžiais, žyminčiais asmenį ar dalyką, kuriam ko nors stinga. Jie kartu rodo ypatybę, priešingą pagrindiniu žodžiu apibūdintai ypatybei, pvz.: *Tai buvo baisi beginklės tautos kova su ginkluota* rš. *Ji visai bebalsė; ką ta bebalsė dainuos!* Jabl. *Klauskit tikt senuosius, jūs glūpieji bebarzdžiai* Donel. Su neigimo priešdėliu *be-* sudaromos antonimų poros: *balsingas – bebalsis, ginkluotas – beginklis, barzdotas – bebarzdis.* Čia priesagos *-ingas* ir *-uotas* vienam iš poros narių suteikia ypatybės gausumo atspalvį, o priešdėlio *be-* vediniui – tos ypatybės trūkumą.

Teigiamųjų-neigiamųjų antonimų grupei artimos tokios žodžių poros, kurių antrasis narys turi dėmenį *šun-*, rodantį neigimą, pvz.: *bajoras – šunbajoris, daktaras – šundaktaris, grybas – šungrybis, mėta – šunmėtė* ir kt.

Vediniai su priešdėliu *prieš-* žymi laiką, buvusį prieš pagrindiniu žodžiu pasakytą laiką, pvz.: *prieškarinis, priešistorinis, priešlaikinis* ir pan., arba nusako dalyko ypatybę, nukreiptą prieš ką arba saugančią nuo ko, pvz.: *priešcheminis, priešvėžinis* ir kt.

Tos pačios šaknies antonimus sudaro vediniai su tarptautiniais priešdėliais *a-, anti-, i(r)-, kontr(a)-*, reiškiantys priešpriešą, neigimą to, kas išreikšta žodžiais be šių priešdėlių, pvz.: *amoralus – moralus, asimetrija – simetrija, antifašistas – fašistas, iracionalus – racionalus, kontrataka – ataka, kontrpuolimas – puolimas.* Nemažai jų vartojama terminijoje, pvz.: *antidalė* (fizika, chemija), *anticiklonas* (geologija, geografija), *antigravitacija, antigravitacinis* (fizika) ir kt. (Ermanytė 1973: 32–33, 1984: 45, 2004: 97).

Anglų kalboje taip pat vartojami tarptautiniai neigimo priešdėliai: *dis-, il-, im-, in-, un-: loyality – disloyality* (lojalumas – nelojalumas), *legal –*

illegal (legalus – nelegalus), *mortal – immortal* (mirtingas – nemirtingas), *married – unmarried* (vedęs – nevedęs), *profitable – unprofitable* (naudingas – nenaudingas) ir t. t. Vokiečių kalbos *un-* priešdėlis taip pat turi kitus, fonologiškai varijuojančius, atitikmenis, pvz.: *amoralisch* (amoralus), *arrhythmisch* (neritmingas), *disproportional* (disproporcinis), *inkompatibel* (nesuderinamas), *immateriel* (nematerialus), *illegitim* (neteisėtas), *irreal* (nerealus) ir t. t. Vokiečių kalboje ypač produktyvūs neigimo priešdėliai *un-*, *nicht-* arba *non-*, sudarantys neigiamus vedinius. Neigimo priešdėliai būdingi beveik visų kalbų antonimų darybai (Cruse 1987: 217–218; Lang 1995: 57).

Vokiečių kalbos antonimai su neigimo priešdėliais skirstomi į kategorijas:

1) daiktavardžių vediniai: *Unglück* (nelaimė), *Undank* (nedėkingumas), *Unglaube* (netikėjimas), *Unmensch* (piktadarys) ir t. t.;

2) būdvardžių, dalyvių ir prieveiksmių vediniai. Jie yra trejopi: a) *unklar* (neaiškus), *unglücklich* (nelaimingas), *undurchschaubar* (nesuprantamas, neaiškus), *unleidlich* (nepakenčiamas), *unwirsch* (nemalonus); b) *unverheiratet* (nevedęs), *unbepflantzt* (nepasodintas), *ungesalzen* (nesūdytas), *ungehalten* (supykęs); c) *ungern* (nenoromis), *unweit* (netoli), *unlängst* (neseniai), *unschwer* (nesunkiai);

3) prielinksnių vediniai: *ungeachtet* (nepaisant), *unbeschadet* (nežiūrint).

Dabartinėje vokiečių kalboje veiksmažodžių vediniai nevartojami; plg. anglų kalbos žodžius: *untie* (atrišti), *unravel* (išvynioti), *unlade* (iškrauti), *unlock* (atrakinti) ir pan.

Kai kada apribojama *un-* priešdėlio vedinių vartosena: a) tik atributiniai, pvz.: **unestrig* (nevakarykštis), **unangeblich* (nemenamas), **untäglich* (nekasdienis), **unvermenschlicht* (nesužmogintas); b) tik predikatyviniai, pvz.: **uneinreil* (nevienodas), **unentzwei* (nepusinis), **ungram* (nepykti), **unschade* (negaila).

Semantinis *un-* priešdėlio nagrinėjimas rodo, kad pastarasis sudaro pagrindinį žodžių tipą, palyginus su sintaksiniu neiginiu *nicht* ir kvazi-

priešdėliu *nicht-* (*un-* turi pirmenybę sudarant priešingos reikšmės antonimų poros narį). Antra vertus, čia išryškėja sinoniminiai santykiai tarp *nicht, nicht-* ir *un-*, plg. *nicht-gerade – ungerade Zahl* (nelyginis skaičius), *nichtbar – unbar* (negrynaisiais pinigais, sąskaitinis). Galima daryti išvadą, kad priešdėlis *nicht-* rodo supriešinimą, o priešdėlis *un-* sudaro kontrarinį antonimą.

Šių pavyzdžių struktūra ligi šiol dar neišaiškinta. Tačiau jau išryškėjo būdvardžių kategorizavimo nepakankamumas. Svarbu ir kitaip patikrinti žodžio struktūrą, t. y. paaiškinti atsižvelgiant į tai, kad tikrasis priešdėlis *un-* (angl. *un-*, rus. *не-*) visuomet sudaro vedinius.

Vokiečių kalboje galima rasti ir sudėtingesnių antonimų vartosenos pavyzdžių: *zufrieden* (patenkintas) – *unzufrieden* (nepatenkintas), *selbstzufrieden* (patenkintas savimi) – *selbst unzufrieden* (nepatenkintas savimi), *sicher* (saugus) – *unsicher* (nesaugus), *selbst sicher* (pasitikintis savimi) – *selbst unsicher* (nepasitikintis savimi), *glücklich* (laimingas) – *unglücklich* (nelaimingas), *überglücklich* (labai laimingas) – *über unglücklich* (labai nelaimingas) ir t. t. Rusų kalboje neigimo priešdėlis vartojamas taip pat reguliariai, pvz.: *небольшой, немаленький, невысокий, ненижний, недальний, немногий, немалый.* Šie duomenys rodo, kad kiekviena kalba semantiškai priklauso nuo vedinių sukurtos struktūros (Lang 1995: 58–59).

3. Antonimija ir kitos leksinės semantinės kategorijos

Šiame skyriuje nagrinėjamos leksinės semantinės antonimijos funkcijos, siejančios antonimus su **sinonimais**, **hiponimais** ir **polisemija.** Nurodomas glaudus antonimijos ryšys su logikos sąvokomis.

Šių leksinių kategorijų semantinius ryšius su antonimais tyrė vokiečių lingvistai – E. Lang'as, W. Müler'is, D. Herberg'as, E. ir H. Bulitt'os[5]. Nemažiau nusipelnę ir anglų lingvistai – D. Cruse'as, F. Palmer'is, G. Lakoff'as ir M. Johnson'as ir kt. Ypač pažymėtinas 1968 m. leidimo Me-

5 Vokiško sinonimų ir antonimų žodyno autoriai.

riam-Webster's *Dictonary of Synonyms*, kuriame analizuojami ne tik sinonimai, bet ir antonimai, analogai bei kontrastai[6].

Teigiama, kad antonimai, būdami priešingos reikšmės žodžiai, yra sinonimų priešpriešos. Vis dėlto tarp antonimų ir sinonimų esama panašumo. Tai rodo išsami antonimų reikšmių analizė. Priešingos antonimų reikšmės turi bendrąjį reikšmės komponentą. Pavyzdžiui, *daugėti* ir *mažėti* reiškia tam tikrą kiekybę, kurios gali būti daugiau arba mažiau.

Žodžiai *ilgas* ir *trumpas* nusako atstumo ypatybę, tik pirmasis reiškia tos ypatybės daugumą, o antrasis – mažumą. Šios ypatybės skirtumas rodo jų priešingą reikšmę, t. y. antonimiškumą. Žodžiai, turintys bendrą laiko trukmės ypatybę, taip pat yra antonimai, pvz.: *ilga diena* ir *trumpa diena*. Tačiau *ilgas pieštukas* ir *trumpa diena* jau nebebus antonimai, nes šiuo atveju skiriasi jų bendrasis reikšmės komponentas.

Įprasta sakyti, kad antonimai yra priešingų reikšmių žodžiai. Esti ir taip, kad antonimai yra priešingos žodžio reikšmės. Pavyzdžiui, veiksmažodis *atšokti* turi dvi antonimines reikšmes: 'šokant nutolti' *(kamuolys atšoko nuo sienos, duonos pluta atšoko)* ir 'šokant priartėti' *(pora atšoko iki stalo)* (Ermanytė 1984: 44). Kiti pavyzdžiai: *Kam* ***darai*** *duris?* (stengiesi *atidaryti,* stengies *uždaryti*); *Kam* ***kinkai*** *arklius?* (darai, kad *iškinkytum* arba *pakinkytum*) (Jablonskis 1957: 294).

Leksiniams semantiniams ryšiams žymėti pasirenkamos simbolinės raidės, jų junginiai arba grafiniai ženklai, o loginius santykius rodo tam tikros simbolinės strėlės ↔, →, o virš *a, b* <...> *x, y, z* matmenų po priešdėlinio neiginio rašomas ¬ ženklas (kiti ženklai bus aptariami vėliau).

Sinoniminiai ryšiai žymimi ***a*** ↔ ***b***

Pavyzdžiui: *ledig* (laisvas) ↔ *unheiratet* (nevedęs), *anfangen* (pradėti) ↔ *beginnen* (pradėti), *Roppe* (juodbėris arklys) ↔ *schwarzes Pferd* (juodis) ir t. t. Sinonimiški junginiai: *x ist kleiner als y* (x yra mažesnis negu y) ↔ *y ist größer als x* (y yra didesnis negu x), *alles ist möglich* (visiems galima) ↔ *nichts ist unmöglich* (niekam negalima) ir t. t. (Lang 1995: 31–32).

6 Apie šį ir kitus žodynus bus kalbama skyriuje „Sinonimų ir antonimų žodynų apžvalga".

Hiponiminiai ryšiai žymimi $a \leftrightarrow b$

Pavyzdžiui: L(a), L(b) *Stute* (kumelė) ↔ *Pferd* (arklys), *Säugetier* (žinduolis) ↔ *Lebwesen* (gyvas padaras) (plg. Jakaitienė 1988: 76; Paulauskienė 1989: 175).

Leksikos struktūra parodo ir hiponiminių santykių asimetriją bei tranzityvumą, pvz.: *stehlen* (pavogti) – *nehmen* (pastverti); *ultramarin* (ryškiai mėlynas) – *blau* (mėlynas) – *farbig* (spalvotas) ir t. t. (Jakaitienė 1988: 80; Lang 1995: 32).

Antoniminiai ryšiai žymimi $a \rightarrow \neg b$

Pavyzdžiui, kai *x* yra *a*, tai nėra *b*.

Kontradikciniai santykiai grindžiami prieštaraujančiomis sąvokomis, pvz.: *Hengst* (eržilas) – *Stute* (kumelė), *gerade* (tiesus) – *ungerade* (netiesus), *organisch* (organinis) – *anorganisch* (neorganinis), *tot* (miręs) – *lebendig* (gyvas). Prieštaraujančios sąvokos sudaromos su neigimo priešdėliais: *nicht-* (ne-), *an-* (ne-), *un- (um-)* (ne-).

Kontrariniai santykiai žymimi $a \rightarrow \neg b$ & $b \rightarrow \neg a$. Jie reiškia priešpriešą, pvz.: *hoch* (aukštas) – *niedrig* (žemas), *steigen* (kilti, keltis) – *fallen* (kristi), *über* (virš, ant) – *unter* (po), *Nord* (šiaurė) – *Süd* (pietūs), *lieben* (mylėti) – *hassen* (neapkęsti). Šio tipo priešpriešos priklauso nuo semantinių komponentų (Lyons 1977: 272).

Vokiečių lingvistai užfiksavo ir **subkontrarinius ryšius tarp antonimų,** žymimų $\neg a \rightarrow b$ & $\neg b \rightarrow a$, pvz.: *teilbar* (dalus) – *ungerade* (nelyginis), *erlauben* (sutikti) – *freistellen* (leisti pasirinkti) ir t. t. Semantiniu požiūriu ši antonimijos rūšis turi ir atitinkamą sandarą.

Konversyvai žymimi $a\ (x, y...) \leftrightarrow (y, x...)$. Ši antonimų rūšis turi sudėtingą vidinę ir išorinę struktūrą, reiškiamą leksine priešprieša, tarp kurios narių esanti situacija (veiksmas, santykis) vaizduojama kaip grįžtamoji. Konversyvus sudaro veiksmažodžiai, daiktavardžiai, būdvardžiai, prieveiksmiai bei prielinksniai (Cruse 1987: 232). Pavyzdžiui: *Elternteil* (vienas iš tėvų) – *Kind* (vaikas), *Vorgänger* (pirmtakas) – *Nachfolger* (pasekėjas), *kaufen* (pirkti) – *verkaufen* (parduoti), *geben* (duoti) – *erhalten* (gauti) ir t. t.

Binariškumas žymimas $a(\neg p) \leftrightarrow \neg b(p), \neg a(p) \leftrightarrow b(\neg p) \leftrightarrow \neg b(\neg p)$. Šis leksinis semantinis antonimų santykis rodo neigiamąjį aspektą ir yra sugrupuotas su *L(a)* ir *L(b)*. Nors leksiniu požiūriu jis gana trūktinas, tačiau paremtas gausiais ir sudėtingais pavyzdžiais: *niekas, nė vienas* (kein), *niekas, joks* (niemand), *niekuomet, niekada* (nie), *niekur* (nirgends) ir t. t. (Lang 1995: 34).

Binariškumas nusako nagrinėjamų dalykų ekvivalentiškumą, simboliškai atspindi jų semantiką, pasižyminčią teigiamais ir neigiamais požymiais. Ši binariškumo integracinė forma paplitusi tarp įvairių žodžių ir lemia jų tvarką (tuo ji skiriasi nuo kitų antonimų sandaros integracinių formų). Leksiniu požiūriu tai išaiškėja atsakius į tokius klausimus: a) Kokiai leksinei kategorijai priklauso antonimai reiškiami atitinkamomis *L(a) ir L(b)* kalbos dalimis? b) Kaip leksinėmis kategorijomis suskirstomi rūšiniai (kalbos dalies) antoniminiai santykiai?

Gramatikos požiūriu įdomu: a) Kaip morfoleksinės kalbos dalys L(a) ir L(b) santykiauja tarp savęs? b) Ar L(a) ir L(b) sąlyginiai antonimų ryšiai įteisinti kontekste leksiškai, ar jie yra išvestiniai? c) Ar požiūris į L(a) ir L(b) savaip suderintas, o likusi gramatikos dalis asimetriška?

Dar egzistuoja ir tokie svarbūs dalykai: a) Ar kalbos elementai tvarkomi ne tik išardant reikšmės komponentus, ypač išvestinį pradinį ryšį? b) Ar žodžių reikšmių kompozicijos priešprieša gali vienodai išnykti? c) Ar pradinė taisyklė, t. y. reikšmių struktūra ir išvestinis leksinis vienetas, lygiaverčiai ir kaip jie santykiauja?

Leksinės antonimų ir jų gramatinių ryšių apžvalgos skyrių sudaro tipiški poliariški antonimai, pvz.: *ilgas* (lang) – *trumpas* (kurz), *daug* (viel) – *nedaug* (wenig) ir t. t. Daugumos lingvistų nuomone, antonimų leksinė struktūra grindžiama pažintiniais principais (Lang 1995: 38).

4. Struktūrinės semantikos ir antonimijos ryšiai

Struktūrinė semantika pirmiausia akcentuoja tipiškų priešpriešų santykių svarbą. Šiuo atveju kalbama apie tipiškas paradigminių priešpriešų sąvokas. Beveik kiekvienas žodis kalbančiojo ir girdinčiojo są-

monėje sužadina atitinkamą priešpriešą. Tai aiškiai atspindi struktūrinė semantika.

Kalboje leksemų poros paprastai siejasi įvairiais būdais. Pavyzdžiui, *aukštas* – žemas (high - low); *pirkti - parduoti* (buy – sell); *vyras - moteris* (male – female); *kairys - dešinys* (left – righ); *pirmyn – atgal* (front - back) ir t. t. Šių priešingų leksemų porų buvimas natūralioje kalboje rodo žmonių polinkį poliarizuoti įvairius daiktus, reiškinius, objektus ir subjektus. Tai faktas, patvirtinantis daugelio lingvistų nuomonę, jog dvinarės priešpriešos yra gana svarbus veiksnys, semantiškai valdantis kalbos struktūrą.

Anglų kalbos priešpriešos, kurių nariai skiriasi nevienodu to paties semantinio požymio laipsniu, gali būti laipsniuojamos. Pavyzdžiui, galima paklausti *Ar X toks pat karštas (hot) kaip Y?* ir teigti, kad *X yra toks pat karštas kaip Y* arba *X yra karštesnis už Y*[7]. Laipsniuojamųjų ir nelaipsniuojamųjų priešpriešų skirtumą paprastai lemia šių priešpriešų kontradikciškumas ir kontrariškumas. Pavyzdžiui, teiginys, žymimas *p*, yra kontradikcinis palyginus su kitu teiginiu, žymimu *g*, nes abu teiginiai negali būti teisingi ar klaidingi. Jei *p* ir *g* abu yra klaidingi, tai *p* yra kontrariškas: *The coffe is hot* (Kava karšta) : *The coffe is cold* (Kava šalta). Taigi šiuo atveju daiktavardžiai *vyras* ir *moteris* yra kontradikciški, o būdvardžiai *karštas* ir *šaltas* – kontrariški. Neginčijama, kad laipsniuojamieji būdvardiniai antonimai yra kontrariški.

Vokiečių kalbos kontrariniai antonimai taip pat laipsniuojami, pvz.: *unchristlich* (nekrikščioniškas), *unmenschlich* (nežmoniškas) ir t. t.

---

7 Laipsniuojami dažniausiai kokybiniai būdvardžiai. Būdvardis *moteriškas*, sudarytas iš daiktavardžio *moteris*, nelaipsniuojamas, t. y. negalima pasakyti, kad *X yra toks pat moteriškas kaip Y* arba *X yra moteriškesnis už Y*. (Nors posakis – *X nėra moteriškesnis už Y* – kalbai yra visiškai priimtinas). Pavyzdžiui, ir lietuvių kalbos priešpriešų *vyriškas – nevyriškas = moteriškas* ir *moteriškas – nemoteriškas = vyriškas* vienos šių priešpriešų neigimas tik patvirtina kitą priešpriešą. Todėl semantinis atstumas tarp *nemoteriškas = vyriškas* lygus nuliui. Tą patį galima pasakyti apie *ne moteris = vyras* arba *ne vyras = moteris*. *Hot – cold* yra laipsniuojamosios leksemos, o *male* ir *female* – ne, kadangi grindžiamos šių dviejų priešpriešų porų loginiu ir gramatiniu skirtumu.

Šiek tiek mažiau paplitusios veiksmažodinės priešpriešos, pavyzdžiui: *equal* (būti lygiam), *differ* (skirtis), *exceed* (viršyti) ir t. t. *(Mūsų namas toks pat/skiriasi nuo jūsiškio dydžiu)* (Cruse 1987: 204). Cruse'o nuomone, veiksmažodžiai, reiškiantys psichines būsenas yra laipsniuojami, pvz.: *Man tai labai patinka* (I quite like it); *Man tai visai patinka* (I like her enourmously). Tarp dviejų priešingų polių yra ir neutrali sritis, pvz.: *Man ji nei patinka, nei nepatinka – aš esu jai visiškai abejingas* (I neither like her nor dislike her – she leaves me totally indifferent). Veiksmažodžiai *admire – despise, approve – disapprove,* plg. *žavėtis – niekinti, pritarti – nepritarti* patvirtina veiksmažodžių laipsniškumą (Cruse 1987: 217–218).

Tokie santykiai tarp sakinių: *Our house is biger than yours* (Mūsų namas didesnis už jūsų) ir *Your hose is smaller than ours* (Jūsų namas mažesnis už mūsų), gali būti vartojami kaip predikatai, atitinkantys aktyvius ir pasyvius šių sakinių santykius: *Jonas nužudė Petrą* ir *Petras buvo nužudytas Jono.* Čia yra atvejis, kai vienos laipsniuojamųjų antonimų poros pakeitimas kita ir nominalių posakių lyginimas sakiniuose semantiškai susidaro iš ekvivalentiškų tų sakinių santykių.

Daugelio kalbų priešpriešos yra skirtingų šaknų, t. y. morfologiškai nesusijusios, plg. anglų ir lietuvių: *good* (geras) – *bad* (blogas), *high* (aukštas) – *low* (žemas), *beautiful* (gražus) – *ugly* (bjaurus), *big* (didelis) – *small* (mažas), *young* (jaunas) – *old* (senas) ir t. t. Tačiau antonimų žodyne greta pateikiamos ir darybinės priešpriešos. Pavyzdžiui: *married* (vedęs) – *unmarried* (nevedęs), *formal* (formalus) – *informal* (neformalus), *legimate* (teisėtas) – *illegimate* (neteisėtas) ir t. t. Kiekvienu atveju čia vieno iš antonimų poros narių pagrindinė forma yra kilusi iš kito nario formos su anglų kalbos neigimo priešdėliais *un-, in-, il-*, plg. lietuvių kalbos *ne-, be-*: *geras – negeras, jaunas – nejaunas, stiprus – nestiprus, ginkluotas – beginklis* ir pan.

Morfologiškai nesusijusios priešpriešos, pavyzdžiui, kaip *good – bad,* gali skirtis sintaksiškai ir semantiškai pagal pozityvumą ir negatyvumą. Paprastai pozityvioji priešprieša turi tendenciją būti pranašesnė už negatyviąją. Pavyzdžiui: *aukštas – žemas, gyvenimas – mirtis, savas – svetimas, šviesiai – tamsiai, greitai – lėtai ir t. t.*

Morfologinis leksemų gimininguma lingvistų laikomas kaip pusiaukelė tarp gramatikalizacijos ir leksikalizacijos: *good* ir *bad* labiau skiriasi nuo *friendly* ir *unfriendly* leksemų, plg. lietuvių *geras* ir *blogas, draugiškas* ir *nedraugiškas* ir pan.

Galima visiškai tiksliai nusakyti apibrėžtus dalykus (pvz., apytikrį skaičių) apsiribojant *yes* ir *not* tuo atveju, kai objektai ar subjektai yra dideli ar maži, geri ar blogi. Neigdami arba tvirtindami, kad kas nors yra geras, pasitenkiname pirmąja apytikre reikšme, kai laipsniuojamieji antonimai interpretuojami kaip kontradikciniai.

Svarbi problema yra išimties tarp antonimų ir komplementarų ieškojimas. Antonimijos ir komplementarumo pavyzdys yra *vyras – žmona: X yra y vyras,* kurio konversija yra *X yra Y žmona.* Pagrindiniu komplementarų bruožu Cruse'as laiko jų savybę „padalyti tam tikrą abstrakčią visumą į dvi dalis taip, kad tai, kas nepriklauso vienai daliai, būtinai priklausys kitai" (Cruse 1987: 198).

Derinamos aktyviosios ir pasyviosios veiksmažodžių formos, pvz: *užmušti : būti užmuštam;* (plg. *X killed Y* ir *X was killed by Y* rodo šių teiginių konversiją). Patogumo dėlei žymėdami tuos konversijos santykius raidėmis R ir R^1, juos galima sukeisti vietomis R^1: R ir tuo pačiu metu padaryti juos lygiaverčius: $R(x, y) = R^1 (y, x)$. Taip gramatiškai sukeisti jie įgauna nominalią išraišką. Tą patį veiksmą galima atlikti su kitomis sakinių poromis, turinčiomis atvirkščiai santykiaujančias leksemas, išreikštas dviem ekvivalentiškais porų nariais, pvz.: *X didesnis už Y = Y mažesnis už X* (dar žr. Ermanytė 1995: 21). Priešingų porų narių konversyvai užfiksuoti anglų kalbos žodynuose, pvz.: *doctor – patient*; *master–servant* ir t. t. Tą patį galima pasakyti apie antonimus, reiškiančius giminystės santykius, pvz.: *tėvas – motina, sūnus – duktė* ir antonimus, nusakančius laiko ir erdvės santykius, pvz.: *aukščiau – žemiau*; *priešakyje – užpakalyje, prieš – po* ir t. t.

Tokių leksemų kaip *pirkti – parduoti* santykis yra gerokai sudėtingesnis. Jei jie traktuojami kaip trinariai predikatai, žymimi simboliškai R

(x, y, z) ir R^1 (z, y, x) ir atlieka tokias gramatines funkcijas kaip subjektas, tiesioginis objektas, netiesioginis objektas. Taigi galima teigti, kad *pirkti* yra priešingas *parduoti* – *pirkti* (x, y, z) = *parduoti* (z, y, x). Aiškėja, kad sakinys, kuriame yra šie du nariai, privalo būti gramatiškai pakitęs; plg. sakinius: *X pirko Y iš Z – Z pardavė Y X.* Tai patvirtina šių sakinių lygiavertiškumą (Lyons 1977: 270–280).

5. Kryptinės, stačiakampės ir diametraliosios priešpriešos

Nors susipažinta su trimis leksinių priešpriešų rūšimis: antonimija, komplementarumu ir konversija, tačiau dar esama ir ketvirtojo priešpriešų tipo, kuris taip pat yra gana svarbus kalbai.

Pirmiausia aptartinos kryptinės priešpriešos, pvz.: *aukštyn – žemyn, atvykti – išvykti, ateiti – išeiti* t. t. Šias poras sieja bendroji judėjimo priešingomis kryptimis reikšmė. Vis dėlto yra esminių skirtumų tarp šių priešpriešų, pvz.: *aukštyn – žemyn* reiškia judėjimą tolyn nuo P, *ateiti – išeiti* reiškia judėjimą link P. Vertikalų judėjimą reiškia ir priešpriešos *kairė – dešinė, pirmyn – atgal ir t. t.*

Cruse'as šiuo atveju pasirenka kitą terminą. Jis kryptines priešpriešas vadina *vektoriniais antonimais,* kurių reikšmes sudaro semantiškai priešingi krypties komponentai (Cruse 1987: 223). Tokius antonimus jis skirsto į tris rūšis:

a) diametraliuosius, pvz., (kalno) *viršūnė – papėdė*;

b) vienas kitą papildančius, pvz., *slėnis –kalnas*;

c) grįžtamuosius, pvz.: *įeiti – išeiti, surišti – atrišti* (Cruse 1987: 225–227).

Visai kitoks priešybių *atvykti* ir *išvykti* santykis. Judėjimas nuo P reiškia nebuvimą prie P, o judėjimas į P reiškia buvimą prie P. Tai rodo du galimų išeičių variantus, pagrįstus kryptingumu, kuris gali būti pozityvusis ar negatyvusis priklausomai nuo to, ar išeities vieta yra P ar ne P. Pozityvusis variantas išreiškiamas teiginiu *X atvyko/atėjo į P* arba *X atvyko/atėjo iš P.* Negatyvusis variantas išreiškiamas teiginiu *X nėra P.*

Pozityviai susijusios priepriešos *įsigyti – prarasti*, o negatyviai – *pamesti – turėti*; *mirti – gyventi*; *išsituokti – ištekėti*, *vesti* ir t. t.

Priešpriešos, sudarančios sistemą *north* (šiaurė), *south* (pietūs), *east* (rytai), *west* (vakarai), yra dviejų rūšių. Kiekvienas iš šių keturių sistemos narių supriešintas stačiakampiškai su dviem kitais nariais: *north* supriešintas su *east* ir *west*, o *east* supriešintas su *south* ir *north*.

Priešingi vienas kitam žodžiai *šiaurė* ir *pietūs*, *rytai* ir *vakarai*. Kai diametralios priešpriešos reiškia dviejų dalių predikatyvą (arba toks predikatyvas nusakomas kaip *į pietus*), tai rodo atvirkščią kryptį. Tačiau daug artimesnė giminystė, esanti tarp *šiaurė* ir *pietūs* bei tarp *rytai* ir *vakarai* rodo, kad visos keturios leksemos priklauso tam pačiam semantiniam laukui, o kiekviena leksema yra diametraliai priešinga atitinkamai kitai leksemai, esančiai dviejų dimensijų erdvėje. Pavyzdžiui, *aukščiau – žemiau* (*above – below*), *priešais – užpakalyje* (*in front of – behind*), *kairėje – dešinėje* (*left – right*) priešpriešos pateiktos trimis matmenimis. Tačiau priešpriešos neapsiriboja vien vieta ar fizine erdve. Priešingas reikšmes turi ir kai kurios spalvos, pvz., *baltas* ir *juodas*.

Daugelio kalbų giminystės terminų žodynuose pateiktos simetriškai išdėstytos priešpriešos: *sutuoktinius a ir b, pagimdžiusius vaikus – brolį/seserį c ir d*. Šiuos keturis narius *a, b, c, d* galima išdėstyti stačiakampio forma kaip kompase[8].

8 Iš anksto negalima žinoti, kaip giminystės santykiai bus leksikalizuoti bet kurioje kalboje, kurios visuomenė pripažįsta monogaminę santuoką ir kitus giminystės santykius. Aiškumo dėlei reikia sugretinti dvi – anglų ir rusų – kalbas. Anglijoje santuoka leksiškai buvo identifikuota vyrui susituokus su žmona (*spouse*), o *sibling* = *brother* / *sister in law* (svainis, svainė). Anglų kalboje pastarosios leksemos (ar bent sinonimo) nebuvo, nors teoriškai *brother in law* reiškia vyrą (svainį), o *sister in law* – moterį (svainę). Anglijoje asmens lyties svarba buvo nurodoma visais atžvilgiais. Tariant, kad *a* yra *b* vyras, santykis tarp *b* ir *c* (*brother's wife*) rusų kalboje yra leksikalizuojama kaip *невеста*, o santykis tarp *d* ir *a* (*sister's husband*) – kaip *зять*. Kitas giminystės santykis (*husband's brother*) rusų kalboje yra *деверь*, o (*husband's sister*) – *золовка* ir t. t. Pavyzdžiui, *man* (vyras) yra komplementariai supriešintas su *woman* (moteris) vienos dimensijos požiūriu, o *boy* (berniukas) su *girl* (mergaitė) – kitos dimensijos požiūriu.

Stačiakampės sistemos priešpriešos *man – woman* ir *boy – girl* dominuoja ir kaip visiškai priešingos: *north* (šiaurė) – *south* (pietūs), *east* (rytai) – *west* (vakarai), *spring* (pavasaris) – *autumn* (ruduo), *summer* (vasara) – *winter* (žema). *Summer* yra daug labiau supriešinta su priešprieša *winter* negu su stačiakampe priešprieša *spring* ir *autumn*. Esama ir daugiau įvairių priešpriešų atvejų.

Vis dėlto išskirtinumas tarp diametraliųjų bei stačiakampių priešpriešų egzistuoja ir yra pritaikomas. Svarbu tai, kad tam tikrų leksinių semantinių laukų (tokių kaip giminystės laukai) analizė ir diametraliųjų priešpriešų atpažinimas yra gana veiksmingi. Daugiadimensiniai laukai komponentinės analizės požiūriu gali sudaryti cikliškai sutvarkytų leksemų sistemas *(south, north, east, west)* ir padėti atidžiau ištirti tokias iš dalies cikliškas sistemas kaip *white, black, red, green, yelow* ir t. t. (Lyons 1977: 281 – 287).

6. Nesuderinamos ir suderinamos leksinės sistemos

Kontrastai gali būti nesudvigubinti (spalvas įvardijančios leksemos) ir sudvigubinti. Apie nesudvigubintų kontrastų reikšmę galima pasakyti mažiau negu apie antonimines priešpriešas. Vis dėlto sunku įsivaizduoti, kad tokios leksemos, kaip *sekmadienis, pirmadienis..., šeštadienis; sausis, vasaris..., gruodis;* gėlių pavadinimai: *rožė, pinavija, tulpė, šarkakojis* ir t. t., galėtų būti analizuojamos minėtu būdu. Tokios daugianarės leksinės sistemos priklauso tam tikrai specializuotai žodyno atmainai.

Daugianarių sistemų leksemas, pvz., *sekmadienis, pirmadienis ..., šeštadienis,* nelengva suderinti, todėl sunku suformuluoti jų priešpriešų sąvokas. Kontradikcinis nesuderinamumas iliustruojamas tokiais pavyzdžiais: *X nėra pinavija, tulpė, šarkakojis* arba *X ėjo ten šeštadienį, penktadienį.* Vis dėlto nesuderinamumas šiek tiek patikslina leksinę sistemą. Pavyzdžiui, kai sakoma, kad *X* ėjo tik vieną konkrečią dieną: *X ėjo ten šeštadienį* būtina taip pat sakyti: *X nėjo ten sekmadienį.* Nors *X ėjęs šešadienį* yra nesuderinamas su *X ėjęs sekmadienį ar kurią kitą dieną,* nereiškia, kad jis negalėjo eiti abu kartus – *ir šeštadienį, ir sekmadienį.* Ke-

blumų sudaro tai, kad nesuderinamumas kaip struktūrinis atvejis nėra iš anksto teoriškai atpažįstamas. Tačiau svarbu tai, kad nesuderinamumo leksinis ryšys kaip tam tikra priešprieša grindžiamas vidiniu kontrastu. Pavyzdžiui, žodžiai *rožė* ir *kiaulė* yra kontrariški. Vienas reiškia gėlę, kitas – gyvulį, todėl vienos leksemos reikšmė gali skirtis nuo kitos leksemos reikšmės.

Daugianaris nesuderinamumas tvarkomas įvairiai: greta daugianarės sistemos esama kitos sistemos, kuri apima daugiau kaip dvi leksemas. Tokios sistemos gali būti tvarkomos nuosekliai ar ciklais. Nuosekliai sutvarkytoje sistemoje yra du labiausiai nutolę nariai, o visos kitos sistemos leksemos yra įsiterpusios tarp tų dviejų, t. y. kiekviena ciklinės sistemos leksema atsiduria tarp dviejų kitų leksemų.

Pavyzdžiui, leksemų *nuostabus, geras, malonus, pasigailėtinas, blogas, siaubingas* sistema, pirmiausia, yra neapibrėžta ir prie jos galima pridėti *nuostabus, didingas* ir t. t. Įvardyti žodžiai gali būti išdėstyti tokia pat eile (kadangi du ar daugiau iš jų yra skirtingi), pvz.: *ji ne tik gera – ji nuostabi.* Šie žodžiai kontekste yra nesuderinti.

Nurodytoje sistemoje galima identifikuoti antonimų porą: *geras – blogas,* kaip stilistiškai neutralią ir labiau semantiškai suderintą. Stilistiškai ne tokios neutralios, emociškesnės leksemos yra *puikus* ar *siaubingas.*

Leksemų sistemoje *karštas, šiltas, vėsus, šaltas* telpa išorinės ir vidinės antonimų poros: *karštas – šaltas* ir *šiltas – šaltas.* Labiausiai nutolę nuo normos nariai *šaldantis* ir *verdantis,* nors *verdantis, karštas, šiltas, vėsus, šaltas, šaldantis,* be abejonės, gali reikšti ir priešpriešas.

Nors leksemos sutvarkytos griežtesne forma, tačiau jos ne taip gerai charakterizuoja kalbos vartoseną. Kaip pavyzdys gali būti egzamino žinių vertinimas. Čia leksemos klasifikuojamos taip: *puikus, geras, vidutiniškas, neblogas, prastas.* Šios eilės leksemos sudarys sistemą iš nesuderinamų būdvardžių. Kiekvienos leksemos reikšmė lemia jos poziciją nurodytoje eilėje. Pagal eilę išdėstomi ir kariškių laipsniai. Pavyzdžiui: *feldmaršalas, generolas, kapralas, eilinis.* Priešpriešos yra *feldmaršalas* ir *eilinis.*

Skaičiai kalboje taip pat sudaro eilę, pvz.: *vienas, du ..., dvylika ..., devyniolika, šimtas, tūkstantis, milijonas* ir t. t., turinčią išskirtinę subgramatinę savybę, kuria remiantis gali būti konstruojama leksiškai sudėtinga begalybių sistema. Daug ciklų sistemos pavyzdžių galima rasti ir tarp leksemų, reiškiančių metų laikus ar laiko periodus. Pavyzdžiui: *pavasaris, vasara, ruduo, žiema; sausis ..., gruodis; šeštadienis ,... sekmadienis* ir t. t. Visi pavyzdžiai čia išdėstyti analogiškai pagal seką. Po *pavasario* eina *vasara*, po *penktadienio – šeštadienis*. Ciklai neturi labiausiai nutolusių nuo centro ir vidurio kraštinių narių. Čia įprasta pirmąjį ir paskutinįjį narį įterpti. Tai, kad *sausis* yra pirmas metų mėnuo, o *sekmadienis* yra paskutinė savaitės diena ir t. t., nenuvertina ciklišku mo[9].

7. Hiponimas, hiperonimas, hipersema ir hiposema

J. Lyons'o nuomone, nemažiau svarbus nei priešprieša, kontrastas ir paradigminis reikšmės ryšys yra santykis, kuris atsiranda tarp specifinės ar priklausomosios leksemos ir daug bendresnės superordinariosios leksemos. Pavyzdžiui: *karvė – galvijas, rožė –gėlė, dorumas – privalumas, pirkti – gauti, vyšninis – raudonas* ir t. t. tarp šių leksemų susidaro hiponiminiai ir hiperoniminiai santykiai.

Terminas *hiponimas* (kaip *antonimas* ir *sinonimas*) prigijo vartosenoje ir pasirodė daug tinkamesnis negu *priklausymas* ar *subordinacija*, kurie vartojami lingvistikoje ir logikoje kitoms reikšmėms nusakyti. Bendrasis hiponimų pavadinimas yra *kohiponimas*. Graikų kilmės pavadinimas *hiperonimas* yra bendrasis giminės pavadinimas, o *hiponimas* – rūšinis pavadinimas (Gaivenis, Keinys 1990: 79; Jakaitienė 1988: 77). Taigi *karvė* yra hiponimas, o *galvijas* – hiperonimas. Toks pat santykis yra tarp *rožė* ir *gėlė*. Teiginiai *Karvė yra galvijų rūšis* ir *Tulpė yra gėlių rūšis* ir t. t. gali būti laikomi analogiškais. Hiponimo apibrėžtis leidžia apibūdinti sinonimiją kaip abipusę arba simetrišką hiponimiją: jei X yra Y hiponimas ir Y yra X hiponimas, tada X ir Y yra sinonimai.

9 Pavyzdžiui, *Jonas atėjo sekmadienį ir pirmadienį, o Petras atėjo kitą dieną*, taip pat gali reikšti, jog *Petras atėjo sekmadienį* ir t. t. (Lyons 1977: 287–290).

Hiponimas ne visuomet lygus ar sinonimiškas frazei, kurioje superordinarioji leksema modifikuota greta vieno ar daugiau būdvardžių, pvz., anglų kalbos *tyrant* (despotas) yra *ruler* (valdovas) hiponimas, *despotic ruler* (despotiškas valdovas) ar *cruel ruler* (žiaurus valdovas) šiuo atveju gali prilygti kontekstams su *tyrant* ir *ruler* (su atitinkamais būdvardžiais) ir būti sinonimiški.

Žodžio *karvė* lyginimas su fraze *vyriškos lyties galvijas*, t. y. *jautis*, būtų netikslus. Žodis *jautis* suprantamas kaip *karvė*, t. y. moteriškos lyties galvijo priešprieša. Šiuo atveju į šio hiponimo reikšmę atsižvelgiama kaip į superordinariojo daiktavardžio reikšmės produktą bei tam tikros rūšies būdvardžių pažymimąjį žodį.

Anglų kalbos daiktavardžiams būdinga būdvardiška modifikacija, o veiksmažodžiams ir būdvardžiams – prieveiksmiška. Pavyzdžiui, klausiant *what kind of...* (kokios rūšies), atsakoma prieveiksmiškai modifikuotu ar hiponimišku veiksmažodžiu arba būdvardžiu *how* (kaip) ar *in what way* (kokiu būdu).

Tačiau esama daugelio įvairių prieveiksmių subklasių, todėl ir *how* ar *in what way* ne visuomet atitinka šios modifikacijos tipą. Net jei būtų įmanoma bandyti surašyti visus būdus, kur įvairių kalbos dalių hiponimija yra aiški, kai vartojami klausiamieji žodžiai bei frazės, šių žodžių ir frazių paplitimas negalėtų būti įtikinamai paaiškinamas išskyrus struktūrą bei visapuses gramatines kalbos vaizdo ribas. Hiponimija yra paradigminės reikšmės santykis, grindžiamas keleto hiponimų sintagminėmis modifikacijomis.

Apibūdinami tos pačios superordinatės bendruosius hiponimus sugretinsime jų reikšmes. Jų kontrasto prigimtis gali būti aiškinama ir kaip sintagminis modifikacijos ribų skirtumas, pvz., *pirkti* ir *vogti* skiriasi nuo *gauti; įgyti*. Dar palyginkime šiuos sakinius: *X pirko knygą iš Y* ir *X pavogė knygą iš Y*.

Išsiaiškinę, kad šios dvi leksemos yra tos pačios superordinatės bendrieji hiponimai, mes nesunkiai surasime ir jų skirtumus, turinčius įtakos šių ir kitų leksemų reikšmėms. Tik šiuo atveju (bet ne visais) minėtų

leksemų reikšmių skirtumai gali asocijuotis su skirtumais, esančiais tarp dviejų superordinarių leksemų sintagminių pažymimųjų žodžių ar sakinių, pvz., *pirkti* skiriasi nuo *vogti* kaip hiponimas *įgyti*. Šis skirtumas nesunkiai siejasi su dviejų prieveiksminių frazių (*įgyti*) *perkant* ir (*įgyti*) *vagiant* bendraisiais hiponimais. Minėtos frazės (*įgyti*) *perkant* ir (*įgyti*) *vagiant* puikiai susumuoja visos sistemos modifikacijas, reiškiančias *įgyti, pirkti* ir *vogti*.

Vis dėlto daiktavardžių *pirkimas* ir *vogimas* reikšmės, nors jas ir galima beveik įtikinamai analizuoti (išskyrus *pirkti, parduoti* ir *vogti* ribas), rodo, kad tai yra ne vienintelė skirtingų žodžių pora, iliustruojanti sintagminę žodžio *įgyti* modifikaciją, bet ir negalinti deramai išaiškinti žodžių *pirkti* ir *vogti* metalingvistinio santykio.

Rusų kalbininkas M. Nikitinas vartoja kitokius terminus. Čia supriešinamos tokios žodžių poros, kurių leksinė reikšmė neapsiriboja vien priešingais požymiais. Šiuo atveju reikalingos sąlygos: žodžių reikšmės privalo turėti bendrąją giminę (hipersemą), tuo pat metu, kai rūšinės reikšmės (hiposemos) turi turėti priešingus požymius, pvz.: *šiaurė – pietūs, rytai – vakarai, įėjimas – išėjimas, drąsuolis – bailys, regintis – aklas, draugas – priešas, pliusas – minusas, objektas – subjektas, mokytojas – mokinys, gimdytojas – kūdikis, komedija – tragedija, blondinas – brunetas, dvasia – kūnas, taika – karas* ir kt.; plg. *šiaurė* (hipersema) – 'pasaulio šalis'; *šiaurinis* (hiposema), *pietūs* (hipersema) – 'pasaulio šalis', *pietinis* (hiposema) ir kt.

Jei semantinis dviejų žodžių skirtumas apsiriboja priešingais požymiais, bet jie tesudaro tik dviejų žodžių hiposemą, tokie žodžiai nesudaro semantinių priešpriešų, pvz., *upė* (hipersema) – 'gausaus vandens srovė, turinti natūralius krantus' ir *upelis* (hiposema) – 'nedidelio vandens srovė, turinti natūralius krantus' (Nikitin 1988: 109–112).

Daiktų požymių supriešinimas pirmuoju atveju reiškia labai aiškią semantinę priešpriešą, turinčią bendrąjį pagrindą. Pačios daiktų reikšmės apsiriboja supriešinamųjų požymių sąvokomis. Antruoju atveju turime žodžių klases, turinčias supriešinamus požymius.

Apibendrinant šiuos teiginius galima pasakyti, kad jų semantiką sudaro dvi semos: 'požymio R turėtojas' (bendroji hipersema) ir juos skiriančios sąvokos, kai kalbama apie vieną iš priešingų požymių. Iš tikrųjų hipersema susiaurina ir sukonkretina sąvoką iki turėtojų poklasių, t. y. pagal prasmę prilygsta ne bendrajam turėtojui, o tam tikram konkrečiajam turėtojui, pvz., *turėtojas* – 'žmogiška būtybė'; *turėtojas* – 'suaugusi žmogiška būtybė'; *turėtojas* – 'asmuo, kurio požymis yra jo nuolatinė charakteristika, profesija' ir kt., *mokytojas* – 'pirmiausia asmuo, kurio profesija – mokymas', *mokytojas* – 'bet kas (nebūtinai asmuo), ėmęsis mokyti (nebūtinai profesija, net necharakteringas nuolatinis darbas)' ir kt.

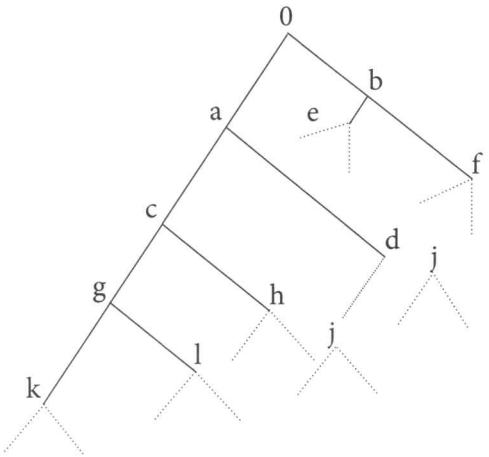
Kuo gausesnis semantinių žodžių, turinčių priešingas hiposemas turinys, tuo mažesnis semantinis kontrastas, pvz., *moteris – vyras, darbininkas – valstietis* ir kt. Semantiškai supriešinami gali būti ir tokie žodžiai, kurių reikšmės turi priešingų požymių, bet šie požymiai neapima nei visų žodžių reikšmių, nei jų hiposemų (rūšinių, diferencinių požymių). Jie sudaro tik dalį hiposemų ar priklauso konotacinei žodžių semantikos periferijai, pvz., *liepsna – ledas, dangus – žemė, vaškas – akmuo, katė – šuo, ugnis – vanduo, rankos – kojos, galva – kojos, galva – uodega, aūkštas – rūsys, lubos – grindys, kalnas– slėnis, sausuma – jūra, uošvė – žentas, kaimas – miestas, angelas – velnias, rojus – pragaras, oazė – dykuma, erelis – žvirblis, Abelis – Kainas* ir kt.

Tai netiesioginės substantyvinės priešpriešos. Nors šių žodžių semantika nesutampa su priešingais semantiniais požymiais, dažniausiai jie yra simboliniai – kontekstiniai antonimai bei abstrakčios požymių antitezės, nurodančios konkretų subjektą ar objektą, tačiau nesisiejančios su kitų gausių daiktų požymiais. Jos vadinamos uzualiosiomis, arba okazinėmis, supriešinamųjų žodžių poromis (Nikitin 1988: 112–113).

8. Hiponimijos ir hierarchinio žodyno santykis

Hiponimijos santykiais grindžiama ir hierarchinė žodyno semantinių laukų struktūra. Greimo manymu, „santykį tarp semos ir kategorijos

vadinsime hiponiminiu, santykį tarp kategorijos ir semos derėtų vadinti hiperoniminiu“ (Greimas 2005: 59). Šią hierarchinę žodyno leksemų tvarką formaliai vaizduoja iliustracinė trijų dalių diagrama:

Raidės *a, b, c ... k, l* žymi individualiąsias leksemas, o diagramos viršutinė dalis (šaknis) žymima 0 (nuliu). Dvi diagramos šakos vaizduoja dviejų dalių susikirtimo taškus. Tai paprastai būdinga tiktai bendriesiems hiponimams, siejamiems priešpriešų. Punktyrinės linijos rodo tolimesnes diagramos šakas. Pažymėtina, kad hiponimija yra tranzityvi, taigi kiekviena leksema yra kitos dominuojančios leksemos hiponimas, t. y. leksema, kuri diagramoje įrašyta aukščiau, yra suderinta su žemiau esančia leksema. Vartodami krypties sąvoką (aptardami tiktai vieną einančią žemyn šaką, žymimą atitinkama raide, galime sakyti, jog *a* daro poveikį *c* ir *d*, bet ne *g, h, l* ir t. t., *c* veikia *g* ir *h*, o *b* įtakoja *e* ir *f* ir t. t. Šio dalyko privalumas yra tas, kad superordinatės *c* ir *d* yra tiesioginiai *a* hiponimai (Lyons 1977: 293–295).

Svarbu tai, ar ši diagrama iš tikrųjų atspindi hierarchinę antonimų žodyno struktūrą ar ji yra tik šio žodyno dalis. Šis principinis klausimas verčia svarstyti įvairias prielaidas, kurios kitais atžvilgiais gali nepatraukti dėmesio. Pvz., kasdienėje kalboje tokie žodžiai kaip *žinduolis, stuburinis gyvūnas* ir t. t. gali būti nevartojami, o *arklys (x), avis (p)* jau

yra bendrieji hiponimai. Tokie pat hiponimai yra ir *avinas (g)* ir *avis (r), eržilas (y)* ir *kumelė (z)*. Santykiai tarp šių hiponimų yra tokie patys. Kita vertus, *paukštis* ir *žuvis* kaip *gyvulys* ir net *žmogus* taip pat yra *būtybės* hiponimai, tačiau pirmieji ir antrieji yra skirtingi. Kiekvienoje sistemoje, grindžiamoje tokiais kriterijais kaip dydis, draugiškumas ar naudingumas žmonėms ir t. t., galima surasti įvairių priešpriešų. Išsami kiekvieno šių dviejų sistemos narių analizė kontrasto požiūriu būtų ta pati. Teorinė svarba išaiškėtų tik pasitelkus komponentinės analizės metodus.

Diagramos viršutinėje dalyje įrašomas 0 (nulis). Tai daroma todėl, kad šis žodynas, t. y. bet kokia individuali jo dalis, galėtų būti sudaryta hierarchiškai ir kad kiekviena jo dalis nesisietų su tam tikra (tik ne kilmės) leksema. Kadangi kiekviena leksema priklauso kokiai nors kalbos daliai, tai ir hiponimas negali būti kitos kalbos dalies. Šios leksemos, t. y. tradiciniai daiktavardžiai, gali reikšti ne vien asmenis, vietas, daiktus ir kt., bet ir gyvūnus, žuvis, paukščius, jausmus, būsenas, kokybes ir kt.

Taip pat pažymėtina, kad daiktavardis *gyvulys, gyvūnas* paprastai yra ne superordinatė, bet daiktavardžių *asmuo, žuvis, paukštis, vabzdys* ir kt. kontrastas. Visi daiktavardžiai, kurie reiškia gyvus padarus, yra hierarchiškai sutvarkyti kaip vieninga hiponimų klasė.

Tą patį galime pasakyti ir apie sudarančius tam tikrą subsistemą būdvardžius. Jie taip pat yra hiponimai, kurie nusako spalvas (jų skirtumus), daiktų formą, tekstūrą, skonį, garsą, dydį, asmens amžių ar jo proto būseną ir t. t. Hiponimai *apvalus, kvadratinis, pailgas* nėra pagrindinės superordinatės. Šie specifiški būdvardžiai semantiškai susiję su abstrakčiuoju daiktavardžiu *forma*. O tokie būdvardžiai, kaip *saldus, rūgštus* ir *kartus* susiję su superordinariuoju veiksmažodžiu *ragauti* ir su atitinkamu daiktavardžiu *skonis* (plg. Baluodė 1993: 9).

Kita vertus, daiktavardžiai *forma, dydis, spalva* susiję su veiksmažodžiu *atrodyti* ir daiktavardžiu *išorė*. Pavyzdžiui, *Aprašykite jo išorę – kokios spalvos ir formos ji buvo – raudona, kvadratinė ar žalia ir apvali?*

Žodynai, kurie sudaryti abėcėliškai ir žodžių reikšmės apibūdintos, paprastai pateikiami su iliustracinėmis citatomis. Dažnai tokiuose žodynuose nurodomi sinonimai ir antonimai.

Tokie išsamūs žodynai pateikia kai kurias konteksto numatytas leksemas kurios, nors ir ekvivalentiškai neišbaigtos ar yra keistinos, kreipia dėmesį į antrinių reikšmių įvairovę bei emocinę svarbą, tačiau tarp žodžių neišskiriamos įvairių leksinių priešpriešų rūšys. Be to, dažnai neaišku, kaip čia susiję hiponimijos ir antonimijos santykiai ir kiek jie gali būti tikslūs.

Vis dar hipotetiška, kiek žodynai gali būti sutvarkyti atsižvelgiant ir į kvazihiponimiją. Semantikai palyginti atsargiai traktuoja šį klausimą teorijos požiūriu. Tačiau neabejotina, kad bet kokios kalbos žodynas yra pagrįstas komplemetariais hiponimijos ir kontrasto reikalavimais (Lyons 1977: 295–301).

9. Hierarchinio žodyno sandaros leksiniai skirtumai

Pagal šią Lyons'o sudarytą diagramą (žr. 54 psl.) galima apžvelgti žodyno vidinės sandaros leksinius semantinius laukus. Svarbiausia išsiaiškinti šių laukų leksinius skirtumus, t. y. pažymimojo žodžio ar sakinio kontradikcinės sintagmatikos prasmę – logiškai neegzistuojančią leksemą, pvz., *vedęs viengungis* ar *kvadratinis apskritimas*. Leksinis skirtumas, struktūralistų nuomone, čia yra šio lauko struktūros metafora. Teoriškai šis skirtumas sunkiai įsivaizduojamas, tačiau prielaidos, sąlygojančios leksinių skirtumų atmetimą, svarstytinos. Formos trūkumas rodo, kada nustatytų leksinių punktų ryšys yra analizuojamas pagal semantinius požymius ir parodomas schemoje (Lehrer 1985: 97). Šis klausimas svarstytinas pasitelkus hierarchinę struktūrą: a) ar galimà kohiponimija be superordinariosios leksemos buvimo? b) ar galima sakyti, kad hierarchinėje struktūroje esama leksinio skirtumo, jei tikimasi superordinariojo hiponimo?

Atsakymas į pirmą klausimą iš anksto yra aiškus pagal hiponimijos ir kohiponimijos apibrėžimą. Vis dėlto pasitaiko, kad dvi ar daugiau

leksemų yra priešingos, nors jos ir nėra superordinatės, kadangi yra tiesioginiai hiponimai. Šiuo atveju svarbu žinoti šios rūšies leksemų skirtumų skaičių. Jei minėtoji diagrama vaizduos būdvardžių spalvų semantinį lauką, tai čia nebus kitus objektus ar subjektus reiškiančių leksemų. Kita vertus, jei drauge bus grupuojamos to lauko leksemos, priklausančios skirtingoms kalbos dalims, galima teigti, kad daiktavardis *spalva* yra būdvardžių *(raudonas, žalias...)* superordinatė. Šiuo atveju hierarchinės struktūros dalių superordinačių skaičius sumažės, tačiau visiškai neišnyks. Pavyzdžiui, tokios bus netiesioginės superordinatės *eiti* ir *ateiti; mokytis* ir *mokinys; pirkti* ir *parduoti* bei kitos priešpriešos. Tikrųjų superordinačių nebuvimas (reliatyvus jų retumas ar bet kokių kitų superordinačių pritaikymas), pvz.: *sutuoktiniai* bus priešpriešų *vyras – žmona* superordinatė, *tėvai – (tėvas – motina* superordinatė ir t. t.), labai skirsis nuo ankstesniųjų atvejų.

Yra ir sudėtingesnių pavyzdžių: anglų kalbos žodis *corpse* (lavonas), reiškia *mirusio žmogaus kūną,* o žodis *carcass* (dvėseliena) – *negyvo gyvulio kūną.* Žuvusius augalus įvardijančio žodžio nėra. Šie du žodžiai nėra tokie paprasti, kaip atrodo iš pirmo žvilgsnio. Būtina akcentuoti, kad, viena vertus, *corpse* nėra *negyvas* ir *asmuo,* o, antra vertus, *carcass* nėra *negyvas* ir *gyvūnas.* Taigi šie žodžiai nėra hiponimai[10].

10. Dalies ir visumos santykis su antonimija ir jos raiška

Tokie pavyzdžiai: *ranka –kūnas, ratas – dviratis* ir pan. – rodo gana aiškų skirtumą tarp hiponimijos, dalies ir visumos. *Ranka* nėra *kūno* rū-

10 Pavyzdžiui, jei kanibalizmo metu žmonės buvo skerdžiami kaip galvijai, kiaulės, avys maistui, šiuo atveju vartojamas žodis *carcass.* O jei nugaišta koks vaiko mylimas gyvūnas, tada jis laidojamas kaip miręs žmogus su visomis apeigomis. Ir tai nebus lengvabūdiškas poelgis. Elgesys su mirusiu žmogumi ir nugaišusiu gyvūnu iš esmės skiriasi. Bus laidojama, tardoma (jeigu tai susiję su žmogaus lavonu), o paskerstas gyvulys bus skiriamas skerdyklai, mėsinei ir maisto ruošimui. *Corpse* ir *carcass* skiriasi leksiniu požiūriu. O *dead plant* (negyvas augalas) netinka šiai sistemai (Lyons 1977: 301–303).

šis, tačiau yra *kūno* dalis. Kai kurie mokslininkai nesutaria šiuo klausimu. Tai rodo, kad kalboje esama įvairių dalies ir visumos santykių ir jų loginiai skirtumai yra daug sudėtingesni negu įvairių hiponimijos (ir kvazihiponimijos) rūšių skirtumai. Dalies ir visumos gimininguma s, esantis tarp fiziškai atskirtų referentų, yra tranzityvus: jei tam tikras daiktas *X* yra daikto *Y* dalis, tai Y savo ruožtu yra ir tam tikro daikto *Z* dalis. Tranzityvumas čia įsiterpia tiesiai tarp tų daiktų dalių, atsižvelgiant į tokių atvejų neapibrėžtumą, kai referentai nėra fiziniai objektai, bet fizinės erdvės (ar erdvės – laiko) punktai. Pavyzdžiui, objektas *X* gali būti įvardytas *rankena* ir būti kito objekto *durys* dalis, net gali būti trečio objekto *namas* dalis. Toks sakinys *Namas turi rankeną/neturi rankenos* yra priimtinas lygiai taip pat, kaip žodžių junginys *durų rankena.* Dalies ir visumos santykis išlikęs tarp *rankena* ir *durys* bei tarp *durys* ir *namas.*

Kyla daug problemų nagrinėjant leksemas, valdančias dalies ir visumos santykių sąvokas. Jei teigiama, kad jos apibrėžiamos intranzityviai, pripažįstama, jog yra labai daug tokių leksinių porų. Pavyzdžiui, *rankogalis – rankovė* ir *rankovė – švarkas*: *Šios švarko rankovės neturi rankogalių*; *Šios rankovės neturi rankogalių*; *Šis švarkas neturi rankogalių.* Norėdami sistemingai paaiškinti šių trijų leksemų ir sakinių priimtinumą bei jų semantinį ryšį, turime rasti sąsajų su tranzityvumu.

Dalies ir visumos santykiai išryškėja tarp turimų leksemų *rankogalis* ir *rankovė* bei tarp *rankovė* ir *švarkas.* Dera prisiminti turėtus pavyzdžius *rankena, durys, namas* ir palyginti juos su dabar turimais pavyzdžiais *rankogalis, rankovė, švarkas.* Jei žmogus, raginamas pats sugalvoti ir sukonstruoti pavyzdžius, atspindinčius kitus dalies ir visumos santykius, tai padarys, jis nesunkiai suvoks šios problemos esmę.

Pakankamai įtikinama, kad leksemos *durys* ir *namas* yra semantiškai susijusios, nes bet kuris normalus namas turi turėti duris. Kadangi šios leksemos yra žymėtosios, jų reikšmės negali būti tiksliai aptartos, neapibūdinus tam tikrų dalies bei visumos santykių.

Daugiau sąsajų esama tarp leksemų *sekundė, valanda, diena, savaitė* reikšmių. Žodžių *mėnuo* ir *metai*, net *savaitė* reikšmės galėtų būti išaiškintos neužsimenant apie dalies bei visumos santykių vidinį ryšį. Tačiau neįmanoma išaiškinti leksemų *sekundė, minutė, valanda* reikšmių, tiksliai neapibūdinus jų dalies ir visumos santykių vidinio ryšio.

Skirtumas tarp hiponimijos ir dalies bei visumos santykių yra pakankamai aiškus tokiais (jau minėtais) atvejais kaip *ranka – kūnas; ratas – dviratis,* kai nagrinėjamos leksemos yra daiktavardžiai, reiškiantys fizinius objektus. Šių atvejų nagrinėjimu ir apsiriboja daugelis lingvistinių diskusijų.

Kai kurie konkretieji daiktavardžiai, reiškiantys fizinius objektus, gali turėti dalies bei visumos santykius, nors ir čia pasitaiko tam tikrų neaiškių išimčių. Pavyzdžiui, *auksas* turi dvi reikšmes: a) materijos rūšis ir b) materijos dalis. Galimi tokie sakiniai – *Ši medžiaga turi aukso* arba *Ši medžiaga susideda/yra sudaryta iš aukso ir kitų metalų,* arba *Ši medžiaga – auksas.* Tačiau teigti, kad *Tas gyvulys susideda iš karvės ir kitų žinduolių* arba *Šis kūnas yra ranka* negalima. Abstraktieji daiktavardžiai ir dauguma konkrečiųjų daiktavardžių, tarp kurių yra loginis ryšys, gali santykiauti dvejopai: ir kaip hiponimai superordinatės, ir kaip visumos dalys. Pavyzdžiui, *dorumas* gali būti ir kaip privalumo rūšis, ir kaip privalumo dalis.

Kuopinius daiktavardžius semantiškai galima apibūdinti kaip leksemas, nurodančias asmenų ir objektų grupes. Pavyzdžiui, anglų kalboje jie priklauso įvairioms gramatinėms klasėms: *cattle* (stambūs raguočiai), *clergy* (dvasininkai), *furniture* (baldai), *family* (šeima), *library* (biblioteka) ir t. t. *Cattle* ir *clergy* yra traktuojami kaip daugiskaitiniai, o *furniture* kaip vienaskaitinis *(The cattle are ... This furniture is ...).* Kiti daiktavardžiai gali būti ir daugiskaitiniai, ir vienaskaitiniai. Tai priklauso nuo derinamojo veiksmažodžio. *(The family has decided ...* (Šeima nutarė) arba *(The family have decided...).* Gramatinis dvivalentiškumas pasireiškia tuo, kad objektų ar subjektų kiekis vienu atveju yra nusakomas vie-

naskaita, kitu atveju – daugiskaita. Kada tokie daiktavardžiai ar frazės reiškia klasifikuojamas žmonių grupes, pasirenkamas įvardis *who* (ręčiau negu *which*) ir tada vartojama daugiskaita.

Kvazihiponimų sistemos superordinatės, rodo, kad tokios leksemos kaip *cows, bulls and other cattle* vartojamos reguliariai. Taip pat *clergy* (dvasininkas) ir *bishop* (vyskupas), *priest* (kunigas) yra superordinatės, atspindinčios dalies bei visumos santykių rūšį.

Kitas pavyzdys – *furniture* nuo *clergy* skiriasi gramatiškai, bet siejasi paraleliai semantiškai: *Tables, chairs and other kings items of furniture* (stalai, kėdės ir kitos baldų rūšys). Tokių kuopinių leksemų esama nemažai anglų ir kitose kalbose, kur egzistuoja hierarchinė superordinariųjų leksemų giminystė. Atsižvelgiant į hiponimijos išimtį ir dalies bei visumos santykius, ši giminystė yra dvilypė. Į akis krinta, kad ši išimtis tarp hiponimijos ir dalies bei visumos santykių yra ne tiek pastebima lyginant superodinariųjų daiktavardžių gausą su daiktavardžiais, reiškiančiais abstrakčius fizinius objektus.

Dar kita kuopinių leksemų rūšis yra *flock* (avių ir raguočių banda), *herd* (kaimenė), *library* (biblioteka) ir *forest* (miškas). Giminystė tarp *sheep* ir *flock; cow* ir *herd* nėra vien hiponimiška. Tokios frazės kaip *sheep and other kinds of flock* yra absurdiškos. Čia nėra tokios giminystės, kokia yra tarp *arm* ir *body. Sheep* yra skaičiuojamasis daiktavardis, nes kiekviena avis avių ir raguočių kaimenėje yra individuali. Tokia avių ir raguočių kaimenė gali būti sudaryta iš avių ir ėriukų, kaip dvasininkai – iš vyskupų, kunigų, o kūnas – iš rankų, kojų ir t. t. Avių ir raguočių kaimenės, dvasininkai ir daiktai šiuo požiūriu yra būtybių ar objektų sankaupa. *Flock, herd, forest, library* ir t. t. prilygsta daugumai bendrųjų leksemų, tokių kaip *set* (rinkinys), *collection* (kolekcija), *group* (grupė) ir t. t., išskyrus tai, kad jos yra sintagmiškai apribotos (Greimas 2005: 58, 59; Jakaitienė 1988: 80; Lyons 1977: 311–317).

11. Žymėtieji ir nežymėtieji nariai. Jų sąsaja su giminystės leksemomis ir tam tikromis priešpriešomis

Anglų kalbininkas J. Lyons'as išsamiai aptaria formaliąsias žymėjimo priešpriešas bei žymėtuosius ir nežymėtuosius narius[11].

Neigiami priešdėliai *un-, in-, dis,* pvz.: *friendly – unfriendly, consistent – inconsistent, respecful – disrespecful* ir t. t. rodo tam tikrų leksemos formų buvimą ar nebuvimą. Šie darybiniai formos elementai žymi priešpriešą, kontrastuojančią su nežymėtaisiais minėtų porų nariais.

Pastebėta, kad ne visos šios priešpriešos vaizduoja formaliai žymėtąjį (kaip semantiškai negatyviai pamatuotą) narį. Būtina, kad iš formaliai susijusių priešpriešų vienos privalo būti žymėtosios, o kitos – nežymėtosios, pvz.: *useful – useless, fruitful – fruitless* ir t. t., plg. *balsingas – bebalsis, ginkluotas – beginklis, barzdotas – bebarzdis* ir t. t. (Ermanytė 1984: 45).

Formalusis žymėjimas paprastai būna bendras, nors nepastovus. Skirtumas išryškėja esant koreliacijai: toks žymėtasis priešpriešos narys turi polinkį būti labiau apribotas negu formaliai nežymėtasis. Tačiau šis apribojimas nepriklauso nuo formalaus žymėjimo ir gali būti pavartotas formaliai nesusijusioms leksemoms nusakyti.

Jau minėtų porų *count – countess, lion – lioness* ir t. t. antrasis narys yra formaliai žymėtas, o pirmasis formaliai nežymėtas. Šios dvi poros skiriasi paplitimu ar neutralizacijos skirtumu. Pavyzdžiui, *lion* paplitęs plačiau negu *lioness. Male lion* ir *female lioness* taip pat yra priimtini žodžių junginiai, bet *female lion* ir *male lioness* semantiškai prieštaringi ar

11 Šių terminų pavadinimas, kilęs iš Prahos mokyklos darbų, yra ypač svarbi struktūrinės lingvistikos sąvoka. Pavyzdžiui: *host* (šeimininkas) – *hostess* (šeimininkė), *count* (grafas) – *countness* (grafienė), *lion* (liūtas) – *lioness* (liūtė) ir t. t. yra morfologiškai ar komplementariai susiję ir reiškia giminę ar lytį. Moteriškosios giminės *-ess* anglų kalboje žymi vyriškosios giminės nario formos priešpriešą. Tą patį galima pasakyti ir apie vokiečių kalbą. W. Müler'io nuomone, „sąlygiška giminės [samprata] būtina <···> teisingai išreikšti lyties sąlygojamą antonimiją, kaip <···> *Löve – Löwin* (liūtas – liūtė), *Witwe – Witwer* (našlė – našlys) (Müler 1989: 628; dar plg. Jakaitienė 1988: 80; Lang 1995: 67).

net tautologiški. Kai abi žymėjimo rūšys yra tinkamai parinktos, jos turi polinkį sutapti, pvz.: *lion -- lioness, happy – unhappy* ir t. t.

Pasitaiko nemažai formaliai žymėtųjų leksemų, kurios nėra paplitusios, pvz., *countess – count*. Ypač formaliai nesusiję neigiamieji antonimų poros nariai, pvz.: *good – bad, high – low* ir t. t. Paplitimo žymėjimas yra koreliatyvus ir daugeliu atvejų gali būti deramai paaiškinamas. Semantiškai žymėtoji leksema yra specifiškesnė negu semantiškai nežymėtoji leksema, pvz., *lioness* reikšmė specifiškesnė nei *lion,* taip pat, kaip *bitch* ir *dog. Lioness* ir *bitch* reiškia tik moteriškąją lytį, o leksemas *lion* ir *dog* galima pavartoti abiem lytims nusakyti. Tokie priimtini žodžių junginiai yra *male lion* ir *female lion* bei *male dog* ir *female dog.* Šiuo atveju semantinis skirtumas tarp *lion* ir *lioness* ir tarp *dog* ir *bitch* yra neutralizuojamas. Tai ypač gerai matyti, kai priešpriešoms nusakyti vartojamas skiriamasis klausimas *(Is it dog or bitch?)* ar tvirtinimas, kuriuo ir teigiama, ir neigiama *(It's a dog, not a bitch).* Čia nežymėtoji leksema turi specifinę reikšmę, kuri prieštarauja specifinei žymėtosios leksemos reikšmei. *X has a dog* sakoma ir apie gyvūno patiną, ir patelę.

Būtina akcentuoti, kad nežymėtasis priešpriešos narys turi dvi reikšmes: bendresnę ir specifiškesnę. Tai lemia kontekstas. Jei tai yra izoliuotas kalbos reiškinys, galima sakyti, kad *dog* turi 2 reikšmes *(dog_1* ir *dog_2),* kur *dog_1* yra *bitch* superordinatė, o *dog_2* yra *bitch* kohiponimas. Kai *dog* kontaktuoja su *bitch,* tam tikrais atvejais šis *dog* gali būti ir hiponimas. Čia yra aiškus semantinis žymėjimas, kurio negalima laikyti polisemijos pavyzdžiu.

Leksemos, reiškiančios laukinių gyvūnų lytį, būna semantiškai žymėtosios ir nežymėtosios (pvz., *lion – lioness, tiger – tigress* ir t. t.). Tokios yra visų porų patelės. Kai kalbama apie grupę gyvulių – *those cows,* tai rodo, kad čia yra vien patelės, kur nėra *bulls.* Tai pat galima tinkamai vartoti junginį *male cow* kaip sangrąžinį ar metalingvistinį *bull* pakaitalą, bet jis nėra priimtinas šnekamojoje kalboje ir netinka kaip ir *female bull* (Lyons 1977: 303–309).

Anglų kalbos *man – woman* yra vienintelė leksinė priešprieša, kuri kaip ir lietuvių kalboje be apribojimų gali būti vartojama vienaskaitos

forma. Tik *man* vartojamas labiau apibendrintai ir yra semantiškai nežymėtas. Pavyzdžiui, sakinyje *It man that is responsible for environment pollution* (Tai žmogus, kuris atsakingas už aplinkos taršą) *žmogus* galima suprasti ir kaip *moteris.* Tačiau dažniausiai, kur *žmogus* konkrečiai nurodomas kaip vyriškosios lyties asmuo, jis nėra superordinarus kaip *moteris.* Šiuo atveju geriau tiktų daugiskaitinis junginys *šie žmonės,* nurodantis vieną ar grupę moterų. *Man* ir *woman* santykį lyties požiūriu lemia tam tikros aplinkybės ir situacija.

Hiponimo reikšmė gali būti analizuojama kaip superordinatė ir kaip tam tikras superordinatės sintagminis pažymimasis žodis ar sakinys. Kalba leidžia sudaryti neribotai didelę hiponiminių žodžių sistemą, turinčią aiškią sintagminę modifikaciją, pvz.: *book, large book, large red book* ir t. t., padedančią atvaizduoti objektus, asmenis, veiksmus ir pan. Dauguma šių frazių, dažnai vartojamų tam tikruose kontekstuose, įgyja privalumų, kurie panaikina ar suteikia specifinę reikšmę ir leidžia padaryti tinkamą išvadą apie analizuojamų žodžių semantiką.

Pavyzdžiui, *nurse* (auklė) ir *female nurse* bei *male nurse.* Pasakius frazę *My cousin is a nurse,* peršasi išvada, kad čia galvoje turima moteris. Taip *female nurse* yra semantiškai nežymėta kalbos sistemoje lyginant su *male nurse.* Be to, tikėtina, kad dauguma auklių kaip ir sekretorių bei studentų, studijuojančių namų ruošos mokslą ar kalbą, dažniausiai būna moteriškosios lyties. Tai reiškia, kad *male* nebūna vartojamas *nurse* modifikacijai. *Male* kaip nesudėtingas atributinis būdvardis sudaro kontrastą su būdvardžiu *female.*

Giminystė tarp leksemos *student* bei hiponimijos formų *male student* ir *female student* sintagmiškai modifikuota pagal kalbos sistemos taisykles. Iš tokios formuluotės kaip *My cousin is student* negalima spręsti apie *my cousin* lytį.

Galima neabejoti, kad semantinis žymėjimas svarbus leksinės struktūros bruožas. Pabrėžtina tai, kad visi anksčiau analizuoti pavyzdžiai turi ryšį su individualiąja leksikalizacija, susijusia su žmonių ir gyvūnų lytimi (Lyons 1977: 309–311).

III. PRIEŠPRIEŠŲ ANALIZĖS RŪŠYS

1. Komponentinė analizė

Dauguma struktūrinės semantikos tyrėjų pritaria vienokiai ar kitokiai komponentinės analizės versijai. Kiekvienos leksemos ar frazės reikšmė gali būti analizuojama tik apsiribojus tam tikra sistema, kurioje yra bendresnių reikšmės komponentų ar semantinių bruožų. Taikant komponentinės analizės metodą, žodžių reikšmės skaidomos į sudedamąsias dalis – komponentus. Paaiškėja, kad jų reikšmės neretai skiriasi, pvz., *vyras – moteris* turi šiuos reikšmės komponentus: pirmasis žodis – vyriškos lyties žmogus, suaugęs, antrasis – moteriškos lyties, suaugęs. Ši antoniminė pora skiriasi vienu reikšmės komponentu, rodančiu skirtingą lytį. Taigi komponentinės analizės ir antonimiškumo ryšys yra neginčytinas.

Kai kurie mokslininkai įžvelgia čia esančią komponentinės analizės ir leksinio semantinio lauko, kuriame dominuoja semų ir klasemų santykiai, sąsają. Pavyzdžiui, šiuo atveju anglų kalbos priešpriešos *man* ir *woman* jungia ir semas, ir klasemas, dar plg. *male – female* ir *husband – wife*. Šie pavyzdžiai rodo priešingus lyties bei giminystės santykius. Semos paprastai sudaro įvairias priešpriešų rūšis ir yra reikšmių komponentai (Gaivenis, Keinys 1990: 179). Komponentinė analizė paprastai susijusi su abstraktumu. Pavyzdžiui, *man* reikšmė, sudaryta kaip papildoma *woman* reikšmė, susideda iš *male* (vyriškas), *adult* (suaugęs) ir *human* (žmogiškas, žmogaus). *Woman* reikšmė gali skirtis nuo *man* labiau negu *male* nuo *adult* ir *human*.

Taikant komponentinę analizę reikia susitelkti ties tam tikrais teoriniais ir metodologiniais klausimais. Būtina griežtai skirti leksemų reikšmes ir valentingumo sąvokas.

Giminystės žodžių analizė padeda suprasti reikšmės komponentų skyrimą ir jungimą. Galima akivaizdžiai nurodyti, kuris iš jų yra grupuo-

jamas drauge kaip ta pati leksema ir kuris ne. Visi šie giminystės žodžių santykiai yra leksikalizuojami.

Tokie santykiai kaip *spouse* (x, y) (sutuoktiniai) dažnai pasikartoja ir yra, matyt, netranzityvūs. Kitose kalbose, kuriose valentingumo santykiams būdingas pasikartojimas, giminystės žodynai grindžiami komponentine analize. Privalu tiksliai apibrėžti, kurie iš daugelio tokių valentingumo santykių anglų kalboje kaip *spouse* (x, y) ir *sibling* (brolis / sesuo) yra leksikalizuoti ir kurie ne. To padaryti paprastai negalima bandant įtraukti į sąrašą sujungtus reikšmės komponentus. Ne kiekvienas santykis (kaip anksčiau minėtos leksemos *spouse* ir *sibling*) yra leksikalizuotas kaip *brother-in-law* (svainis) ar *sister-in-law* (svainė).

Leksemos turi būdingą vidinę struktūrą, rodančią sakinio ir frazės sintaksinę sandarą. Kai kurie semantikai teigė, kad veiksmažodžio *kill* (užmušti) reikšmę galima analizuoti pasitelkus leksemas *cause* (priežastis), *become* (tapti), *not* (ne) ir *alive* (gyvas) ir kad tie leksemų elementai nėra paprastai sujungti (kaip *male, adult, human,* kuriuos jungia reikšmė *man*). Tokia analizė rodo, kad šiuo atveju leksemos leksikalizuojasi ne vien kaip visas komplektas, bet kiekviena kaip sudedamoji kombinacijos dalis *alive* (gyvas), o *not alive* (negyvas), *dead* (miręs) ir *become not alive* (tapti negyvu) atitinka *die* (mirti).

Kiek kitokią nuomonę apie vidinę leksemų struktūrą išsako lingvistai, grindžiantys savo teoriją valentingumo sąvoka. Formų rūšis, kuri dažnai vartojama reikšmių komponentų sąrašuose, privalo būti papildyta tam tikromis leksemomis ar detalėmis, kur reikšmių komponentai būtų suderinti. Be to, šis suderinimas visais atvejais negali būti aiškinamas paprastu jungimu ar skyrimu.

Taikant komponentinę analizę atkreiptinas dėmesys į dvigubinimą (binariškumą), nes šis principas yra svarbus leksinei kalbų struktūrai, kur dauguma leksemų porų gali būti antonimai ar komplementarai. Binariškumas reiškia, kad visos leksinės priešpriešos yra dalijamos

į dvi dalis ir yra neigiamos viena kitos atžvilgiu. Nelengva išaiškinti komplementarumo ir antonimijos santykių skirtumą ar panašumą, tačiau pakankamai lengva formuluoti bendrąją taisyklę, paaiškinančią papildomų ekvipolentinių vertybių artimumą. Toks loginis artimumas, turintis pasirenkamąjį narį iš visos narių sistemos ir vieno iš dviejų narių jungimą ar skyrimą, įsiterps tarp kiekvieno dvinarės sistemos nario bei išsirinks tik vieną iš jų. Svarbu tai, kad pusiau padalyta leksinė priešprieša yra intuityviai apčiuopiama ir leidžia komplementarumą traktuoti kaip nesiskiriantį nuo sudėtingo ekvipolentinio kontrasto. Pavyzdžiui, parancūzų kalbos fonemos *p* ir *b* yra priešingos fonologiniu požiūriu, o anglų kalbos leksemos *man* ir *woman, boy* ir *girl* yra semantinės priešpriešos. *Man* ir *boy* turi reikšmės komponentą *male,* kurio neturi *woman* ir *girl.* Tačiau tai nereiškia, kad *boy,* santykiaudamas su *girl,* yra nežymėtas. Tą patį galima pasakyti ir apie tokias priešpriešas kaip *ram* (avinas) ir *ewe* (avis) ar *stallion* (eržilas) ir *mare* (kumelė) ir pan.

Sutartinai galima pasirinkti vieną iš dviejų priešpriešų *male* ar *female,* kaip tariamai susijusias sąvokas ir nusakyti vieną bei kitą priešpriešą kaip teigiamąją ar neigiamąją: *+female* ir *-female* arba *+male* ir *-male.* Pliuso ir minuso ženklais čia atskiriamos teigiamosios ir neigiamosias vertės, kurios lingvistikoje įvardijamos kaip *požymis.* Šis terminas pavartotas, atsižvelgiant į kintamojo dydžio vertę. Tai nusako ne tik kintamąjį dydį, bet ir dviejų verčių *+male* ir *-male* (ar *+female* ir *-female*) vaizduojamąjį požymį.

Terminas *komponentas* paprastai nusako vertę, o *požymis,* skiriamas kintamiesiems dydžiams, turintiems vertę, apibūdinti. Jei *-male* reiškia ne sudedamąją *female* ekvivalento dalį, bet *+male* jo nebuvimą, neįmanoma išsiaiškinti skirtumo tarp *horse* (arklys) ir *mare* (kumelė). Manoma, kad požymis rodo ribas, kur *stallion* ir *mare* tinka šiam atvejui labiau negu ± *female.* Tai nėra neįprasta lyginant su terminu *nežymėtasis,* kuris vartojamas lingvistų, norinčių parodyti neaiškų

skirtumą tarp leksemų *dog* ir *duck* (antis) bei tarp *horse* ir *child* kaip nežymėtųjų leksemų[12].

Be abejo, yra daugiau leksinių priešpriešų, tokių kaip *man* ir *woman, ram* ir *ewe, stallion* ir *mare* ir pan. bei fonologinių fonemų *b* ir *p, d* ir *t* priešpriešų. F. de Sosiūro teigimu, tam tikra sistema remiasi kalbos ženklų tarpusavio priešprieša. Priešpriešomis paprastai grindžiamos fonologinės ir morfologinės sistemos (Gaivenis, Keinys 1990: 240; Sosiūras 1977: 118, 121).

Komponentinė analizė gali atrodyti kaip leksinio semantinio lauko pratęsimas ir kaip pastangos suteikti šio lauko teorijai išsamesnį metodologinį pagrindą. Tokio požiūrio laikosi kai kurie Europos struktūralistai. Manoma, kad tikros leksemų subsistemos visumą sudaro šio lauko ir reikšmių santykių įvairovė. Įdomu tai, kad tuo pat metu komponentinės analizės atsisakoma kaip metodo, identifikuojančio šį lauką ir rodančio lauko narių reikšmių santykius. Ir atvirkščiai – galima vienodai gerai traktuoti komponentinę analizę kaip priemonę, parodančią reikšmių santykius, esančius tarp leksemų sistemų, tačiau neigiančius leksinės lauko sąvokos vaidmenį (Jakaitienė 1988: 84; Karaulov 1972: 57–68; Lyons 1977: 250–261).

Kaip minėta, leksinio lauko bei komponentinės analizės priklausomybė yra abipusė, grindžiama semų bei klasemų ryšiu. Gudavičiaus nuomone, skiriami du semų tipai – denotacinės ir konotacinės semos. Denotacinės semos atspindi objektyvius tikrovės daiktų ir reikšmių požymius, kuriuos tie daiktai turi arba gali turėti. Konotacinės [semos] yra kalbančiųjų požiūrio į pavadinamą daiktą ar reiškinį atspindys,

12 Išimtis yra tarp tų leksemų, kurių reikšmė suderinama su binarinių požymių neigiamuoju ir teigiamuoju vertinimu ir kurių reikšmė nesutampa su tokiu vertinimu. Pavyzdžiui, *horse* derinamas ir su *+male* bei *-male,* ir su *+female* bei *-female*. Jei išimtis tarp minusinio ir nulinio vertinimo pripažįstama ir atitinka binarinius požymius, nulinis *horse* vertinimas ir nevertinimas yra pateikiami be vargo teigiant, kad *horse* reikšmė kaip komponentą talpina 0 *male* (ar 0 *female*), o *horse* reikšmė rodo ±*male* (ar ±*female*) nevertinimą.

emocinis jo vertinimas, kuris gali būti teigiamas ar neigiamas (Gudavičius 1994: 20).

Klasemos yra patys bendriausi reikšmių komponentai, kurie būdingi leksemoms, priklausančioms keliems leksiniams laukams, kurie yra ne tik leksikalizuojami, bet ir gramatinami. Pavyzdžiui, *animate* (gyvas) ir *inanimate* (negyvas), *male* ir *female* ir pan. Tokios priešpriešos kaip *man* ir *woman, stallion* ir *mare* apima tiek semas, tiek ir klasemas.

Tarp semų ir klasemų esama ir išimčių, tačiau tai gana ginčytinas dalykas. Dalis tokių leksemų reikšmių atsispindi žymiklių sistemoje, o kitos likusios rodo skirtumus. Panašumo tarp semos ir klasemos išimtis nustatė Europos struktūralistai, o skirtumai ir žymiklių išimtys, kurių buvimą patvirtino gramatikai, buvo pripažinti netinkamais. Šios dvi semų ir klasemų išimtys neturi nieko bendra: vienà – grindžiama leksinių semantinių laukų pirmesniu apribojimu, kità – visiškai priklauso šio lauko teorijai ir grindžiama kalbos sistemingumo sąvoka. Vis dėlto esama tam tikro panašumo tarp Europos struktūralistų klasemų sampratos ir gramatikų skirtumų ir žymiklių teorijos. Pavyzdžiui, semantiškai anomalus sakinys: *That man is pregnant (nėščia)* – negali turėti daiktavardžio, reiškiančio *male*. Šiuo atveju semantiniai komponentai, dalijami į semas ir klasemas, rodo, kad klasemos semantiškai grindžiamos daiktavardžių, būdvardžių ir veiksmažodžių abipuse priklausomybe. Pavyzdžiui, klasema *male* lemia įvairių kalbų santykį: rusų kalbos *жениться* (greičiau negu *выходить замуж*) sutampa su anglų kalbos veiksmažodžiu *marry* (apvesdinti, sutuokti).

Semantinės išimtys ar leksemų lygiavertiškumas, kai turima galvoje klasemos ar žymikliai, yra tokie: a) be vargo atpažįstami kalbose ir ne taip akivaizdžiai priklauso nuo kalbos ar kultūros negu semos ar skirtumai; b) sintaksiškai tiesiogiai susiję ir gali būti gramatinami taip pat, kaip ir leksikalizuojami; c) nėra apribojami keliomis leksemomis, bet plačiai pasklidę po visą žodyną.

Visi minėti kriterijai glaudžiai susiję. Ir jeigu kuris nors iš jų būtų traktuojamas kaip galutinis, jis galėtų prieštarauti kitiems atvejams. Pa-

vyzdžiui, *male* nėra sintaksiškai tinkamas Turkijoje, kur nėra giminių ir asmeninių įvardžių, skiriamų referento lyčiai, bet šis žodis dažnas anglų, prancūzų, rusų ir kt. žodynuose.

Šios diskusijos apie semos ir klasemos išimtį bei turinčio skirtumų žymiklio išimtį yra naudingos aiškinantis sunkumus, kurie trukdo nustatyti šių išimčių tikslumą. Būtina rasti tinkamesnę komponentinės analizės sampratos sąsają su universalumu ir reliatyvumu. Vis dėlto dar stinga aiškios prielaidos, kad reikšmių komponentai privalo būti universalios valentingumo sąvokos. Svarbu išsiaiškinti, kiek šios reikšmių komponentų sąvokos turi ryšį su komponentine analize[13].

Daugumos komponentinės analizės šalininkų netenkintų toks požiūris, kad reikšmių komponentai apibūdinami priimtinumo ar nepriimtinumo kalbai ir santykių lygiavertiškumo požiūriu. Jų nuomone, priskyrimas kokiai nors kategorijai, norint identifikuoti reikšmių komponentus, turi daugiau turinio negu faktoriai *a, b, c, d.* Pageidaujama juos sieti pagal reikšmių santykį. Terminas *concept* (sąvoka), kurį linkę vartoti semantikai, filosofai ir psichologai (nors esama kritiškų straipsnių, nukreiptų prieš konceptualizmą), turi nurodyti, kad tokio pobūdžio *male, human* ir pan. apibrėžtys būtinai turi sieti psichines būtybes.

Valentingumo klausimu buvo taip pat diskutuojama, kai žodžių reikšmės buvo analizuojamos kaip smulkesni ir, matyt, labiau pagrįsti komponentai. Šie komponentai, sudarydami ryšį tarp kalbos ir išorinio

13 Taigi įmanoma rasti leksemų reikšmių santykius ir traktuoti tai kaip teorinę kūrybą, supaprastinančią kalbos aprašymą. Iš semantinių proporcijų *man – woman* ir *stallion -– mare* nesunku išskirti faktorius *a, b, c, d.* Tačiau šie faktoriai gali būti priskiriami kokiai nors kategorijai ar simbolizuoti lingvistui tam tikrą kalbos modelį. Jo lingvistinę svarbą nulemtų semantinį priimtinumą ar nepriimtinumą atitinkamų sakinių sistemoms. Pavyzdžiui, *man* buvimas sąlygotų sakinio *That man cuts his own hair* (Šis žmogus kerpa savo plaukus) priimtinumo priežastį, bet būtų tokie nepriimtini sakiniai *That man cuts her own hair* (Tas žmogus kerpa jos nuosavus plaukus); *That man is pregnant* (Tas žmogus yra nėščias). Taip pat priimtinos dvi leksemos *mare* ir *foal* (kumeliukas), nes nei *man,* nei *stallion* negali atsivesti kumeliuko. Du komponentai *b* ir *d,* žymintys leksemas *mare* ir *foal* (kumeliukas), yra priimtini.

pasaulio, galėjo tokiu būdu santykiauti. Tačiau daugeliui lingvistų analizuotos leksemos ar įvairios frazės nėra priimtinos.

Gerokai sudėtingesnis komponentinės analizės ir universalumo ryšys. Svarbiausia universalizmo tezės forma sudaryta iš šių subtezių: a) nustatyta sistema semantinių komponentų, kurie yra leksikalizuoti visose kalbose; b) sudaryti formalūs principai, pagal kuriuos reikšmių komponentai yra universalūs kaip ir jų leksemų reikšmių produktai; c) visų kalbų leksemų reikšmės yra suskaidomos į skirtingas (homogeninių) reikšmių komponentų kombinacijas.

Nelabai seniai pososiūrinės tradicijos lingvistai (Coseriu, Greimas) aiškino, kad jie atmeta griežtą universalumo tezės formą. Šis požiūris iš dalies susilpnino jų metodologinius principus. Buvo reikalaujama, kad analizės rezultatai nebūtų perduodami tolyn, kur kiekviena leksema neatpažįstamai atskiriama nuo kitos nesinoniminės leksemos bei dviejų rūšių reikšmių komponentų – klasemų ir semų. Kai kurios iš šių semų gali būti universalios ir net priimtinos (plg. semos, atskiriančios šiltas ir šaltas spalvas, pvz., *red* nuo *green*), tačiau dauguma jų nėra universalios.

Dabar daugumos universalumo šalininkų tezės patikimumo versija atrodo esanti vienintelė. Jei kai kurios (bet ne visos) semantinių kalbų išimtys yra genetiškai išdėstytos ir biologiškai bei kultūros požiūriu stimuliuojamos, tai šias semantines išimtis bus linkstama leksikalizuoti (ir net gramatinti). Dėl tos priežasties daugumos (jei ne visų) kalbos sistemų analizė parodys, kad tokie semantiniai santykiai būdingi didžiajai žodynų daliai. Tie reikšmių komponentai, kurių pasiskirstymas pasaulio kalbose, matyt, proporcingai nesutaps su santykinėmis išimtimis, bus traktuotini kaip išskirtiniai žymikliai. Nežinia kiek šių žymiklių išimtys derinsis su klasemos ir semos išimtimis, tačiau tai turėtų būti klasemos. Be to, jos turėtų būti tiesiogiai sintaksiškai susijusios ir veikti keliuose leksiniuose laukuose.

Ne visi žymikliai ar klasemos gali būti atpažįstami analizuojant tam tikrą kalbą, tačiau tai turėtų būti savarankiški universalieji daiktavardžiai, kadangi nei vienas iš jų negali užkirsti kelio neuniversaliajai

išimčiai leksikalizuoti kalbą ir padaryti ją sintaksiškai tiesioginę. Taigi darytinos tokios išvados: a) išimtis tarp klasemų ir semų, viena vertus, ir tarp žymiklių bei skirtumų, kita vertus (bent apytiksliai) negali derėti su universaliųjų ir neuniversaliųjų reikšmių komponentų išimtimis; b) reikšmių komponentai, kuriais pagrįstas bet koks žodynas, jungtų abu – universaliuosios ir neuniversaliuosius reikšmių komponentus.

Būtina nustatyti komponentinės analizės bendruosius principus. Dabartinėje lingvistinės semantikos literatūroje gausu programinių tvirtinimų, kad visų kalbų leksemų reikšmės privalo būti aiškinamos pakankamai pagrįstai (ir galbūt universaliai) derinant reikšmių komponentus. Vis dėlto visi lingvistų atlikti tyrimai yra arba neužbaigti, arba visiškai neįtikinami, kadangi jie iš dalies apsiriboja kelių kalbų žodynais.

Pripažįstama, kad tam tikruose žodynuose (ypač giminystės), grindžiamuose komponentine analize, galima pateikti keletą patikimų vienodos leksemų sistemos analizės būdų. Tada būtų lengviau nuspręsti, kuri iš analizių yra teisinga, o kuri – ne.

Psichologinis reikšmių komponentų tikrumas dažnai abejotinas. Net ir ten, kur komponentinės analizės vertinimas atrodo santykinai įtikinamas, neaišku, kiek tai pavyko atlikti iki galo. Pavyzdžiui, jei leksemų *man, woman, adult, girl, boy* ir *child* reikšmės yra analizuojamos reikšmių komponentų *human, adult* ir *female* požiūriu, tai rodo, kad tokios frazės kaip *adult child* (suaugęs vaikas) ar *male girl* (vyriška mergaitė) yra semantiškai anomalios. O frazė *male child* yra *boy* sinonimas. Tačiau ir čia galima nesutikti, nes aštuoniolikos metų vaikinas tikrai nėra vaikas. *Girl* skiriama nuo *boy,* kadangi atitinka *female,* o *adult* gali būti interpretuojama kaip tariamai bendra šių leksemų visuma[14].

Kadangi komponentinė analizė padeda ieškoti didžiausio leksemų kiekio apibendrinimo (vienodų reikšmių komponentų identifikavimo),

14 Teiginys *X is now a man* (X dabar yra vyras) gali reikšti *X is no longer a boy* (X jau nebe berniukas), bet *X is now a woman* (X dabar yra moteris) nereiškia *X is no longer a girl* (X jau nebe mergaitė). Žinoma, tai gali būti ginčytina, kad šis skirtumas, vartojant leksemų *boy, girl* ir *child* bei bendrąjį komponentą *adult,* sąlygoja šių trijų leksemų interpretavimą ir nusako jų tikslią reikšmę.

tai visuomet galimas gerokas paviršutiniškumas. Taigi būtina išsiaiškinti, koks yra priešingas leksemų statusas, kaip jis identifikuojamas ir aiškinamas.

Be to, svarbu suvokti leksemų reikšmių skirtumą, šių reikšmių komponentą, analogišką leksemos *žmogus* reikšmei. Iš tikrųjų nėra jokios priežasties, kodėl lietuvių, anglų, rusų ar bet kurios kitos kalbos cituojamų leksemų formos būtų priskiriamos tam tikrai reikšmių komponentų kategorijai, priklausančiai semantinei analizei. Mažiau tikėtina, kad bet kokia kita leksemų identifikavimo sistema būtų buvusi pasiskolinta (pavyzdžiui, iš skaitmeninės sistemos standartizuotų sąrašų su reikšmių komponentais).

Dauguma lingvistų, nagrinėjusių minėtų leksemų reikšmes, paimtas iš anglų ar kai kurių kitų kalbų, traktuoja jas kaip teorinės ir aprašomosios lingvistikos metakalbos reiškinį (Lyons 1977: 317–335).

2. Sintagminė priešpriešų analizė

Antonimai kalboje santykiauja kaip sintagminės priešpriešos. „Ryšiai tarp kalbos vienetų šnekos akte vadinami sintagminiais. Kadangi kalba materializuojasi tik šnekoje, tai lingvistinės analizės požiūriu pirminiais reikia laikyti sintagminius ryšius“ (Gudavičius 1994: 21–22). Tam reikalingos tam tikros sąlygos. Pirmoji sąlyga – tai **reguliarusis kontekstas,** kai abi priešpriešos yra viename arba gretimuose sakiniuose. Pavyzdžiui: *konkretus* ‘kuris realiai egzistuoja, visiškai tikslus ir apibrėžtas’ – *abstraktus* ‘kuris realiai neegzistuoja, atitrauktas nuo realybės’: *Sąvokų geriausiai išmokstama tada, kai su abstrakčia mintimi susiejami pakankamai konkretūs pavyzdžiai* rš; *laimė* ‘džiaugsmą, pasitenkinimą teikianti būsena’ – *nelaimė* ‘skausmą, nepasitenkinimą teikianti būsena’: *Susipina laimė ir nelaimė žmogaus gyvenime, ir kur čia tada atskirsi, kur pasaka, o kur – tikras gyvenimas?* Bor; *Žalčiai ir gyvatės jam lėmė laimę ar nelaimę* Vien.

Antroji sintagminės priešpriešos sąlyga – **pastovūs leksiniai ryšiai,** kai abu priešpriešos nariai vartojami su tais pačiais žodžiais. Iliustraciniai

sakiniai paprastai parenkami tokie, kad juose reguliariai pasikartojantys semantiniai priešingų reikšmių žodžių santykiai būtų dėsningi, turėtų pastovius leksinius ryšius ir aprėptų nemažą lietuvių leksinės sistemos dalį. Pavyzdžiui: *geras* 'kuris turi teigiamų ypatybių' – *blogas* 'kuris turi neigiamų ypatybių': *Už blogą darbą teisybę į akis padroš, o už gerą pagirs* Žem; *Jei katinas sugauna pelę ir ją sudoroja, jis nepasidaro geresnis, nei blogesnis, o vien tik sotesnis* Mik; *laimingas* 'kuris patiria laimę, sėkmę' – *nelaimingas* 'kuris nepatiria laimės, sėkmės': *Būdamas laimingu daug turėsi prietelių (draugų), tapęs nelaimingu – nė vieno* VP; *Tarp šių medinių trobų ir juose aš leidau savo vaikystę, buvau vaikiškai laimingas ir kartais tiek pat vaikiškai nelaimingas* rš.

Sintagminiai antonimai yra **tikrieji** ir **kontekstiniai. Tikrieji** (arba sisteminiai) **antonimai** turi priešingas reikšmes bet kokiame kontekste. Pavyzdžiui: *karštis* 'karštas laikas, aukšta temperatūra' – *šaltis* 'šaltas laikas, žema temperatūra': *Šalty gimęs karščio nebijos* Klt; *Bakterijų sporos pakelia sausrą, karštį ir šaltį, ne iš karto žūva net verdančiam vandenyje* rš; *linksmas* 'kuris apimtas džiaugsmo; jaučiantis arba reiškiantis džiaugsmingą nuotaiką' – *liūdnas* 'kuris be džiaugsmo; jaučiantis arba reiškiantis nusiminimą': *Viso buvo, viso buvo: ir linksmos dienos, ir liūdnos dienos* Rd; *Daug važiuotų, raitų ir pėsčių skubiai keliauja plentu, ar tai linksmomis, ar liūdnomis mintimis užimti* Bil.

Daug vaizdingumo ir įtaigumo kalbai teikia **kontekstiniai antonimai**[15]. Lyginant su tikraisiais antonimais, jų bendrasis komponentas antrinis, o priešpriešos santykiauja simboliškai. Priešingos reikšmės čia įgyjamos rišliame kontekste, kuriame apibūdinamos ir konkrečios, ir abstrakčios žmonių ir reiškinių savybės. Tokie antonimai dar vadinami nesisteminiais.

Sintagminei priešpriešai (semantinės priešpriešos sinonimas) reikšti vartojami kontekstai, kuriuose reguliariai kartojamos priešpriešos tarsi

15 Kontekstiniai antonimai išsamiau bus nagrinėjami „Pragmatinių priešpriešų analizės" skyriuje.

suartina antonimus. Pavyzdžiui: *Jis dieną naktį (visą laiką) dirba* Jabl; *Geras blogas (bet koks) motinai vis vaikas* Trgn; *Iš tos pačios burnos ir šilta ir šalta (ir pikta ir gera)* Dauk; *Vasaris nei pagautas nei paleistas (nejaukiai jausdamasis, sutrikęs) stovėjo priemenėj* Myk-Put.

Analizuodami tokias priešpriešas matome ne tik semantiškai suderintus antonimus, bet ir pragmatišką žodžių suartėjimo įvairovę. Nors šių priešpriešų konstrukcijos bei kontekstai būdingi ne vien priešingų reikšmių, bet ir kitų kategorijų žodžiams, jų analizė pagelbsti mums aiškinantis antonimų vartojimo kalboje dėsningumus ir nustatant bendriausias jų klases. Ypač svarbu tai, kad antonimai, santykiaudami kaip tam tikros sintagminės priešpriešos, sudaro įvairius kontekstus.

Tokios rūšies analizei pirmiausia intuityviai atrenkami tekstai su atitinkamomis priešpriešomis. Tos priešpriešos iš pradžių analizuojamos formos požiūriu, t. y. struktūriškai, o paskui semantiškai. Daugiausia priešpriešų sudaroma su jungtukais *ir, bei.* Pavyzdžiui: *Ir čia, žemėje, yra mirtingų ir nemirtingų žmonių, laikinų ir amžinų pranašų* rš; *Esame kaip versmė, iš kurios visada teka ir niekada negal išsekti* Sir; *Šviesūs sapnai įsikūnija, laimina jauną ir seną* Myk-Put; *Gyvas, kupinas rūpesčių, tragiškų bei komiškų dalykų gyvenimas <···> ėmė sprogdinti iš vidaus* Mik.

Kiek kitokiam sintagminiam priešpriešų tipui, reiškiančiam vektorinę priešpriešą, priskiriami antonimai, reiškiami dažniausiai veiksmažodžiais bei prieveiksmiais. Cruse'as tokius veiksmažodžius laiko grįžtamaisiais antonimais, nes jie reiškia perėjimą iš vienos padėties ar būsenos į kitą, pvz.: *enter – leave* (įeiti – išeiti), *appear – disappear* (pasirodyti – išnykti), *widen – narrow* (platinti – siaurinti) ir t. t. (Cruse 1987: 226–227). Pavyzdžiui: *Daug rūpesčio olandai įdeda aukštindami ir žemindami pylimus* rš; *O minios, kurios pirma ėjo ir paskui sekė, šaukė* Dk.

Vektorinės priešpriešos pagrindą, anot Cruse'o, sudaro nuo tam tikro atskaitos taško einančios kryptys (Cruse 1987: 223). Mokslininkas teigia, kad esama ne vien veiksmažodinių ir prieveiksminių vektorinių priešpriešų. Priešingas kryptis gali reikšti ir daiktavardžiai. Pavyzdžiui: *source* (upės ištakos) – *mouth* (žiotys); *peak* (kalno viršūnė) – *foot* (of a

mountain) (papėdė) ir t. t. Čia nurodomos visiškai priešingos kryptys, analogiškos prieveiksmiams *aukštyn – žemyn* (Cruse 1987: 225). Priešpriešų tipas, jungiamas pasikartojančių jungtukų *ir ... ir,* santykiauja kalboje panašiai kaip ir su jungtuku *ir (bei).* Pavyzdžiui: *Lietuvių kalbai būdingi ir atviri, ir uždari skiemenys* rš; *Gyveno bajoras kaip koksai karalius: laikė daug tarnų – ir senų, ir mažų, ir jaunų bernelių* Krv; *Rudenį ir seni, ir jauni medžiai numeta lapiją, apsinuogina* rš. Priešpriešos su šiais pasikartojančiais jungtukais *ir (ir X, ir Y)* suteikia ekspresyvumo priešingoms reikšmėms, sustiprina jas.

Priešpriešos, kai priešingos ypatybės, veiksmai, reiškiniai ir kt. pateikiami paraleliai, paprastai jungiamos pasikartojančiais jungtukais *čia, jei, kai.* Pavyzdžiui: *Ėgi mat gegutėlė dairos ir kėtojas, čia kukuodama verkia, čia juokias, kvatoja* Baran; *Jei šaknys stiprios, paliekami ilgesni ūgliai, jei silpnos – trumpesni* rš; *Kai mirtis toli, ją šaukia, kai arti – ją veja* Skr.

Analogiškosios priešpriešos sudaromos su jungtukais *juo, kur (juo, kur X, juo, kurY).* Pavyzdžiui: *Jis nesuprato, kur fizinis skausmas, kur dvasinis* rš; *Juo linksmesnės būna jaunos dienos, juo liūdnesnis turi būti senatvės metas* Krv.

Transformuotą antoniminį kontekstą rodo priešpriešos su pasikartojančiais neigimo jungtukais *nei, ... nei* ir dalelytėmis *ne, ... ne.* Jos prilygsta priešpriešoms su jungtukais *ir, ... ir,* tik pateikiamos neigiama forma ir reiškia neutralumą bei abejingumą. Pavyzdžiui: *Mirtis nelenkia nei seno, nei jauno* Skdt; *Jis nei senas, nei jaunas – bus in (=į) penkiasdešimt metų* Alv; *Nei iš rytų šalies vėjas pučia, nei iš vakarėlių, tik iš tos šalelės, kur tėveliai guli* (d.) Balč; *Ne mamytė man kraitužes sukrovė, ne tetušytis man svodbikę (vestuves) iškėlė* RD (Ermanytė 1995: 12–13, 2003: VII).

Visos šios priešpriešos jungiamos **konjunkcijos** būdu, kai leksinis bei sintaksinis kontekstas rodo sugretinimą. Priklausomai nuo leksinio ir sintaksinio konteksto joms būdingos tam tikros semantinės funkcijos – sugretinimas, supriešinimas ir kt.

Sintagminės priešpriešos, jungiamos jungtukais *ar (arba),* turi **disjunkcijos** santykį. Pavyzdžiui: *Peronuose būna dengtos ar atviros*

aikštelės keleiviams rš; *Senas ar jaunas – dūsavo palikęs vienui vienas kaip pirštas* Vien.

Šių pavyzdžių disjunkcija reiškia ne skyrimą *(arba šis, arba anas)*, o tam tikrą jungimą, buvimą kartu (Ermanytė 1995: 14, 2003: VII; Novikov 1984: 23).

„Galėtume bandyti ją (kokybės kategoriją) aiškinti remdamiesi santykiais, apibūdinančiais elementariąją reikšmės struktūrą: paneigimą susieti su disjunkcija; jis pasireikštų konstatavimu, kad esama negatyvaus struktūros termino; tvirtinimą, priešingai, sietume su konjunkcija ir su paradigmos buvimo patvirtinimu" (Greimas 2005: 318). Esama ir kiek kitokių disjunkcijos santykių, kur išryškėja skyrimas. Pavyzdžiui: *Ar nepaversim žemės pelenais? Gyvenimui tarnaujame ar mirčiai?* Gruš; *Taisyklės – norma, leidžianti ar draudžianti atlikti tam tikrus veiksmus* rš.

Kitu disjunkcijos atveju *X arba Y* pirminė funkcija yra padalijimas. Pavyzdžiui, *Paprastai galvos smegenys turi būti jaudinamos arba slopinamos pakaitomis* rš.

Kai disjunkcija ne tokia stipri *(ar/(arba) X, ar/(arba)Y)*, antrinės semantinės funkcijos yra **jungiamosios/skiriamosios,** o priešprieša neutralizuoja viena kitą. Pavyzdžiui, *Visas turtas sveikata – ar dideliam, ar mažam* Skdt.

Priešpriešos, jungiamos pasikartojančių jungtukų *ar (arba)*, savo reikšme sutampa su priešpriešomis, jungiamomis *ir, ... ir.* Čia lyg stiprinami antonimais reiškiami veiksmai ar ypatybės. Pavyzdžiui: *Užsismaukusios skepetas ant akių, – taip ir nežinai, ar verkia, ar juokias* Simon; *Nesvarbu, a[r] sena, a[r] jauna, į darbą turėjo eiti* Plt; *Arba dirbk, arba tinginiauk – jam vis tas pat!* Gs.

Šiam priešpriešų tipui artimos konstrukcijos, jungiamos *tai (taip)..., tai (taip), tiek..., tiek.* Pavyzdžiui: *Jo balsas tai stiprėjo, tai silpnėjo iki šnabždesio* rš; *Mes kaip tyrų dvi smiltelės sūkuriuojam siaučiant vėjams ir beribėje dykynėj tai nutolstam, tai artėjam* Myk-Put; *Taip retai sėjau, taip tankiai dygo* (d.) Grz; *O žmogus, tiek jaunas, tiek senas, garsus ar ne, numir-*

si, jokios plikės nepaliksi: tavo vietą kitas užims Krv. Šiuose pavyzdžiuose išryškėja ir savotiška veiksmų, reiškinių seka ir jų kaitaliojimasis.

Kai kuriuose antonimų kontekstuose antonimai tam tikrais jungtukais sugretinami ir **kontrasto** principu. Tokie jungtukai yra *o, bet.* Visa antonimų sugretinimo konstrukcija atrodo taip: *ne (ne tik) X, o (bet ir) Y.* Pavyzdžiui: *Ne darbininkas trūkį gauna, bet tinginys* flk; *Knyga įdomi ne tik jaunimui, bet ir senimui* rš; *Nereikia sveikiemus* (= *sveikiems*) *vaistytojo, bet ligotiemus* (= *ligotiems*) Dk (Ermanytė 1995: 14, 2003: VIII).

Antonimų porõs narių **lyginimas** reiškiamas taip: *aukštesniojo laipsnio būdvardinis prieveiksmis (daugiau, geriau, labiau...) + X (ne) kaip negu Y.* Pavyzdžiui: *Geriau su išmintingu pamesti ne kaip su kvailu rasti* Als; *Senam karštis jau geriau kaip šaltis* Nmn; *Mano pasaulėjauta labiau tragiška negu komiška ar logiška* Mik.

Laiko (ar jo trukmės) kraštinės ribos nurodomos tada, kai priešpriešos jungiamos prielinksnių *nuo ... iki* (*ligi, lig*), *nuo X iki* (*ligi, lig Y*). Pavyzdžiui: *Dirbk nuo saulės patekėjimo iki pat nusileidimo ar net sambrėškos* Vaižg; *Nuo aštuntos ryto iki dešimtos vakaro sukdavaus kaip vijurkas* Vien; *Vaikiukas vos per kupstą persirita – jau piemuo nuo pavasario pirmos žolės ligi rudens darganų* Bor (Ermanytė 1995: 15). Būdvardinės konstrukcijos su šiais prielinksniais gana retos. Pavyzdžiui: *Kada jisai numirė, visos šalies žmonės, nuo mažiausio vaiko iki seniausio vyro gedėjo, kad mirė didis žmogus ir geradaris* Krv.

Kalboje pasitaiko ir sudėtingesnių konstrukcijų, sudarytų iš veiksmažodžių, reiškiančių virsmą, tapsmą ar buvimą kuo, ir antonimų poros narių. Grafiškai tai atrodų taip:

a) X + veiksmažodis (*pasidaryti, tapti, virsti kuo*) + *Y.* Pavyzdžiui: *Būdamas laimingu daug turėsi prietelių (draugų), tapęs nelaimingu – nė vieno* Valanč; *Prastu nebuvęs, geru netapsi* Dauk. Antrame sakinyje antonimų poros nariai sukeisti vietomis;

b) X + sutapatinimo veiksmažodis („*būti*" *bei jo formos*) + *Y.* Pavyzdžiui: *Nusimink dėl nesėkmės, nes vienas pralaimėjimas dažnai esti*

laidas dešimčiai laimėjimų Nėr. Šios konstrukcijos sakiniuose priešpriešos sutampa, virsta kita, prasismelkia viena į kitą, o kontrasto nebelieka.

Be sintaksinių priemonių, kalboje dažnos sintagminės priešpriešos, kuriose semantiniai antonimų santykiai reiškiami **intonacija.** Intonacijos esti dviejų rūšių – *kylančioji* ir *krintančioji.* Intonacijos paprastai būna sakinio viduryje *(X́||Ý) ir (X̀||Ỳ).* Pavyzdžiui: *Iš laimės į nelaimę vienas žingsnis, o iš nelaimės į laimę ilgas kelias* LTR; *Sutemus tuo takeliu klajoja meilė, atšliaužia neapykanta, vaikšto pasiaukojimas* Marcin.

Kylančioji/krintančioji intonacija pasižymi pauze (ar pauzėmis), rodančia semantinį priešpriešų kontrastą *(X́||Ý).* Pavyzdžiui: *Maži vaikai – tėvams džiaugsmas, dideli vaikai – širdies skausmas* flk; *Nebūk karštas – akis išdegsi, nebūk šaltas – dalies neteksi* Lp; *Linksmumas – trumpai, liūdnumas – ilgai* Tr (Ermanytė 1995: 16, 2003: VII; Novikov 1984: 23).

Pagrindinis anoniminių kontekstų bruožas yra jų reguliarumas. Tokie antonimai yra jungiami porinių jungtukų *kai ... tai,* prieveiksmių *kada ... tada, kaip ... taip, vienaip ... kitaip,* įvardžių *kas ... tas, koks ... toks, vienas ... kitas.* Pavyzdžiui: *Kai buvai jaunas, tai būsi ir senas* LTR; *Kada pinigai kalba, tada tiesa tyli* Trg; *Kaip senieji švilpė, taip jaunieji šoko* LTR; *Teoriškai vienaip gali atrodyti, praktiškai kitaip išeiti* Gruš; *Ką jaunas įprasti, tą senas rasi* Jrb; *Koks gyvenimas, toks ir mirimas* Ėr; *Vienam juokas, kitam ašaros* Ėr.

Pasitaiko atvejų, kai antoniminių kontekstų reguliarumas nėra toks akivaizdus. Pavyzdžiui: *Ne tiek taiso, kiek gadina* Dkš; *Tikras menas – tai pirmiausiai atsakomybė ne tiek už abstrakčią žmoniją, kiek už labai konkretų žmogų* Mik; *Tą taurę jis gėrė ne tiek mano sveikatai, kiek savo nesveikatai* Jabl; Grafiškai šis priešpriešų santykis atrodytų dvejopai: *ne tiek X, kiek Y* ir *ne tiek Y, kiek X.*

Antoniminių kontekstų analizė paprastai pradedama nuo formos turinio link. Kontekstai dažniausiai būna daugiareikšmiai, kuriuose susipynę semantiniai priešingų reikšmių žodžių santykiai. Pavyzdžiui, gali būti X ir Y priešpriešų santykiai, kai vienu atveju reiškiama konjunkcija, o kitu – disjunkcija.

„Struktūra iš tiesų yra visuma, suprantama kaip [jungianti ašis *[un axe]*, išsklaidoma semomis; santykiai, apibūdinantys jos vidinę sandarą, yra arba antoniminiai (konjunkcija ir disjunkcija), arba hiponiminiai“ (Greimas 2005: 149). Pavyzdžiui: *Grumias dvi spalvos. Dvi pagrindinės – balta ir juoda* Marcin; *Meilė ir neapykanta, atlaidumas ir užsispyrimas ... vieną mirksnį vienas, kitą mirksnį – kitas jausmas paimdavo viršų* Bor.

Šiuo atveju X ir Y priešpriešos ir jungiamosios, ir supriešinamosios. Todėl būtina ne tik įvardytų priešpriešų analizė, bet ir gautų rezultatų sintezė. Analizė ir sintezė būtinos nagrinėjant ir visus kitus čia minėtų sintagminių priešpriešų atvejus (Ermanytė 1995: 15–17).

Antoniminių kontekstų semantinės analizės lentelė

Priešpriešų struktūriniai tipai	Pagrindinės priešpriešų semantinių santykių rūšys							
	a	b	c	d	e_1 e_2	f	g	h
X ir Y	P	A	A	A				
X ar (arba)Y		A			P	A		
X arba (=ir)Y tai X, tai Y	A				A A	 P		
ne (tik) X, o (bet ir) Y			P					
X (ne) kaip (negu) Y							P	P
nuo X iki (ligi, lig) Y								
X́||Ý	P				A			
X́ ||Ỳ			P					

Lentelėje pateikti ne visi, o tik būdingiausi antoniminių kontekstų tipai ir rūšys. Šioje lentelėje nėra antoniminių kontekstų, iliustruojančių sustiprinimo, neigimo ir kitus santykius (Novikov 1973: 124).

P žymi pirminę semantinę funkciją, **A** – antrinę. Dažnai pasitaiko, kad sakinyje X ir Y susikeitę vietomis.

a reiškia *konjunkciją (jungimą)*. Čia pirminiai antoniminiai kontekstai yra X ir Y, X́||Ý, o antriniai – X arba (= ir) Y, tai X, tai Y.

P: *Bendri struktūriniai eilių garsinės išraiškos bruožai leidžia palaikyti atitinkamą ryšį tarp* ***adresanto*** *ir* ***adresato*** rš. *Širdy jis visuomet* ***gerbė*** *tylius pasišventėlius ir niekino tuščiagarbiškumą* Radz; *Kai šilta – kyla aukštyn, kai šalta – leidžiasi žemyn (apie termometrą)* flk. *Tiesos nebepažįstame, nes per netiesos sakymą buvome įpratinti viską suvokti atvirkščiai,* ***kur juoda – ten balta, kur balta – ten juoda*** rš.

A: *Du sinonimai gali skirtis tiesiogine ir perkeltine (arba metaforine) vartosena* rš. *Oras pamaryje itin atmainingas:* ***tai drungnas, tai*** *vėl tuojau* ***vėsus, tai karštas, tai*** *vėl* ***šaltas, tai šiltas, tai*** *vėl* ***žvarbus*** A.

b reiškia *sugretinimą*. Čia pirminės funkcijos nėra, nes jau pats antonimų sugretinimas reiškia jų supriešinimą. Antriniai antoniminiai kontekstai – X ir Y, X ar (arba)Y.

P – nėra.

A: *Kiekviename žingsnyje sutikau tipiškus Lietuvos sodžių* ***tėvus ir motinas, vyrus ir moteris, sūnus ir dukteris*** Bil. *Kiekvienas daiktavardis vienas katros giminės tegali būti:* ***vyriškosios arba moteriškosios*** Jabl.

c reiškia *supriešinimą*. Pirminiai – ne (tik) X, o (bet ir) Y, X̀||Ỳ), antrinis – X ir Y.

P: *Molekulės* ***ne*** *tiktai* ***traukia*** *viena kitą,* ***bet ir stumia*** rš. *Tu pats kaip versmė, tu visa kaip giesmė,* ***tolumoj – džiovini, artumoj – skandini*** rš. ***Mokytas padirba, nemokytas*** *tik* ***sugadina*** Vlk.

A: *Nemaža mokslo vyrų, net patys to nejausdami, jau stovi ant ribos* ***tarp proto*** *ir* ***tarp beprotybės*** Gruš. *Neįsivaizduojame šiandien mokyklos be tradicinių renginių –* ***pirmojo*** *ir* ***paskutiniojo*** *skambučio* rš.

d reiškia *prieštaravimą*. Pirminio čia nėra. Antriniai – X ir Y, X́||Ý.

P nėra.

A: *Visus baugina staigus* ***fizinis išnykimas****. Ir kažkodėl mažiausiai jaudina* ***dvasinė degradacija*** Mik. *Tyliai gieda pilka kaip lakštingala mūsų* ***skausmo ir džiaugsmo*** *šalis* Striel. *Žiaurus, valdingas žmogus, iš pažiūros* ***šaltas*** *kaip ledas, o viduje –* ***karštas*** *it įkaitinta geležis* rš.

$\mathbf{e}_1$, $\mathbf{e}_2$ reiškia *disjunkciją* (skyrimą). Pirminis – X ar (arba) Y, antriniai -- X arba (= ir) Y, tai X, tai Y.

P: *Loginiu sprendimu dvi sąvokos yra* ***jungiamos*** *ar* ***skiriamos*** Šalk. *Šuns sugebėjimas pajusti* ***draugiškus ar priešiškus*** *savo šeimininko jausmus – tikrai nuostabus dalykas* rš.

A: *Atsivėrė jam visos sienos,* ***kalnai ir bedugnės*** Mač. *Kiekviena* ***skiedrelė*** *atrodo* ***rąstas****, kiekvienas* ***kauburėlis – kalnas*** Pč.

f reiškia *kaitaliojimąsi*. Pirminis – tai X, tai Y, antrinis – X ar (arba) Y.

P: *Senieji Jonaičiai taip pakarčiui* ***tai džiaugėsi, tai liūdėjo*** LzP. *Kiekvienas blogis,* ***tiek fizinis****, t. y. kančia,* ***tiek moralinis****, t. y. nuodėmė, yra netvarka, sugriuvimas harmonijos, tuo metu viešpataujančios visatoje* rš.

A: *Kiekvienas klausytojas su* ***džiaugsmu*** *ar* ***skausmu*** *pagalvodavo apie tai, ką jis* ***myli*** *ar ko* ***nekenčia*** rš. *Gerai būtų* ***jaunuolynas*** *prie upokšnio* ***arba sengirė*** *su vešliu pomiškiu* Mač.

g reiškia *sulyginimą*. Pirminis – X (ne) kaip (negu) Y, antrinio – nėra.

P: ***Atviras priešininkas*** *mažiau pavojingas* ***negu veidmainys draugas*** Vien. *Geriau paklausyti vieno* ***protingo patarimo nekaip*** *dešimties* ***kvailų*** KrvP(Bt). *Geriau* ***su tiesa įsigyti priešą, negu su melu draugą*** Kudir.

A nėra.

h reiškia *visumą, esmę*, suskirstytą į priešpriešas. Pirminis – nuo X iki (ligi, lig) Y (kai ta pati arba artima antoniminių kontekstų reikšmė: *nuo mažo iki didelio* – 'visi' (ir dideli, ir maži); *nuo ryto iki vakaro* – 'visą laiką' (ir rytą (ryte), ir vakarą (vakare) ir t. t.

Antonimų struktūros analizė – tai sintagminės antonimijos tyrinėjimo pagrindas, padedantis suprasti pagrindinius antonimų struktūros

ir semantikos bruožus. Priešprieša būdinga vienam iš keturių paradigminės antonimijos tipų, o supriešinimas – viena iš priešingos reikšmės žodžių sąsajos rūšių, nagrinėjant antoniminius kontekstus sintagminiu požiūriu. Tokių kontekstų priešpriešos gali būti ne tik supriešinamos, bet jungiamos, gretinamos, kaitaliojamos, papildančios viena kitą ir t. t. (Ermanytė 1995: 18–19).

3. Paradigminė priešpriešų analizė

Ankstesniame skyriuje pateikta sintagminė priešpriešų analizė buvo atlikta *horizantaliuoju* lygmeniu. Analizuojant priešpriešas paradigminiu aspektu, tapačių reikšmių antonimai išsidėsto *vertikaliomis eilėmis*.

Būtina konstatuoti, kad sintagmatika ir paradigmatika yra glaudžiai susijusios. „Norint ištirti ir aprašyti leksinę sistemą, iš sintagminių santykių šnekoje nustatomas sememų reikšmių turinys, o toliau lyginant sememas gaunama visa paradigmatika – semantinės grupės. Taigi sintagmatika tyrinėtojui <···> yra paradigmatikos pagrindas, paradigminiai ryšiai išvedami iš sintagminių. Paradigmatiniai santykiai savo ruožtu gali aktualizuotis sintagmatikoje“ (Gudavičius 1994: 36). Pavyzdžiui: *Geram artojui ir blogas arklas gerai aria, blogam – ir geras nekaip* Ds; *Blogo gyvenimo nematęs, gero nesuprasi* Gdž; *Geras ir žodžio klauso, pikto lazda neatitaiso* Jabl.

Kadangi tokie antonimai paprastai reguliariai supriešinami tekste, tai susidariusios paradigminės žodžių priešpriešos reikalauja atitinkamos analizės, pvz.: *geras* (gyvenimas) – *blogas* (gyvenimas), *geras* (darbas) – *blogas* (darbas). Šie antonimų pavyzdžiai yra semantiškai tapatūs, kadangi tiek *geras* (gyvenimas), tiek *geras* (darbas) turi tą patį požymį – ‘pasižymintis teigiamomis, vertingomis ypatybėmis, tinkamas’, o *blogas* (gyvenimas), *blogas* (darbas) ‘pasižymintis neigiamomis, nevertingomis ypatybėmis, neigiamas’. Semantiškai nesutampa *geras* (darbas) – *blogas* (darbas) ir *geras* (žmogus) – *blogas* (žmogus), nes, kalbant apie žmogų, šie antonimai *geras* ‘pasižymintis teigiamomis charakterio ypatybėmis’ – *blogas* ‘pasižymintis neigiamomis charakterio ypatybėmis’, pvz.: *Geram visi geri, blogam visi blogi* flk; *Blogas išknaiso, o geras sutaiso* An.

Paradigminiu požiūriu antonimai skirstomi į *absoliučiuosius* (grynuosius) ir *dalinius*. Kai antoniminę porą sudaro vienareikšmiai žodžiai arba daugiareikšmių žodžių (polisemijos) pagrindinės reikšmės, jie yra absoliutieji. Pavyzdžiui, *geras* (gyvenimas) – *blogas* (gyvenimas), *baltas* (laukas) – *juodas* (laukas), *pilna* (duobė) – *tuščia* (duobė) ir kt. Būtina akcentuoti, kad absoliučiųjų antonimų reikšmės neatsiejamos nuo tų žodžių, su kuriais šie antonimai vartojami, o daugeliu atvejų tokioms antonimų poroms (eilėms, grandinėms, ciklams) būdingas sinonimiškumas bei variantiškumas, kurie visiškai išryškėja paradigminės priešpriešų analizės metu.

Kai antoniminę porą sudaro daugiareikšmių žodžių šalutinės reikšmės arba vieno nario pagrindinė, o kito – šalutinė, tokie antonimai yra daliniai. Jų semantinių variantų gali būti gana daug, tačiau jie paprastai semantiškai netapatūs, pvz.: *lengvas – sunkus (lengvas darbas – sunkus darbas)* ir *lengvas – vargingas (lengvas gyvenimas – vargingas gyvenimas)* (Ermanytė 1985: 5–6, 1995: 19). Panašiai sudaromos ir kitų priešingų reikšmių žodžių paradigmos, nors paprastai antoniminių reikšmių kiekis nesutampa su šių reikšmių žodžių paradigmomis. Kai kada antonimų poros sudaro kelis lygiagrečiuosius lizdus. Pavyzdžiui: *girti*[1] – *barti, girti*[2] – *peikti, švelnus*[1] – *griežtas, švelnus*[2] – *šiurkštus, žalias*[1] – *brandus, žalias*[2] – *virtas* ir t. t.

Kaip jau buvo minėta, daugeliu atvejų tikrosios antoniminės poros esti sinonimiškos ir variantiškos. Pavyzdžiui, analizuojant *karštas* (vanduo) – *šaltas* (vanduo) ir *karštas* (žmogus) – *šaltas* (žmogus); *šiltas* (oras) – *šaltas* (oras) ir *šiltas* (žodis) – *šaltas* (žodis), matomi tam tikri antonimų porų variantai ir laipsniškųjų paradigmų atvejai. Grafiškai tokios antoniminės paradigmos atrodytų taip:

leksinių semantinių žodžių variantų antoniminė paradigma

didelis (medis) – *mažas* (medis)
didelis (vaikas) – *mažas* (vaikas)
didelis (skaičius) – *mažas* (skaičius)
didelis (juokas) – *mažas* (juokas)
didelis (rūpestis) – *mažas* (rūpestis) ir t. t.

Antoniminė žodžių paradigma

Tokios antoniminės paradigmos susideda iš dviejų žodžių (pvz., *pavasarinis – rudeninis)* ir iš kelių žodžių, išdėstytų laipsniškąja seka (pvz.: *geras ... negeras ... blogas; tiesus ... netiesus ... kreivas* ir t. t.). Antonimai siejami ne tik semantiškai, bet ir darybiškai (turi tą pačią šaknį – darybiniai: *vertingas – bevertis, turtingas – beturtis* ir pan.) ir gali būti skirtingų šaknų – šakniniai, pvz.: *aukštas – žemas, tiesa – melas, teisingas – melagingas* ir pan.

Analogiškas ir kitų priešingų reikšmių žodžių paradigmų tipas bei jų antoniminiai santykiai, pvz.: *jaunystė – senatvė* (plg. *jaunas – pusamžis, pagyvenęs ... senas), nauda – žala* (plg. *naudingas – nenaudingas – žalingas*) ir t. t.

Lietuvių kalboje gana gausu tos pačios šaknies antonimų su neigiamaisiais priešdėliais *ne-* ir *be-*. Jų analizė rodo išoriškai lyg tapačių sugretinimų tipologinį skirtumą. Pavyzdžiui, iš tiesioginės reikšmės antonimų *draugas – priešas; moteris – vyras* ir t. t. išvesti būdvardiniai antonimai su neigimo priešdėliu *ne- (draugiškas – nedraugiškas, nepriešiškas – priešiškas, moteriškas – nemoteriškas (vyriškas), vyriškas – nevyriškas (moteriškas)* skiriasi savo pobūdžiu. Pirmoji šių antonimų pora turi kontrarinę, atrodo, išoriškai neišryškėjančią laipsniškąją paradigmą (juk *nedraugas* dar – *ne priešas).* O antrosios poros vienos iš priešpriešų neigimas teigia kitą priešpriešą ir semantinis atstumas tarp žodžių *nevyriškas* ir *moteriškas* prilygsta nuliui. Tas pats pasakytina ir apie *ne vyras = moteris* arba *ne moteris = vyras.*

Paradigminė antoniminių priešpriešų analizė rodo kalbos reiškinio sistemingumą (pvz.: *jaunas – senas → jaunumas – senumas, jaunyn – senyn, storas – plonas → storinti – ploninti, storumas – plonumas* ir t. t.).

Antoniminė sistema ypač išryškėja, kai tos leksinės darybinės grupės yra didelės, pavyzdžiui: *skardus – duslus, skardėti – duslėti, skardyn – duslyn, skardinti – duslinti, paskardėti – paduslėti* ir t. t. arba *jaunas – senas, jaunėti – senėti (senti), atjaunėti – pasenėti (pasenti), jauninti – sendinti, atjauninti – pasendinti, jauniklis – senis (suaugėlis), jaunimas – senimas, jaunuolis – senelis, jaunyn – senyn* ir t. t.

Antonimai siejami ir kitokiais – giluminiais – ryšiais, priklausančiais nuo objektų, su kuriais vartojamas vienas arba kitas antonimas. Pvz., antoniminės poros *didelis – mažas* funkcija yra ta pati, tačiau skiriasi objektas:

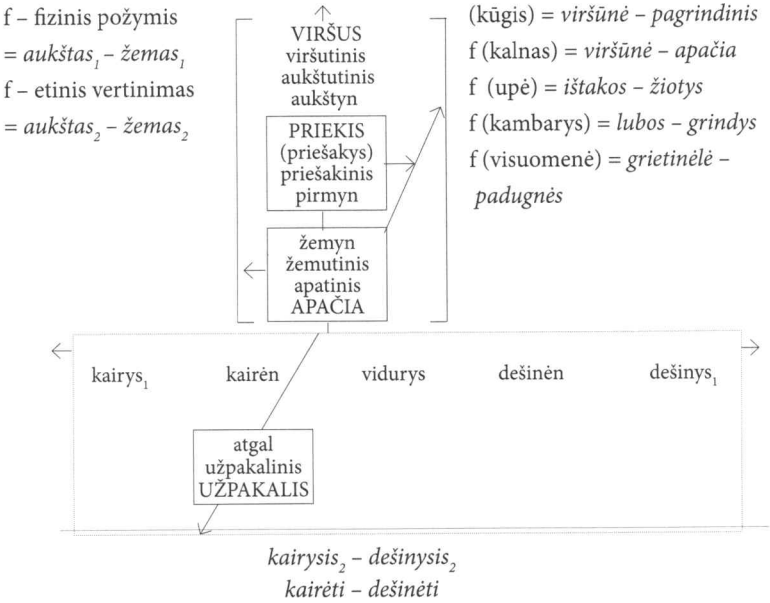
didelis–mažas
- (medis) *aukštas – žemas*
- (kelias) *artimas – tolimas*
- (laikas) *ilgas – trumpas*
- (vamzdis) *plonas – storas*
- (šaltis) *stiprus – silpnas*
- (ežeras) *gilus – seklus* ir t. t.

Čia pateikti pavyzdžiai rodo, kad dešinėje antoniminių porų pusėje visais atvejais galėtų būti ta pati universalioji pora: *didelis – mažas, didelis* (medis) – *mažas* (medis), *didelis* (šaltis) – *mažas* (šaltis), *didelis* (ežeras) – *mažas* (ežeras) ir t. t., nors priešpriešų pagrindinė funkcija ir drauge pateikiamas papildomas objekto turinio požymis išlieka. Ši funkcija pagrįsta giluminiais priešpriešų ryšiais ir formaliu jų panašumu (Novikov 1984: 18).

Šios poros narius (pasitelkus būdvardžio aukštesnįjį laipsnį) galima laikyti **konversyvais,** pvz.: *Šis medis didesnis už aną = Anas žmogus žemesnis už šį* ir t. t. (Ermanytė 1995: 21, 2003: VI; Novikov 1984: 5).

Tam tikrais ryšiais susietos ir tos antoniminės poros, kurios reiškia bet kokio reiškinio, laiko (trukmės) pradžią ir pabaigą. Pavyzdžiui: *gimti – mirti, gimimas – mirtis, aušti – temti, pradžia – pabaiga, pradėti – baigti, startas – finišas, startuoti – finišuoti, uvertiūra – finalas* ir t. t.

Antonimai, santykiaudami tarp savęs ne vien kaip kokybinės priešpriešos, bet ir pasižymėdami kontrarumu, vektoriškumu, komplementarumu, yra svarbūs ir konstruktyvūs semantinio lauko elementai (Ermanytė 1995: 20–22, 2003: IX). Bene geriausiai semantinį lauką atspindi antonimai, reiškiantys erdvės santykius ir pagrįsti trimatės erdvės matavimu (ilgis, plotis, aukštis). Pavyzdžiui:

Šios schemos semantinis laukas (Novikov 1973: 147) grindžiamas darybiškai glaudžiai tarp savęs susijusiais priešingų reikšmių žodžiais. Beveik visada šie žodžiai gimininginiai (*viršus, viršutinis, aukšyn – apačia, apatinis, žemutinis, žemyn; priekis (priešakys), prie(ša)kinis, pirmyn – užpakalis, užpakalinis, atgal; kairys, kairėn – dešinys, dešinėn*) ir charakterizuoja trimatę erdvę.

Tiek semantinio lauko branduolys, tiek tolesni, tačiau gimininginiai semantiniai laukai tarp savęs susiję. Pirmiausia iš jų minėtini tie, kurie grindžiami funkciškai susijusiais leksiniais vienetais (objektais), pvz.: f (kūgis) = *viršūnė – pagrindas;* f (kalnas) = *viršūnė – apačia;* f (kambarys) = *lubos – grindys;* f (upė) = *ištakos – žiotys;* f (visuomenė) = *grietinėlė – padugnės.* Visi šio lauko nariai turi tiek bendrąjį semantinį elementą (semą), rodantį kryptį, tiek specifinius elementus, apibūdinančius atstumą pagal vertikalę, matmenis ir t. t. Visi nariai ne tik sudaro vieną struktūrą, bet ir turi kiekvienas tik jam skirtą vietą.

Dažnai pagrindiniai semantinio lauko nariai įgyja ir antrinių semantinių funkcijų, pvz., *kairys – dešinys*, be pagrindinių reikšmių, turi ir

antrinių (kai kalbama apie skirtingų politinių pažiūrų partijų narius). Tik šiuo atveju antonimai, iš būdvardžių virtę daiktavardžiais, yra įvardžiuotinių formų: *kairysis*$_2$ – *dešinysis*$_2$. Iš šių antrines semantines funkcijas turinčių antonimų savo ruožtu sudaroma išvestinė veiksmažodinė pora *kairėti* 'darytis kairiųjų požiūrų' – *dešinėti* 'darytis dešiniųjų požiūrų'.

Semantinio lauko požiūriu svarbios ir tokios priešpriešos: *galva – kojos, galva – uodega,* net *rankos – kojos.* Tai, Karaulovo nuomone, nėra leksiniai antonimai, bet semantiškai traktuojant – tai taip pat antoniminės priešpriešos (Karaulov 1972: 60). Visos šios įvardytos priešpriešos beveik tolygios klasikinei erdvės priešpriešai *viršus – apačia.*

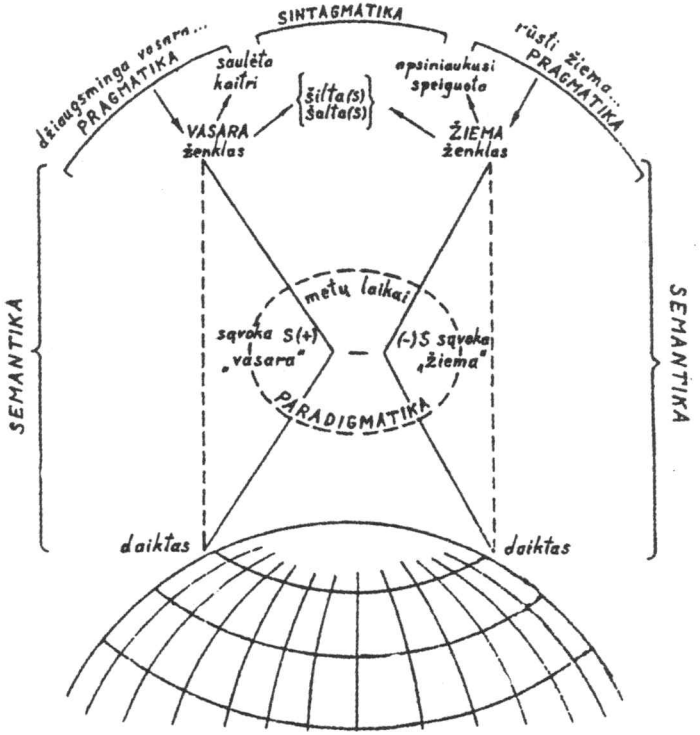
Apibendrinant galima teigti, kad antonimai, susiję įvairiais ryšiais su atitinkamais semantinio lauko elementais, sudaro sudėtingą leksikos priešpriešų sistemą ir daro didelę įtaką žodyno sandarai. Kita vertus, semantinis laukas sujungia priešingų reikšmių leksinius vienetus (žvelgiant į tai paradigminiu aspektu), o antonimija, nors ir veikdama semantinį lauką, pati tegali reikštis tik šiame lauke (Ermanytė 2003: IX; Karaulov 1976: 108–110).

4. Pragmatinė priešpriešų analizė

Pragmatika – vienas iš semiotikos skyrių, tiriantis žmonių santykį su ženklų sistema, kalba. „Suprantama kaip ženklų sistema ir stabilus derinys, kalba gali būti raktas suprasti žmogaus mąstymo sistemą, žmogaus psichikos prigimtį“ (Hjelmslev 1974: 8). Sosiūro teigimu, tam tikra [kalbos] sistema remiasi kalbos ženklų tarpusavio priešprieša. Priešpriešomis paprastai grindžiamos fonologinės ir morfologinės sistemos. Ši siunčiamoji ir gaunamoji informacija leidžia žmonėms tarpusavyje bendrauti, tam tikru būdu veikti jų vaizduotę ir jausmus. Kad būtų kalba, reikia kalbančios visuomenės. Niekada, kad ir kaip pasirodytų, kalba nebūna kažkur anapus socialinio fakto, nes ji yra semiologinis reiškinys (Sosiūras 1983: 140). Visos leksinės priešpriešos, besiplėsdamos ir tobulėdamos, susiformavo kaip veiksminga žmonių bendravimo priemonė, o antonimai tapo svarbiu leksiniu reiškiniu, analizuotinu pragmatiškai. Nuo senų laikų kalboje gyvavęs polinkis tam tikru būdu vartoti atitinka-

mus žodžius ir lėmė tai, kad jie, virtę antonimais, stilistiškai paįvairintų kalbą (Šoblinskas 1966: 12).

Gausūs sociologiniai, psichologiniai, kultūriniai bei istoriniai tyrinėjimai akivaizdžiai rodo žmogaus santykius su atitinkamais ženklais. Pavyzdžiui, *vasara* paprastai lyginama ne tik su šiluma, šviesa, bet ir su gėriu, grožiu, jaukumu, o *žiema* įkūnija ne tik šaltį, bet ir blogį, atšiaurumą. Antonimai *diena* ir *naktis* taip pat simbolizuoja gėrį ir blogį (ne tik šviesųjį ir tamsųjį paros metą). Lietuvių kalboje gana gausu smulkiosios tautosakos pavyzdžių bei frazeologinių junginių su šiais žodžiais. Pavyzdžiui: *Nakties darbai – dienos juokai* Grž; *Diena nakčiai juokiasi* B; *aukso dienos* 'geras gyvenimas'; *juoda naktis* 'blogas gyvenimas'. Dažniausiai kalboje tokie frazeologizmai ekspresyviai apibūdina kokybę, laiką, emocijas ir t. t. (Ermanytė 1995: 23–24).

Pragmatinius, sintagminius ir paradigminius priešybių santykius vaizdžiai iliustruoja schema, grindžiama antonimais *vasara* ir *žiema* (Novikov 1973: 65).

Čia akivaizdžiai parodytas santykis tarp ženklo ir reikšmės, ženklo ir daikto vaizdinio (t. y. sąvokos). Sąvoka savo ruožtu sieja ženklą ir daiktą kaip tarpinė jungtis. Šioje grafinėje iliustracijoje išryškėja visos įvairialypės antonimijos savybės sudėtingi vidiniai šio reiškinio santykiai.

Antitezė, paradoksas, oksimoronai, ironija, metafora, metonimija taip pat pragmatiškai paįvairina kalbą. **Antitezė** (gr. *antithesis – priešprieša*) paprastai kuriama iš antonimų, kur gretinami priešingi, tačiau semantiškai susiję vaizdai, stiprinantys loginį bei emocinį įspūdį, tikslinantys veikėjų charakterius, nusakantys svarbiausius veiksmų bei reiškinių bruožus. Antitezių esama paprastųjų ir išplėstinių. Pavyzdžiui: *Erdvi vartai būt įeiti, bet ankšti išeiti* B; *Juodoj žemėj balta duona auga* Jabl. Išplėstinių antitezių sintaksinė struktūra yra daug sudėtingesnė, pvz.: *Be kaukės gimti paprasta ir mirti paprasta, tiktai gyventi sudėtinga* Gruš; *Motina viena ranka baudžia, kita glaudžia* Brž. (Ermanytė 1984: 46, 1993: 74–78, 1995: 25, 2003: X; Gaivenis, Keinys 1990: 20; Novikov 1982: 248, 1984: 25; Župerka 1983: 90).

Paradoksas (gr. *paradoxos – netikėtas*) taip pat yra pragmatinė priešprieša. Ši priešprieša lyg prieštarauja logiškam mąstymui, ja išreiškiama netikėta nuomonė. J. Pikčilingis teigė, jog iš antonimiško reiškinių gretinimo įgyjama stilistinė stiprybė (Pikčilingis 1975: 230). Paradoksas dažnas satyroje ir retorikoje, jis priklauso aforizmams ir grindžiamas ironija. Pavyzdžiui: *Kad kvailai kalbėti, verčiau protingai tylėti* An; *Geriau karti tiesa negu saldus melas* Mik. Ši stilistinė figūra dažnai vartojama smulkioje tautosakoje, gyvojoje kalboje bei grožinėje literatūroje.

Ironija (gr. *eirōneia – apsimestinis nežinojimas*) kalboje taip pat reiškiama antonimais, nors antonimų poros čia nesama. Ironija reiškiama nesuderinamomis sąvokomis, rodančiomis slepiamą situacijos vertintojo pranašumą, pašaipą, net gailestį, kurį slepia pajuoka. Kalboje ši stilistinė priemonė reiškiama palyginimais, tropais bei vaizdingais posakiais,

kurie priešingi tiesioginėms reikšmėms (Ermanytė 1995: 27, 2003: X). Pavyzdžiui: *Susikalba kaip žąsis su kiaule* B; *Sugyvena kaip ožys su avinu* Sb; *Apsidžiaugė kaip vaikas, rykštės paragavęs* KrvP(Mrk); *Gaili kaip vilkas ožkos* Pmp; *Serga vaitoja, nuo burnos kąsnis neatstoja* LTR(Erž); *Su žodžiais mūrus išgriauna, su darbu smilgos nepalaužia* Sim; *Ir katinas smarkus prie negyvo šuns* LTR(Vdk) ir t. t.

Oksimorono (gr. *oxymōron – sąmojingai kvaila*) svarbiausias bruožas, kad daiktas, reiškinys bei ypatybė paprastai reiškiami vienu žodžiu, papildomai nusakomi ir antruoju, kuris semantiškai priešingas pirmajam. Pavyzdžiui: *didis nežinomasis (Iš tikro didį darbininką K. Būgą* ***didžiu nežinomuoju*** *palaidojome...* Sal); *nepakartas pakaruoklis (Taip teisdarybė ir liko nukentėjusi: nepakarto pakaruoklio nebepagavo* Sruog); *nesibaigianti pradžia (Akla kaip sutvėrėjas meilė, galinga, nesuvaldoma kaip Dievas, ateinanti širdies regėjimais, tu – nesibaigianti pradžia* Gruš); *skambanti tyla (Rudenį kaip niekad pajuntame gamtos grožį, įsiklausome į skambančią tylą* rš); *viduržiemio kaitra (O ant širdies vis sninga – gėlės, sniegas – sninga ... Kokia nežemiška viduržiemio kaitra!* Braz). Taip kontrasto fone labiau išryškėja charakterizuojamo objekto esmė (Ermanytė 1995: 25–26, 2003: X–XI; Gaivenis, Keinys 1990: 137; Novikov 1984: 25).

Šalia tradicinių oksimoronų dabar kuriami nauji – intelektiniai, pvz.: *Ak ta žemė! Ji nemėgsta pasakų pasakiškoj savo kasdienybėj. Ir keistuoliai vis dar jos nepasuka veidu į fantastiškiausia realybę* Marcin; Ši stilistinė figūra gali būti išplėsta iki trijų ar net daugiau narių, pvz., *Jaučiu vis didėjančią naštą – kaip akmuo tų žodžių ryšulys ir kartus saldinis obuolys* Brd.

Įdomias stilistines figūras sudaro priešingų reikšmių žodžių samplaikos, dažniausiai **frazeologizmai,** kurie paprastai reiškia veiksmo ar reiškinio trukmę nuo pradžios iki pabaigos bei ekspresyviai apibūdina kokybę, erdvę ir pan. „Frazeologizmų antonimiją lemia tai, kad du frazeologizmai turi bendrą semą. [Frazeologizmai] paprastai reiškia priešingas erdves, laiko sąvokas, nusako daikto ar veiksmo charakteristiką, žmogaus vidinę būseną ir pan." (Drotvinas 1987: 70–71, dar žr. Gaivenis, Keinys 1990: 66; Paulauskas 1977: 5–12, 1987: 62–63). Šias stilistines fi-

gūras sudaro priešingos reikšmės daiktavardžiai, būdvardžiai prieveiksmiai ir veiksmažodžiai. Antonimų kilmės frazeologizmai yra ypač vaizdingi, emociškai nuspalvinti, ekspresyvūs laisvieji junginiai, sudarantys tam tikrą kalbinį struktūrinį vienetą, pasižymintį pastovumu, vientisa ir vaizdinga reikšme (Paulauskas 1977: 5–6).

Šie frazeologizmai paprastai gali nepriklausyti tai pačiai gramatinei kategorijai ar būti tos pačios vardažodžių ir veiksmažodžių darybinės formos. Pavyzdžiui: **dangų maišyti su žeme 1.** 'apie audrą, pustymą': *Lauke iš tikrųjų vėjas jau visą savaitę maišo dangų su žeme, kaituliais suka sniegą, neša laukais ir daužosi į mūsų trobelės sienas* Balt. **2.** 'bartis, plūsti': *Pyksta, plūstasi, rankom skeryčiojasi – tiesiog dangų su žeme maišo* Paukš; **vėjais ateiti, vėjais išeiti** 'be pastangų gavus lengvai iššvaistyti': *Atėjo [turtas] vėjais, išėjo vėjais* Ds; **laukas gimęs, laukas ir dvės** *apie nesikeičiantį ar nepataisomą;* **nebus priekinio, nebus paskutinio** 'visiems iš eilės klius': *Kai pastversiu kuokutį, kaip imsiu visus šluot, nebus priekinio, nebus paskutinio!* Prng.

J. Paulausko nuomone, lietuvių kalbos frazeologijai būdingesnis neigiamas vertinimas. Pavyzdžiui, **nei gėrus nei valgius** 'niekuo nepasinaudojus': *Jai baisiai pikta – nei gėrus nei valgius reiks mokėti* Pc. Neigiamosios reikšmės frazeologizmai sudaromi ne tik su neigimo jungtukais *nei ... nei,* neigiamąja dalelyte *ne ... ne,* bet ir su jungtukais *ir ... ir,* prielinksniais *per ... per, pro ... pro.* Pavyzdžiui: **nei šilta nei šalta** 'visai nerūpi': *Man dėl jo nei šilta nei šalta* Grž; **nei be šis nei be tas 1.** 'neaišku kas': *Iš to darbo išėjo nei be šis nei be tas* Ėr. **2.** 'paprastai, netikusiai': *Pašnekėjo nei be šį nei be tą, kaip su nugara* Škn; **nei traukti nei stumti** 'apie lėtą, nepaslankų žmogų'; **ne tėvas pirko ne sūnus važiuoja** 'svetimas daiktas netausojamas'; **ir šioks ir toks** 'niekam tikęs': *Apleido kalbomis: ir šioki ir toki* Skd; **per vieną ausį įleisti, per kitą išleisti** 'nekreipti dėmesio': *Ponas iš pradžių tokius pletkus per vieną ausį įleido, per kitą išleido* Žem; **pro vieną ausį įeina, pro kitą išeina 1.** 'greit užmiršta': *Bet ką pamokslai? Pro vieną ausį įeina, pro kitą išeina* Myk-Put. **2.** 'nekreipia dėmesio': *Sakai nesakai – pro vieną ausį įeina, pro kitą išeina* Mžš.

Antonimai, kartais jungiami jungtuku *ir,* turi neigiamą reikšmę. Pavyzdžiui: **aprengia ir nurengia** 'apkalba': *Atėjo kartą ta pati Rutkuvienė muštuko pasiskolinti ir plepa, visą kaimą aprengia ir nurengia* Bub; **būta ir nebūta 1.** 'apie smarkų priekaištavimą': *Lyg nusiminusi, lyg ir nudžiugusi, kad dabar būta ir nebūta teks Andriui, Kotryna kaip šešėlis dingo duryse* Marc. **2.** 'apie prasimanymus': *Pripasakojo, pririetė būta ir nebūta* Prn; **rankas ir kojas mušti** 'vargti': *Kam vaikui rankas ir kojas mušti, mes su močia apsidirbsma* Trgn; **neštas ir mestas** 'linkęs apgauti': *Tas mūs kaimynas neštas ir mestas* Prn.

Teigiamą vertinimą reiškiančių antonimų yra gerokai mažiau. Jie dažniausiai jungiami jungtukais *ar ... ar, ir ... ir, tai ... tai,* prieveiksmiais *čia ... čia, kur ... kur, tai ... tai, tiek ...tiek,* prielinksniais *su ...su.* Pavyzdžiui: **ar gardu ar kartu** 'bet kokiomis sąlygomis': *Jam dabar – ar gardu ar kartu – turi tarnauti kitam ponui* Str; **kur buvęs, kur nebuvęs 1.** 'dažnai, nuolat': *Jonukas kur buvęs kur nebuvęs jau suposi ant kelio* Mont. **2.** 'netrukus': *Velnias kur buvęs, kur nebuvęs atvežė tą akmenį* Ar.

Pasitaiko, kad teigiamieji frazeologizmai sudaromi su neigimo jungtukais *nei ...nei* ir dalelytėmis *ne.* Pavyzdžiui: **nei daugiau nei mažiau** 'tik tiek': *Negausi nei daugiau nei mažiau* Ut; **nei kartu nei saldu** 'kaip reikiant': *Vyras turi būti taip, kad nei kartu nei saldu* Snt; **nei pridėti nei atimti** 'toks, kokio reikia, kaip tik': *Įstatymas aiškus – nieko nei pridėsi nei atimsi* Jabl; **ne pirmas (pirmutinis) ne paskutinis** 'sakoma, teisinant kokį dažną veiksmą': *Nesijaudinkit, – pasakė kažkas, – ne pirmi jie ir ne paskutiniai!* Ket. *Bet gana apie tai gana! Ne aš pirmutinis, ne aš paskutinis! Prieš vėją dulkės nepapūsi!* Vien.

Kartais tas pats antonimų kilmės frazeologizmas reiškia ir teigiamąjį, ir neigiamąjį vertinimą. Pavyzdžiui: **į kairę [ir] į dešinę** 'dosniai (dalija), išlaidžiai (švaisto)': *Nemoka muno (mano) vaikai pinigo taupyti: į kairę į dešinę taško* Vkš; **nei liko nei reikia 1.** 'kaip reikiant, puikus': *Ot mergina : nei liko, nei reikia!* Lkš. **2.** 'apie niekų šneką': *Ji tai tokia ūpuota: kai kada ką pasakys, tai nei liko, nei reikia* Šmk; *Nušnekėjo, tai nei liko nei reikia* Vl. **3.** 'visiškai (sugadino)': *Sudarė sudirbo naują drabužį, kad nei*

liko nei reikia Snt; **šiaip ir taip 1.** 'visaip': *Irgi nemaž ant svieto šiaip ir taip prisibaudęs* Donel. **2.** 'sunkiai, vargais negalais': *Visi išmirė, o aš dar palikau čia šiaip ar taip* Sir; **nei šio nei to 1.** 'vidutiniškas, nepeiktinas': *Jis man žmogus nei šio nei to: nei prikvepia nei prismirda* Mrj. **2.** 'neblogai': *Man nei šio nei to, ale galėjo būt ir geriau* Jrb; *Jaučiuosi nei šio nei to, tik tavęs labai ilgstu* Bil. **3.** 'nekreipia dėmesio, abejingas': *Tėvas nusigando, o man nei šio nei to* Jrb. **4.** 'nesmagu, nejauku': *Nei šio nei to naktį vienam miške* Ds. **5.** 'nevykusiai': *Biškį nei šio nei to – ne taip gudri* Ps. **6.** 'netinka': *Augesniam žmogui trumpas drabužis nei šio nei to* Jrb.

Kontekstinių antonimų kilmės frazeologizmai turi simbolinę reikšmę. Pavyzdžiui: **kraujas ir pienas** 'labai puikiai atrodantis': *Kap (kaip) merga jauna: kraujas ir pienas tavimp* Lz; *Mano jaunos veidelis buvo kraujas ir pienas* Rdm; **alfa ir omega** 'visuma, pagrindas': *Ji seniai dėdienė ir vis dar nėra susidėjusi su tuo būriu kaimo dėdienių, našlių ir senmergėlių, kurioms bažnyčia gyvenimo alfa ir omega, pradžia ir galas* Vaižg.

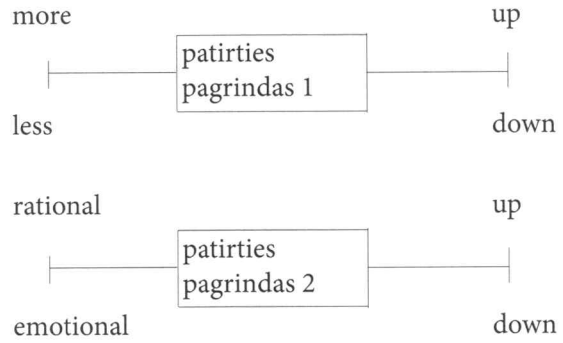
Antonimų kilmės frazeologizmai yra svarbus leksinis ir semantinis reiškinys. Jiems būdinga metonimija, pastovumas, vientisinė bei vaizdingoji reikšmė (Ermanytė 1982: 24–27, 2004: 9–12).

Metafora bei **metonimija** priskirtinos prie pragmatinių priešpriešų. Anglų lingvistai – Lakoff'as ir Johnson'as yra nemažai rašę apie šias stilistines figūras. Tokia metaforų rūšis, kuri nesieja vienos sąvokos sandaros su kita sąvoka, bet sudaro visą šių sąvokų sistemą, vadinama *orientacinėmis metaforomis*. Dauguma tokių metaforų siejamos su numanoma erdve, pvz.: *happy is up – sad is down*. Dar kiti pavyzdžiai turi socialinį ir fizinį pagrindą, pvz.: *good is up – bad is down* (Lakoff, Johnson 1980: 14–16).

Dauguma metaforų siejamos su erdve ir fizine išraiška, pvz.: *happy is wide – sad is narrow*. Intelektinės ir psichologinės sąvokos grindžiamos fizinį ir kultūrinį pamatą turinčiomis metaforomis, pvz.: *rational* (protingas) *is up – mundane* (pasaulietiškas) *reality is down* (Lakoff, Johnson 1980: 18, 19).

Iš tikrųjų metaforos neretai gali būti suprastos nepriklausomai nuo patirties pagrindo. Nors visose šitose metaforose suprasti, kuo šis *up* yra

grindžiamas, esti be galo keblu. Veikiausiai todėl, kad tai į mūsų patirtį įtraukta įvairiais būdais ir taip sudaroma daug metaforų (žr. diagramą):

Būtina pasirinkti, kurį žodį laikyti pirmesniu. Palyginę *up and down* ir *down and up* mes renkamės pirmesnį variantą (Lakoff, Johnson 1980: 133).

Kai kada metaforos pagrindinio motyvo tikrasis bruožas neparodo kito bruožo. Pvz., metafora *love is health* (sveikata) laikoma pasyvumo išraiška. Tačiau ieškant įvairių aktyvumo aspektų (t. y. *work, creation, helping* ir kt.) pasirodys, jog *meilės* svarba šiuo atveju nenaudinga, nors ji ir įprasta mūsų sąvokų sistemai.

Metafora nėra kitų sąvokų priežastis, tačiau lemia specifinius šių sąvokų aspektus, turinčius estetinį tikslą. Pvz.: *love is madness* (meilė yra beprotybė) metafora reiškia ir demonišką aistrą, ir kvailumą. Metafora *meilė* įgyja naujų reikšmių.

Metafora gali sankcionuoti veiksmus, patvirtinti išvadas ir padėti siekti tikslo, formuoti požiūrį į kultūrą, siejamą su patirtimi, pvz.: *love is collaborative work of art* (meilė yra meniškas bendradarbiavimas). Daugelis mūsų veiksmų (ginčai, sprendžiamos problemos, laiko taupymas ir kt.) tai natūraliosios metaforos. Naujos metaforos gali sukurti ir naujas realijas (Lakoff, Johnson 1980: 141–145).

Metafora ir metonimija yra skirtingos pragmatinių priešpriešų rūšys. Metaforos pirminė funkcija yra vieno daikto kaip kito suvokimas. O metonimija turi patvirtinančiąją funkciją, leidžia suvokti dalies ir vi-

sumos santykį, pvz., *to vaiko gera galva – tas vaikas protingos galvos,* o metafora – *kopūsto galva* (Župerka 1983: 76–79; LKE 410).

Pragmatiniu požiūriu analizuotini ir **kontekstiniai antonimai,** teikiantys kalbai daug vaizdingumo ir įtaigumo. Tokių antonimų lietuvių kalboje iš tikrųjų nemažai. Jų bendrasis komponentas, lyginant su tikraisiais antonimais (pvz., *jaunas – senas, viršus – apačia),* yra antrinis, o priešpriešų santykis dažniausiai simbolinis.

Kontekstiniai antonimai dažniausiai reiškia:

a) didumą, stiprumą; vertingumą, išdidumą – mažumą, silpnumą; nevertingumą, nuolankumą. Pavyzdžiui: **ąžuolas** 'stiprybės, jėgos simbolis' – **daigas** 'silpnumo, gležnumo simbolis': *Iš pilko peleno, iš skausmo ir griuvėsių tu su pavasario žalia šaka kelies į Dievo saulę didelę ir šviesią likimui ąžuolo ne daigo pakelės* Braz; **briedis** 'didumo, stiprumo simbolis' – **balandis, žvirblis** 'mažumo, silpnumo simbolis': *Geriau į nagus (naguose) balandis, ne briedis* Šlu; *Geresnis žvirblis rankoje, kaip briedis girioje* Valanč; **jautis** 'didumo simbolis' – **mašalas, musė, žvirblis** 'mažumo simbolis': *Toks ten ir verpimas: kur mašalo žarna, kur jaučio galva* LTR(Vl); *Tavo žodis išskrido muse, parskrido jaučiu* Jnš. *Žodis žvirbliu išlekia, o jaučiu grįžta (pagrįžta* Dauk, *parbūbauja* Klv) LTR;

b) veiklumą, darbštumą – neveiklumą, tingumą. Pavyzdžiui: **vyras** 'darbštumo simbolis' – **piemuo** 'tingumo simbolis': *Pri (prie) bliūdo kopūstų vyras, pri dalgio – piemuo* VP; *Pačiame kvailume: iš piemenų išėjęs, o vyrų nepavijęs* Skr;

c) malonumą, patrauklumą – nemalonumą, atgrasumą. Pavyzdžiui: **medus** 'malonumo, patrauklumo simbolis' – **degutas, derva** 'nemalonumo atgrasumo simbolis': *Prie akių – su medum, už akių –su degutu* Dbk; *Geras ir tas ... Tamstele, tamstele, medum tepa, o derva dvokia* Vien;

d) įkvėpimą, pakilumą – kasdienybę, paprastumą. Pavyzdžiui: **poezija** 'įkvėpimo, pakilumo simbolis' -- **proza** 'kasdienybės, paprastumo simbolis': *Ieškom mes poezijos versmių, kasdienybe braidydami po prozą* Braz;

e) bet kokią pradžią, gyvybę – bet kokią pabaigą, mirtį. Pavyzdžiui: **alfa** 'bet kokios pradžios, gyvybės simbolis' – **omega** 'bet kokios pabai-

gos, mirties simbolis': *Gimtosios kalbos žodžiai yra mūsų alfa ir omega, iš jų galima burti sau ir kitiems, juos galima dėti po galva sergančiam žmogui* rš.

Gyvenimo visumą (t. y. pradžią ir pabaigą) simbolizuoja antonimai *lopšys – kapas, karstas.* Pavyzdžiui: *Mirtį man lopšį supai, kad būtų vėl gyvi kapai* Mart; *Kojom į duris kur varsto, vis tarp lopšio ir tarp karsto* rš.

Greta senųjų, tradicinių kontekstinių antonimų, pvz.: *arklys – gaidys, grūdai – pelai, rąstas -- krislas, šapas* ir kt., kuriami nauji, pritaikyti poetinei bei intelektualiai aplinkai. Pavyzdžiui: *alfa – omega, okeanas – lašas, poezija – proza, piramidė – skruzdėlynas* ir kt. (Ermanytė 1995: 28–29, 2003: X–XI).

Pragmatiškai analizuojant kalbos priešpriešas akį patraukia labai senas kalbos reiškinys – **enantiosėmija** (gr. *enantios* 'priešais esantis, priešingas' +*sema* 'ženklas'), kai tas pats žodis turi dvi priešingas reikšmes. Enantiosemija išryškėja tik tam tikrame kontekste, nes be jo šis kalbos reiškinys nesuprantamas tiek struktūros, tiek semantikos požiūriu (Ermanytė 1995: 29, 1997: 53–60; Gaivenis, Keinys 1990: 57).

Enantiosemijos reiškinys gyvuoja jau nuo antikos laikų iki šių dienų. Išsamiau enantiosemija imta nagrinėti tik XIX a. pab., nors G. Hegelis „Logikos mokslo" įvade minėjo, kad dauguma vokiečių kalbos žodžių (ypač priešdėliniai veiksmažodžiai) turi priešingas reikšmes.

Vokiečių kalbininkas Karlas Abelis „Kalbotyros tyrinėjimų" VIII dalyje „Priešingos pirminio žodžio reikšmės", tvirtino, kad seniausi enantiosemijos pavyzdžiai yra atėję iš senovės Egipto ir užrašyti hieroglifais. Priešingas reikšmes geriausiai iliustruoja žodžiai: *unx* (tik kitaip fonetiškai modifikuojamas), reiškęs ir 'atidengti, nudengti' *(unx),* ir 'uždengti, suvynioti' *(unḫ); (at)* reiškęs ir 'klausyti, girdėti' *(at'),* ir 'būti kurčiam' *(aṭ); sneh* – 'skirti, atskirti', *sneḥ* – 'jungti' ir kt.

Žodis *quen* Egipte reiškė ir 'stiprus' ir 'silpnas'. Tik šį hieroglifą dar reikėjo nupiešti tam tikrais ženklais bei piešiniais. Būdvardis *stiprus* būdavo iliustruojamas stovinčio ginkluoto kario, o *silpnas* – klūpančio žmogaus (tikriausiai vergo) piešiniu (Abel 1885: 316–329).

Enantiosemiją nagrinėjo ir kitas vokiečių kalbininkas V. Scherzl'is. Jo nuomone, enantiosemija būdinga daugeliui kalbų. Pavyzdžiui, lot. būdvardis *altus* reiškė ne tik 'aukštas', bet ir 'gilus', t. y. esantis žemai (*altus mons* 'aukštas kalnas' ir *altum flumen* 'gili upė').

Pagrindine enantiosemijos priežastimi Scherzl'is laikė senovėje buvusias bendrąsias šaknis, kurių reikšmės dar nebuvo diferencijuotos. Vystantis mąstymui ir formuojantis kalbai iš tų nepakankamai diferencijuotų reikšmių palaipsniui išsiskyrė konkretesnės pagrindinės reikšmės, kurių antroji dažniausiai buvo perkeltinė arba turėjo kitokią intonaciją. Pavyzdžiui, iš slavų kalbų kamieno *von-*, kurio pirminė reikšmė 'kvapas', išriedėjo dvi priešingosios reikšmės – 'malonus kvapas, aromatas' (plg. čekų *vůně,* lenkų *woń,* rusų *благовоние)* ir 'blogas kvapas, dvokas, smarvė' (plg. bulgarų *вон,* lenkų *woń,* rusų *вонь, зловоние*) (Scherzl 1883: 1–39, 1884: 41–84).

Enantiosemijai būdinga semantinė kalbos universalija – **polisemija.** Pavyzdžiui, veiksmažodis *brėkšti* reiškia ir 'aušti, švisti' ir 'temti'. Šiuo atveju enantiosemijos pagrindas – tarminis, nes Aukštaitijoje *brėkšma* reiškia 'apyaušris', o Žemaitijoje 'prietema'. Tarp tų žodžių esama semantinio ryšio. Tai *šviesa,* kuri atitinkamu paros metu tai sustiprėja, tai susilpnėja (Ermanytė 1997: 54, 2003: XI).

Homonimija taip pat neatsietina nuo enantiosemijos. Pavyzdžiui, lie. *bandà* 'galvijų būrys' ir 'kepaliukas (ppr. pyrago ar ragaišio)'. Šiuos žodžius jungia bendroji reikšmė 'turtas, nuosavybė', jau užfiksuota K. Sirvydo ir išlaikyta Rytų Lietuvos tarmėse. Šiuo atveju homoniminių reikšmių tapatybės santykis nesuardytas.

Svarbi tam tikra homoniminių veiksmažodžių gramatinė ir semantinė sąsaja. Pavyzdžiui, lie. *rakti* veiksmažodis pateikiamas dviem lizdais: *rakti*[1], rãka (rãkia, rañka), rãkė (rãko) 'krapštyti' yra tranzityvinis: *Rãkė rãkė ir prarakė skaudulį ant rankos* LKŽXI112(Kv); *rakti*[2], rañka, rãko – intranzityvinis ir reiškia 'mažėti skylei, akti, užsikišti': *Maža bulia (adatos skylutė) greitai rañka ir visiškai užranka* LKŽXI115(Sl). A. Kaukienės manymu, *rakti*[1] yra aktyvaus veiksmo veiksmažodis, o *rakti*[2] reiškia būsenos

pakitimą ir sudaro semantinę priešpriešą su pirmuoju *rakti* veiksmažodžiu (Kaukienė 1994: 77–78).

J. Jablonskis pirmasis pradėjo nagrinėti enantiosemiją lietuvių kalboje. Nors teoriškai jis neanalizavo šio reiškinio, bet „Lietuvių kalbos gramatikoje" (1922), aptardamas veiksmažodžio veikslus ir rūšis, pateikė nemažą pluoštą šio reiškinio pavyzdžių ir atitinkamai juos apibendrino: „Eigos veikslu pasakome tiktai einant tam tikrą veiksmą. Juo nepasakome, kuo tas veiksmas gali arba turi pasibaigti <...> Sakome ne visai aiškiai „duris daryk" tada, kada sakomajam aišku, kaip jo *darymas* turi pasibaigti <...> Žmogus, kuris sako *daryk duris,* visada jaučiasi būsiąs sakomojo kaip reikiant suprantamas, ir sakomasis visada daro ko prašomas arba ką liepiamas. Jei tuodu žodžiu pasakom, kad durys uždarytos, tada žinom, sakytojas ir sakomasis, jog durys darant reikia atidaryti" (Jablonskis 1957: 293).

Veiksmažodžiai, nusakantys avimosi, movimosi, rengimosi ir pan. veiksmus, rodo, kad lietuvių leksika nebuvo pakankamai diferencijuota. Tai būdinga sangrąžinėms formoms. Nemažai tokių veiksmažodžių yra pateikęs Jablonskis. Pavyzdžiui: *Kam aunies, ar eisi kur (plg. apsiauti)? Kam aunies, ar jau eisi gulti (plg. nusiauti)?* Ar jau *vilksies* (prieš eidamas gulti)? *Ar jau vilksies (atsikėlęs anksti rytą iš lovos)?* (Jablonskis 1957: 293–295).

Nemažai priešdėlinių veiksmažodžių, turinčių priešingas reikšmes, yra daugelyje kalbų, plg. vokiečių *abdecken* reiškia ir 'apdengti, uždengti', ir 'nudengti'. Šį priešdėlį atitinka ir rusų *от-*, tačiau čia matome įdomų reiškinį, rodantį, kad rusų kalboje veiksmažodžiai su šiuo priešdėliu įgyja nepriešdėlinių veiksmažodžių reikšmę. Įvardytą teiginį rusų kalbininkas I. Gorelovas iliustruoja *отбелить* pavyzdžiu, kurio reikšmė yra 'baltinti, daryti baltą', o ne 'panaikinti baltumą' (Gorelov 1989: 87–89). Pirminė, t. y. ankstesnioji, rusų kalbos *отказать* reikšmė buvo 'užrašyti palikimą', o dabar *отказать* reiškia 'panaikinti (teisę) į palikimą'.

Kitas rusų kalbininkas R. Budagovas atkeipė dėmesį į dar jaučiamą veiksmažodžio *победить* semantinį ryšį su daiktavardžiu *беда.* Seniau

побѣдить reiškė 'sunaikinti, užmušti', t. y. turėjo neigiamą reikšmę, o dabar, priešingai, reiškia 'nugalėti, laimėti'. Šios dvi reikšmės susijusios istoriškai, nes tas, kas sunaikina, paprastai ir nugali, įveikia priešą ar varžovą (Budagov 1965: 66–71).

Enantiosemija ypač išryškėja, kai kalbama apie temperatūrų svyravimą. Pavyzdžiui, *degti, deginti: Tie tavo medžiai smilksta, o nedega* LKŽII$_2$368(Vvr); *Veidai dega nuo šalčio* LKŽII$_2$369(Lp); *iškepti: Šią vasarą nuo karščių visi javai iškepė* LKŽV588(Ds); *Šiemet visų sodai [nuo speigo] iškepė* LKŽV588(Ds).

Tokios semantikos veiksmažodžių, reiškiančių temperatūros svyravimus, esama ir latvių kalboje. Pavyzdžiui: *Ejot pa sniegu mazmeitai nemaz nebija auksti, bet vaigi visu laiku svilint svila*; *Zeme izkaltusi, sausa ka pelni, un saule to sakarsējusi tik stipri, ka [ravējot] svila pirksti* (LLVV: 1991 7$_2$, 324; žr. dar: Ermanytė 1991: 73–74, 1995: 29, 2003: XI; Novikov 1984: 14).

Pasitaiko ir būsenos ar veiksmo priešpriešų. Pavyzdžiui, *àkti* 'darytis aklam, pradėti mažiau matyti': *Jau mano akys añka čystai, t. y. mažinas šviesybė* LKŽI$_1$87(J) ir 'akims atsiverti, pradėti matyti': *Kačiukai jau añka, tuo matys* LKŽI$_1$88(Kp); *jùnkti* 'atprasti žįsti' *Paršiokai negreit junksta* LKŽ IV 387 (Ds) ir 'pratintis' *Kiaulė veikiai junksta į bulves* LKŽ IV 387 (Š).

Tiek gerąsias, tiek blogąsias ypatybes reiškia daiktavardis *širdis*. Gerąsias ypatybes reiškianti *širdis* nusakoma maloniais epitetais: *Širdele, padirbėk už mane* LKŽXIV864(Jabl). Blogosios ypatybės – piktumas, pyktis – nusakomos be deminutyvinės formos, pavyzdžiui, *Ragana kalukei iš širdies išsuko visas keturias kojukes* LKŽXIV865LTR(Al).

Tos pačios šaknies būdvardis *širdingas, -a* gali reikšti gerąsias ir blogąsias būdo savybes. Pavyzdžiui, 'geros širdies, malonus': *Ak lietuvininkai, širdingi mano broleliai* LKŽXIV848(Donel) ir 'greit įširstantis, supykstantis' reiškia blogąsias žmogaus savybes *Kurs pasišiaušęs, širdingas, tą lankuok, nugerink* LKŽXIV849(J).

A. Maceina savo studijoje „Asmuo ir istorija", kalbėdamas apie enantiosemiją, remiasi prancūzų teologo jėzuito J. Daniélou mintimis,

kad daugelyje kalbų žodžiai, reiškiantys *svečią* ir *priešą*, yra tos pačios šaknies. Pavyzdžiui, gr. *svetimšalis* vadinasi *xénos 'priešiškumas' xenofobia*, o *svetingumas – xénofilia;* lot. *svečias* yra *hospes*, o *priešas – hostis* (plg. rus. *гость* 'kviestinis svečias' ir 'priešas, t. y. nekviestas svečias').

Lietuvių *svẽčias* (LKŽXIV286) taip pat turi enantiosemiškas reikšmes, nes šis žodis reiškia atvykusį paviešėti asmenį, kuris ir yra kviestas atvykti iš svetur (plg. *svẽčias*[2], *-ià* 'ne gimtinės, toliau esantis, svetimas (apie vietą, kraštą)' ir 'ne iš saviškių (apie žmogų)'.

Maceinos manymu, kiekvienu atveju šis žmogus nėra *savasis*. Gali jis būti priglaudžiamas ir net pavaišinamas, tačiau jis niekad netampa vietiniu. Svečias ateina ir yra priimamas tik todėl, kad jis privalo *išeiti* – pasak lietuviškos patarlės: „Sveteliai, susipratot ateiti, susipraskit ir išeiti" (Maceina 1981: 63, 64). Posakių apie svečią bei nesvetingus santykius gausu ir tautosakoje. Pavyzdžiui: *Tai jau sėskis, kad atėjai: svečias būsi, rytoj valgyt gausi* LKŽXIV286(Mrs); *Apsidžiaugė kaip svečius išleidęs* LKŽXIV285(KrvP(Jnš)).

Reikšmių priešpriešos išryškėja **rišliame kontekste,** kur tam tikromis stilistinėmis priemonėmis ir **intonacija** parodoma ši reikšmių priešprieša. Pavyzdžiui, lot. *cum tacent clamant* 'kai tyli – šaukia' (Cicerono posakis), t. y. tylint reiškiamas nepritarimas; plg. *qui tacet, consentire videtur* 'tylėjimas – sutikimo ženklas' ir t. t.

Enantiosemija nėra nykstantis kalbos reiškinys. Tai viena iš pragmatiškų kalbos priešpriešų, įgaunanti naujų formų bei raiškos būdų. Analizuojant pragmatines priešpriešas būtina pastebėti, kad jos paprastai esti konotacinio pobūdžio, t. y. akcentuojama šalutinė reikšmė, pavyzdžiui: *Priespauda akmeniu slogina širdis ir protus, priespauda pančioja rankas ir kojas* Vaižg; *Ant kasdienio ir šventinio stalo bene kukliausia vietą užima ruginė duona, tačiau jos reikia visuomet* rš.

Kai kuriais atvejais tokios pragmatinės priešpriešos net sustiprina atitinkamas semantines priešpriešas, pavyzdžiui: *dangus – žemė (aukštas – žemas), rojus – pragaras (geras – blogas)* ir kt. (Ermanytė 1995: 29).

IV. ANTONIMAI LIETUVIŲ KALBOS ŽODYNUOSE

1. Antonimai didžiajame „Lietuvių kalbos žodyne"

„Lietuvių kalbos žodyno" santrumpų sąraše yra santrumpa *pršn.*, žyminti priešingą reikšmę – antonimą. Nors ir negausiai, tačiau jau ir pirmuosiuose LKŽ tomuose nurodomi antonimai. Pavyzdžiui:

indùkcija 'protavimo būdas, kuriuo einama nuo atskirų faktų prie bendrų išvadų'; pršn. dedukcija (LKŽIV108);

áukštas 'turintis didelį aukštį, didelį mastą nuo apačios į viršų'; pršn. žemas (LKŽI483);

bailùs 'kas greitai išsigąsta'; pršn. drąsus; (LKŽI566);

báltas 'spalva, kuri susidaro, atmušant visus regimuosius spindulius, sniego, pieno spalvos'; pršn. juodas (LKŽI609);

dešinỹs 'priklausantis tai pusei, kuri yra į rytus, esant atsisukus į šiaurę'; pršn. kairys (LKŽII439).

LKŽ III tome nėra užfiksuota nė vienos antoniminės nuorodos. V tome nurodytas vienas antonimas – **kíetas** 'atsparus kito kūno spaudimui, nesuspaudžiamas, nesumaigomas'; pršn. minkštas (LKŽV757). Kituose tomuose kai kurie antonimai yra nurodomi. Pavyzdžiui:

pabaigà 'paskutinis buvimo, egzistavimo, vyksmo momentas, pasibaigimas, galas'; pršn. pradžia (LKŽIX6);

piẽtūs 'pasaulio šalis, kur vidurdienyje būna saulė'; pršn. šiaurė (LKŽIX934);

politeìzmas 'daugelio dievų garbinimas, daugiadievystė'; pršn. monoteizmas (LKŽX417);

pradžià 'pirmasis buvimo, egzistavimo, vyksmo momentas, pirmoji, pradinė tam tikro laiko tarpo dalis'; pršn. pabaiga (LKŽX495);

sudėtìs 'matematikos veiksmas, kuriuo randama skaičių suma'; pršn. atimtis (LKŽXIV35);

traukà 'dalelių, kūnų sistemų sąveika, mažinanti tarp jų atstumą'; pršn. stūmimas, stūma (LKŽXVI601);

ùžpakalis 'vieta, esanti už ko nors, gale'; pršn. priekis (LKŽXVII670);

viršùs 'viršutinė, aukštutinė dalis'; pršn. apačia (LKŽXIX628);

ìšilgas 'į ilgumą ištįsęs'; pršn. skersas (LKŽIV187);

júodas 'anglies spalvos, tamsus'; pršn. baltas (LKŽIV393);

konkrètùs 'realiai egzistuojantis, visiškai tikslus ir apibrėžtas, apčiuopiamas'; pršn. abstraktus (LKŽVI333);

láibas 'siauras skersmeniu, plonas'; pršn. storas (LKŽVII12);

mìnkštas 'pasiduodantis kito kūno spaudimui, lengvai įspaudžiamas'; pršn. kietas (LKŽVIII225);

platùs 'didelis per skersį'; pršn. siauras (LKŽX86);

plónas 'siauro skersmens'; pršn. storas (LKŽX302);

rẽtas 'išaugęs, išsidėstęs, išdėstytas tam tikrais, palyginti dideliais tarpais'; pršn. tankus (LKŽXI482);

sẽnas 'turintis daug amžiaus, sulaukęs senatvės, nejaunas (apie žmones, gyvulius), ilgai augantis (apie augalus)'; pršn. jaunas (LKŽXII370);

siaũras 'kuris mažo skersio, pločio'; pršn. platus (LKŽXII476);

skỹstas 'turintis ypatybę tekėti, lietis, takus'; pršn. tirštas (LKŽXII948);

smailùs 'į galą smarkiai sulaibėjęs'; pršn. bukas (LKŽXIII93);

stóras 'kurio didelis atstumas tarp abiejų plokštumos paviršių'; pršn. plonas (LKŽXIII850);

sunkùs 'daug sveriantis'; pršn. lengvas 1 (LKŽXIV171);

šáltas pršn. karštas, šiltas (LKŽXIV468);

šìltas 'turintis savyje kiek šilumos, tarpinis tarp karšto ir šalto, įšilęs ar pašildytas'; pršn. šaltas 1 (LKŽXIV796);

šlãpias 'skysčio (ppr. vandens) prisigėręs, sumirkęs'; pršn. 2 sausas 1 (LKŽXIV1015);

tánkus pršn. retas (LKŽXV816);

tapatùs 'identiškas, tolygus'; pršn. skirtingas (LKŽXV822);

tir̃štas 'turintis savyje nedaug vandens, klampus'; pršn. skystas 2 (LKŽXVI420);

tolì adv. 'atstu'; pršn. 2 arti 1 (LKŽXVI487);

trum̃pas pršn. ilgas (LKŽXVI1014);

tùščias 'kuriame nieko nėra, kuris be nieko, dykas'; pršn. pilnas 1 (LKŽXVII173).

„Lietuvių kalbos žodyne" antonimai dažniausiai yra būdvardžiai, nors esama ir kitų kalbos dalių – daiktavardžių ir prieveiksmių. Antonimų kartoteka, sudaryta iš medžiagos, sukauptos iš visų LKŽ tomų, rodo, kad yra ir veiksmažodžių, įvardžių, prielinksnių. Žodyne yra ir daugiau antonimų, tik jie nenurodomi[16].

Daiktavardžiai

ángelas 'geroji dvasia' – **vélnias** 'piktoji dvasia': *Lėkiau kaip angelas, puoliau kaip velnias* LKŽI$_2$136(B); *Angelas pirkion – velnias per duris* LKŽIX1091(KrvP(Rtn.));

aukštaĩčiai 'didžioji dalis lietuvių, gyvenanti nuo linijos Vegeriai – Raseiniai, į pietus nuo Tauragės – Šilutės ir kalbanti atskira tarme' – **žemaĩčiai** 'lietuviai, gyvenantys į vakarus nuo Vegerių – Raseinių, į šiaurę nuo Tauragės – Šilutės ir kalbantys atskira tarme': *Daugoka kalbos dalykų šiam rašiniui imuos iš to mūsų krašto ruožo, kuris sudaro vidurį tarp žemaičių ir mūsų rytų aukštaičių* LKŽXI982(Jabl);

aušrà 'metas, kada pradeda švisti' – **sutemà** 'temimas, prieblanda': *Darbuojamės nuo aušros lig sutemos, už tai paukščio pieno tik neturime* LKŽXVII110(LzP); *Žmogus pusnuogis, pusalkis nuo aušros lig sutemos turi dirbti* LKŽX993 (Žem);

dangùs 'virš Žemės esanti skliauto pavidalo erdvė' – **žẽmė** 'mūsų planetos paviršiaus sluoksnis, jo medžiaga': *Saulė, nusileisdama vakaro metu, apgaubs dangų ir žemę aukso spinduliais* LKŽXII410(Krv);

16 Čia pateikiami pavyzdžiai, atrinkti iš „Antonimų žodyno" ir jo kartotekos. Reikšmės aiškinamos kaip „Antonimų žodyne", bet nurodomas LKŽ tomas, puslapis ir iliustracijos šaltinis.

darbiniñkas 'darbštus žmogus' – **tinginỹs** 'kas tingi dirbti': *Žmonės kalba, kad ji labai tinginė, o dabar, kaip matom, ji labai darbininkė* LKŽVII2(Pn);

Diẽvas 'aukščiausia visagalė amžina būtybė' – **vélnias** 'piktoji dvasia, Dievo priešprieša': *Ir susirūpino, susimąstė senė, ar čia buvusi Dievo valia, ar pikto velnio pagunda, raganiaus prikerėta* LKŽV607(Krv);

galvà 'viršutinė kūno dalis' – **uodegà** 'apatinė kūno dalis': *Geriau kišk galvą į tvorą, tegul uodegą varnos lesa* LKŽXVII334(Žem);

grūdaĩ 'varpinių augalų vaisiai, skirti maistui ar pašarui' – **pelaĩ** 'augalų varpų nuokulos, prasti grūdai, skirti pašarui': *Vėto su rankom – pelai sau, grūdai sau atsiskiria* LKŽXII931(Gg);

jaunãtvė, jaunỹstė 'amžius, kai turima mažai metų, nedaug patirties' – **senãtvė** 'amžius, kai turima daug metų, nemažai patirties': *Ką nori pjaut senatvėj, tą turi sėt jaunatvėj* LKŽXII1294(LTR); *Senatvė paklaus jaunystės darbų* LKŽIV311(Skr);

juõkas 'džiaugsmo, pasitenkinimo reiškimas tam tikrais garsais' – **ãšaros** 'skausmo reiškimas kūkčiojant': *Iš didelio juoko bus ašarų* LKŽIV414(Pp); *Vienam – juokas, kitam – ašaros* LKŽ IV 414(Ėr);

kairė̃ 'toji pusė, kur yra širdis' – **dešinė̃** 'toji pusė, kur ppr. yra tvirtesnė ranka': *Kairėj plikas laukas, dešinėj krūmai* LKŽII$_2$438(Kp); *Tegul nežino kairė tavo, ką daro dešinė* LKŽII$_2$438(Sir);

kaitrà 'didelė šiluma, karštis' – **šaĩtis** 'šaltas oras': *Prieina sėjimas ir dagojimas, kaitra ir šaltis* LKŽII$_2$210(Vd);

kařštis 'karštas laikas, aukšta temperatūra' – **šaĩtis** 'šaltas laikas, žema temperatūra': *Išorės šaltis ir karštis neturėjo Skrudžui jokios įtakos* LKŽIV221(Jabl.);

kařštis 'pakilusi kūno temperatūra (ppr. sergant)' – **šaĩtis** 'drebulys (ppr. sergant)': *Uždegė galvą karštis; kartu šaltis, virpulys, dygliai, skausmai varstė be paliovos* LKŽXIX573(Žem);

láimė 'džiaugsmą, pasitenkinimą teikianti būsena' – **neláimė** 'skausmą, nepasitenkinimą teikianti būsena': *Laimės replėm nepritrauksi, o nelaimė i[r] pati ateina* LKŽXVI699(Ar, LTR(Šl); *Tiktai kontrastuose ir*

suvokiama laimė ir nelaimė, bjaurumas ir grožis LKŽXIX924(Saj);

méilė 'draugiškumo, prieraišumo, atsidavimo jausmas' – **neapýkanta** 'priešiškumo jausmas': *Kur meilė, ten ir pataika, o kur baimė, ten neapykanta* LKŽIX595(Krok);

móteris 'vaikus gimdančios lyties žmogus, ppr. suaugęs' – **výras** 'priešingos moteriai lyties žmogus, ppr. suaugęs': *Kiekviename žingsnyje sutikau tipiškus Lietuvos sodžių tėvus ir motinas, vyrus ir moteris, sūnus ir dukteris* LKŽXVI395(Bil);

naudà 'palankūs veiklos rezultatai' – **žalà** 'ko praradimas, netektis': *Ne naudos, o vien žalos atnešdavo kalnėnams taip pat ir mulų nuolat skelbiamas gazavatas prieš kitatikius* LKŽV903(Vien);

pavãsaris 'šiltėjantis metų laikas tarp žiemos ir vasaros' – **ruduõ** 'šaltėjantis metų laikas tarp vasaros ir žiemos': *Pavasario diena rudens mėnesį atstoja* LKŽXIII874(LzP);

pótvynis 'periodinis vandens pakilimas' – **atóslūgis** 'periodinis vandens nuslūgimas': *Potvyniai ir atoslūgiai, žiemos ir vasaros – viskas posmuojasi nuolatos* LKŽX457(rš);

pradžià 'daikto, reiškinio, veiksmo pradinė stadija' – **gãlas, pabaigà** 'daikto, reiškinio veiksmo baigiamoji stadija': *Negirk, nepeik dienos be vakaro: darbą ir jo išdarą sprendžia ne pradžia, tik galas* LKŽIV169(Vaižg); *Upė turi du galu – pradžią ir pabaigą* LKŽIII54(Jabl);

príekis 'priekinė ko vieta ar dalis' – **ùžpakalis** 'vieta už ko nors': *Vieną pastato prieky, kitą užpakaly* LKŽXVII671(ČrP);

príekis 'kokio daikto ar pastato priekinė dalis' – **ùžpakalis** 'kokio daikto ar pastato galinė dalis': *Stenkis gauti bilietą autobuso priekyje, arčiau šoferio, užpakalyje krato* LKŽXVII673(Gric);

príekis 'priekinė žmogaus ar gyvūno kūno dalis' – **ùžpakalis** 'užpakalinė žmogaus ar gyvūno kūno dalis': *Surišiau [vilkui] kojas, daviau jam* (kaimynui) *užpakalį [nešti], o man priekis liko* LKŽXVII672(Dgč);

prõtas 'gebėjimas objektyviai veikti' – **jaũsmas, širdìs** 'gebėjimas subjektyviai veikti': *Tik prietaruose gyvenimą praleidęs žmogus senatvėje protu sugursta ir jausmais atbunka* LKŽX720(Vien); *Suaugęs žmogus*

gyvenimo įvykius vertina protu, o vaikas į juos žiūri beveik visada širdies akimis LKŽXVIII907(rš);

sáulė 'dangaus kūnas, apie kurį skrieja Žemė' – **mė́nuo** 'dangaus kūnas, Žemės palydovas': *Mėnuo ir saulę kartais temdo* LKŽXVI2(Jabl);

skystìmas 'skystoji viralo, gėralo, ėdalo ir pan. dalis' – **tirštìmas** 'tirštoji viralo, gėralo, ėdalo ir pan. dalis': *Čia skystimas be tirštimo* LKŽXII955(J); *Vienam tirštimai, kitam skystimai* LKŽXVII955(Mrc);

sudėtìs 'veiksmas, kuriuo iš dėmenų gaunama skaičių suma' – **atimtìs** 'veiksmas, kuriuo gaunamas skaičių skirtumas': *Sujungę sudėties arba atimties veiksmais realų ir menamą skaičių, gauname kompleksinį skaičių* LKŽVI322(rš);

sveikatà 'normali organizmo veikla' – **ligà** 'normalios organo ar organizmo veiklos sutrikimas': *Jos tokia liga kai mano sveikata* LKŽXVI473(Kair); *Mano sveikata – kito liga* LKŽXIV295(B);

šiáurė 'vietovė, kur saulė žemiau pakyla, Arkties kraštas' – **piẽtūs** 'vietovė, kur saulė aukščiau pakyla, atogrąžų kraštas': *Visos tos rasės įgavo tamsią odos spalvą, juodėjančią einant iš šiaurės į pietus* LKŽIV 399(rš);

šventàsis 'tikinčiųjų globėjas' – **prakeiktàsis** 'kas pasmerktas, nekenčiamas': *Iš tų pačių šventieji, iš tų pačių prakeiktieji* LKŽIV161(Jabl);

šviesà 'elektromagnetinės bangos, kurios daro daiktus matomus' – **šešė́lis** 'iš vienos pusės apšviesto daikto vaizdas': *Istorijos sietas sijoja, gyvenimo šviesa sklaido šešėlius* LKŽXIV680–681(Gruš);

šviesà 'elektromagnetinės bangos, kurios daro daiktus matomus; laikas, kai šviesu' – **tamsà** 'šviesos nebuvimas; laikas, kai tamsu': *Palengva šviesa nugali tamsą, o šiluma išstumia šaltį* LKŽXII1044(rš); *Taip kiekviens žmogus vargingai pradeda žioptert, kad jis iš tamsos į svieto ritasi šviesą* LKŽXX695(Donel);

teiginỹs 'teigiamoji tvirtinamoji dalelytė (pvz., taip, taigi)' – **neiginỹs** 'neigiamasis žodis ar priešdėlis': *Kableliais skiriami teiginiai ir neiginiai* LKŽXV1057(DŽ$_2$);

teisýbė 'tai, kas atitinka tikrovę' – **mẽlas** 'tai, kas neatitinka tikrovės': *Kodėl veidmainybė ir melas giriama, kodėl tiesa ir smerkiama, ir bau-*

džiama LKŽXVIII507(Nėr); *Su melu pasišviesdamas teisybės nepamatysi* LKŽXVIII547(LTR(Vdk);

tiesà 'kas atitinka tikrovę' – **mẽlas** 'tyčia sakoma neteisybė': *Bėgdamas nuo tiesos, tu pateksi į melo vergiją* LKŽXVIII747–748(Gruš);

turtuõlis 'kas turi daug turto' – **varguõlis** 'kas neturi turto': *Dievui visi lygūs: ir turtuoliai, ir varguoliai, o kas vargšesnis, tas dar geresnis* LKŽXVIII166(KrvP).

Būdvardžiai

dìdelis 'kuris žymios apimties, dydžio' – **mãžas** 'kuris menkos apimties, dydžio': *Visokių čia medžių yra: ir didelių, ir mažų* LKŽII474 (Jabl); *Mažas keras didelį vežimą verčia* LKŽVII963(B);

gẽras 'kuris turi teigiamų ypatybių' – **blõgas** 'kuris turi neigiamų ypatybių': *Už blogą darbą teisybę į akis padrošs, o už gerą pagirs* LKŽII$_2$749(Žem);

gražùs 'kuris kelia pasigėrėjimą' – **bjaurùs** 'kuri kelia pasibaisėjimą, siaubą': *Tėvo duktė buvo graži ir protinga, o pamotės – bjauri kvaišė* (ps.) LKŽVI1059(Trgn);

greĩtas 'kuris sparčiai vyksta ar ką daro' – **lė̃tas** 'kuris palengva vyksta ar ką daro': *Greitas pats užsilekia, lėtam vėjas užpučia* LKŽVII314(Klt);

gudrùs 'kuris turi daug proto' – **kvaĩlas** 'kuris menko proto': *Kur viena gudri galva nieko neišgali, ten kelios kvailos nieko gudraus nesumanys* LKŽXIX148(Krv);

ìlgas 'kurio abu galai toli vienas nuo kito' – **trumpas** 'kurio abu galai arti vienas kito': *Jei iš krosnies iškrenta ilgas pagalys – bus didelis svečias, jei trumpas – bus mažas* LKŽXIV285 (Krkn);

ìlgas 'kurio trukmės pradžia ir pabaiga toli viena nuo kitos' – **trumpas** 'kurio trukmės pradžia ir pabaiga arti viena kitos': *Darbščiam ilgiausia diena trumpa* LKŽII$_2$ 278(Užp);

išmintìngas 'kuris turi daug proto' – **kvaĩlas** 'kuris neturi proto': *Geriau su išmintingu pamesti nekaip su kvailu rasti* LKŽIV212(Als);

jáunas 'kuris turi nedaug metų' – **sẽnas, pasẽnęs** 'kuris turi daug metų': *Jaunas medis linksta, senas – lūžta* LKŽVII 989(Jabl.); *Daugiau dirbsi, jaunas būdamas, ramiau gyvensi pasenęs* LKŽXI137(KrvP(Mrk));

kárštas 'kuris smarkiai įkaitęs, aukštos temperatūros' – **šáltas** 'kuris labai atvėsęs, žemos temperatūros': *Kas karštu nudegė, tas ir šaltą pučia* LKŽV320(Pln); *Oras pamaryje yra itin atmainingas: tai drungnas, tai vėl tuojau vėsus, tai karštas, tai vėl šaltas* LKŽXX1063(A1884,261);

leñgvas 'kuris vyksta be didelių pastangų' – **sunkùs** 'kuris reikalauja didelių pastangų': *Geriau sunkus darbas negu lengva išmalda* LKŽIV207(Al);

liñksmas 'kuris apimtas džiaugsmo, jaučiantis arba reiškiantis džiaugsmingą nuotaiką' – **liūdnas** 'kuris be džiaugsmo, jaučiantis arba reiškiantis nusiminimą': *Dvasia numano laiko mačių – matuoja ji tik pagal tai, kokį dalyką regi: linksmą – liūdną ar menką – didį* LKŽVII724(Kudir);

mãžas 'kuris turi nedaug metų' – **sẽnas** 'kuris turi daug metų': *Senas vilkas išmano, kur maži gano* LKŽVII833(Kp); *Dainuoja maži iš džiaugsmo, seni – iš nuliūdimo* LKŽVII600(KrvP(Prn);

mìnkštas 'kuris lengvai įspaudžiamas, lankstus' – **kíetas** 'kuris atsparus lenkimui, spaudimui': *Kaip ir daugelio kitų moliuskų, minkštas perluotės kūnas turi kietus namus* LKŽVIII529 (rš);

naũjas 'kuris ką tik atsiradęs, padarytas' – **sẽnas** 'kuris jau prieš kiek laiko atsiradęs, padarytas': *Kuo nauja statinė prisiraugia, tuo ir sena atsiduoda* LKŽXI287(Mrj);

naũjas 'kuris neseniai ar nepakankamai pažįstamas' – **sẽnas** 'kuris nuo anksčiau žinomas, pažįstamas': *Seno draugo nepeik, nauju nesigirk, tada pagirsi, kada nelaimėj ištirsi* LKŽXVI429(LTR(Vl));

pagrindìnis 'kuriuo nusakoma esminė dalis' – **šalutìnis** 'kuris papildo esminę dalį': *Šalutinius sakinius su pagrindiniais jungiame paprastai tam tikrais jungiamaisiais žodžiais jungtukais* LKŽIV381(Jabl);

pìlnas 'kurio visa erdvė užimta, pridėta iki viršaus' – **tùščias** 'kuriame nieko nėra, su ertme viduje': *Kur pilnas, tai byra, kur tuščias, tai braška* LKŽXVII173(J);

pìrmas 'kuris yra pačioje pradžioje, prieš kurį nėra daugiau tokių daiktų ar reiškinių' – **paskutìnis** 'kuris galinis eilėje, po kurio daugiau nėra tokių daiktų ar reiškinių': *Geras ūkininkas pirmas kelias, o paskutinis gula* LKŽXVII406(rš);

platùs 'kuris didelio skersmens' – **siaũras** 'kuris mažo skersmens': *Žinojo jis, kad šituo siauru vingiuotu keliu galima išeiti į platų vieškelį* LKŽXIX461(Vien);

protìngas 'kuris turi protą, daug ką išmano' – **kvaĩlas** 'kuris riboto proto, menkai ką išmano': *Geriau su protingu pametus, ne su kvailu radus* LKŽXI192(Klvr);

saldùs 'kuris cukraus, medaus skonio' – **kartùs** 'kuris pipirų, puplaiškių skonio': *Nebūk saldus – nurys, nebūk kartus – išspjaus* LKŽV347(Plv); *Vandenį kartą atmainė saldžiu* LKŽVII741(Dk);

saũsas 'kuris be vandens, be drėgmės' – **šlãpias** 'kuris prisigėręs vandens, turi daug drėgmės': *Jaurą gali art tiktai, kai esti nei labai sausa, nei labai šlapia* LKŽIV315(Vžns);

saũsas 'kuris be lietaus' – **šlãpias** 'kuris gausus lietaus': *Visuomet buvo vandens – ar sausa, ar šlapia vasara* LKŽXII685(Gdr);

sãvas 'artimos aplinkos žmogus' – **svẽtimas** 'tolimas žmogus, ne giminė, kuris (kas) nesusijęs glaudžiais ryšiais': *Ir seniau nebuvo jis mums savas, o dabar ir už svetimą svetimesnis* LKŽXIV323(Vien); *Ne svetimi, o savi, ką turim, tą duodam* LKŽXII 240(Rm);

skýstas 'kuris turi daug vandens' – **tir̃štas** 'kuris turi mažai vandens': *Tešlą apysilpnę į puodą sudrėbus kepa, t. y. nei tirštą, nei skystą* LKŽI224(J);

sótus 'kuris nejaučia alkio, nenori valgyti ar ėsti' – **álkanas** 'kuris išalkęs, nori valgyti ar ėsti': *Vaikas sotus čiulbauna, o alkanas knirkia ant rankų* LKŽVI238(Prng);

stãčias 'kuris vertikalios padėties ar vertikaliai įtaisytas' – **gul̃sčias** 'kuris horizontalios padėties ar horizontaliai įtaisytas': *Nieko gera iš manęs nėra, ar stačia, ar gulsčia* LKŽXII617(Jrb); *Gintarų visokių būna iš būrio – stambių ir smulkių* LKŽI1186(Plng);

stiprùs 'kuris turi daug fizinių jėgų' – **silpnas** 'kuris neturi fizinių jėgų': *Visuomet stipresnis silpnesnį nuglembija* LKŽIII412(Varn); *Pagal uždarymo ir sprogimo stiprumą garsai galimi skirstyti į stiprius ir silpnus* LKŽXIII525(rš);

stóras 'kuris didelio skersmens' – **plónas** 'kuris mažo skersmens': *Stora skeveldra, o plona pliuskė atskyla nuo medžio* LKŽX282(J);

sveĩkas 'kuris geros sveikatos' – **ligótas** 'kuris (kas) prastos sveikatos': *Ka[d] tu turi sveiką galvą, ko tu ieškai ligoto patalo (kad tau gerai, ko nepatenkintas)?* LKŽVII479(Gs); *Nereikia sveikiemus vaistytojo, bet ligotiemus* LKŽVII479(Dk);

šiĩltas 'kuris palyginti aukštos temperatūros' – **šáltas** 'kuris palyginti žemos temperatūros': *Šaltuose kraštuose vilną [vilkas] turi tirštą ir ilgą, o šiltuose – skystą ir trumpą* LKŽXII949(Blv); *Naktį į žvaigždes dangaus, į mėnesį šaltą, o dienos vidury į saulę lodavo šiltą* LKŽVII660 (Donel);

švelnùs 'kuris lygiu, minkštu paviršiumi' – **šiurkštùs** 'kuris nelygiu, kietu paviršiumi': *Jeigu vilna šiurkšti – nesiverpia, jeigu švelni – labai verpias plonai* LKŽXVIII792(Antš);

šviesùs 'kuris apšviestas ar šviečia' – **tamsùs** 'kuris be šviesos': *O ir nusileido šviesi saulė, o ir užtemė tamsi naktelė* LKŽXVI29(Lzd);

šviesùs 'kuris balto ar balkšvo atspalvio' – **tamsùs** 'kuris juosvo atspalvio': *Viena [dukrelė] buvo šviesi šviesi kaip dienelė. Antra buvo tamsi tamsi kaip naktelė* (d.) LKŽXV556(Kln);

taikà 'padėtis, kai nėra karo' – **kãras** 'ginkluotas valstybių susidūrimas': *Nevengsime vienas antro nei karo, nei taikos metu* LKŽXVIII710(Krv);

tánkus 'kurio dalys arti viena nuo kitos' – **rẽtas** 'kurio dalys palyginti toli viena nuo kitos': *Žieminiai kopūstai tankesni, vasariniai reti, baltesni* LKŽXVIII370(Pv);

tiesùs 'kuris nesulinkęs eina stačia kuria nors krytimi' – **kreĩvas** 'kuris lanko formos, neina tiesiai kuria nors kryptimi': *Ir tiesaus medžio negalėtume tiesiu vadinti, kreivo medžio niekad neregėję* LKŽXVII785(A1885,33);

tìkras 'kuris yra pagal prigimtį' – **netìkras** 'kuris nėra pagal prigimtį': *Tikra matutė kai užuvėjėlė, o netikroji – kai vėtrytėlė* (d.) LKŽXVII747(Brš);

týras 'kuris be matomų priemaišų, skaidrus' – **drumstas** 'kuris su matomomis priemaišomis': *Keturi broliai iš vienos duobės geria – du tyrą vandenėlį, du drumstą* (vežimas važiuoja) LKŽII$_2$757–758(Užp);

turtìngas 'kuris daug turto turi' – **beturtis** 'kuris neturi turto, sunkiai gyvena': *Sakoma: sodžius dvarui pavydi, beturtis – turtingajam* LKŽI$_2$788(Vaižg);

tvirtaprãdis 'kurio pradžia ištariama tvirčiau' – **tvirtagãlis** 'kurio galas ištariamas tvirčiau': *Kad lietuvių tvirtagaliai balsiai ilgesni už tvirtapradžius, atrodo, jau niekas neabejoja* LKŽXVII309–310(rš);

tvìrtas 'kuris stiprus, turi daug jėgos' – **silpnas** 'kuris turi mažai jėgos': *Mainos rūbai margo svieto: silpnas kelias, tvirtas griūva* LKŽXVII311(Mair); *Negali būti tvirti nei tikėjimu nei savo darbais silpni žmonės, kurie, nesuprasdami savo jėgų, laukia laimės iš svetur* LKŽXVII312(Bil);

ūmùs 'kuris smarkus, reiškiasi staiga' – **lėtas** 'kuris neskuba, palengva dirba': *Jis nepaleido neaplankęs bent kiek šviesesnio žmogaus, pirma gerai ištyręs, kokio būdo, lėtas ar ūmus* LKŽXVII449(Vaižg).

Prieveiksmiai

anksti 'kurio nors laiko tarpo pradžioje, prieš įprastą laiką' – **vėlaĩ** 'kurio nors laiko tarpo pabaigoje, po įprasto laiko': *Kas anksti kelia ir vėlai gula, tas visko turi* LKŽI$_2$143–144(Mrk)); *Anksti ruošės, vėlai išsiruošė* LKŽXI977(KrvP(Ds));

aukštaĩ 'žymint vietą, esančią viršuje' – **žemaĩ** 'žymint vietą, esančią apačioje': *Kas aukštai šoka, žemai krinta, kad tik nenusilaužtų sprandą tie jaunieji* LKŽXII487(Simon);

čià 'arti esančioje vietoje' – **teñ, tenaĩ** 'toliau esančioje vietoje': *Viens čia, kits ten nuo stogo ritasi lopas* LKŽXVI30(Donel.); *Tenai žmonės geriau gyvena ne čia* LKŽXVI32(Rz);

gerai̇̃ 'apie teigiamus veiksmus' – **blogai̇̃, piktai̇̃, prastai̇̃** 'apie neigiamus veiksmus': *Kas gerai daro, gerai sau, kas blogai – sau* LKŽI939(Lp); *Jablonskis tardavo savo žodį: kur kas gerai – pagirdavo, kur negerai – papeikdavo* LKŽXV936(rš); *Mieliaus kalbėt piktai nekaip gerai* LKŽIX958(B); *Dėl valgymo vietoms i gerai buvo [tarnauti], vietoms i prastai* LKŽXIX315(Lpl);

kuř 'teiraujantis veiksmo vietos' – **teñ, tenai̇̃** 'nurodant tolesnę veiksmo vietą': *Vasaros metu, net rytagonėmis, iš tolo jau kiekvienas girdi, kur skerdžius pasiverčia: ten ir šunys pjaunasi, ten ir kaimo vaikai rėkauja* LKŽXVIII 843(Krv); *Tenai gerai, kur mūsų nėra* LKŽXVI32(Dauk.);

namiẽ 'vietoje, kurioje gyvenama' – **svetuř** 'vietoje, kurioje negyvenama, kitur': *Svetur gera viešėti, bet namie dar geriau būti* LKŽXIX272(Jabl);

pérnai 'praėjusiais metais' – **šiẽmet** 'šiais metais': *Pernai žąsį valgė – šiemet pilve girgsi* LKŽIX841–842(LTR(Vlkv));

šeñ 'nurodant arčiau esančią veiksmo vietą ar kryptį' – **teñ** 'nurodant toliau esančią veiksmo vietą ar kryptį': *Pradėjo puldinėti ir šen, ir ten, ieškodamas pagalbos* LKŽX875(Kudir); *Viens stovėdams ir vis šen ir ten žioplinėdams, pasakas ir visokius niekus užneša draugui* LKŽXX685–686(Donel);

šiañdien 'šią dieną' – **rýt, rytój** 'rytojaus dieną': *Ar tu jį supaisysi: šiandien viena, ryt kita daro!* LKŽIX120(Lzd); *Ką padirbsi šiandien, rytoj nereikės* LKŽII$_2$573(Ds);

teñ 'nurodant kryptį, į kurią judama' – **atgaĩ** 'nurodant priešingą ankstesniam judėjimui kryptį': *Mieste ten ir atgal siuvo automobiliai* LKŽXII632(rš).

Prielinksniai

añt 'vartojamas reiškiant daiktą ar vietą, kurių viršuje ar paviršiuje kas yra, vyksta' – **põ** 'vartojamas reiškiant daiktą ar vietą, kurių apačioje kas yra, vyksta': *Kad žemė po kojų skirtųsi, kad dangus ant mano galvelės griūtų, už nieko netekėsiu* LKŽXII926(Krv); *Kad yra ant medžio, bus ir po medžiu* LKŽVII989(PPr193);

į̃ 'žymint daikto ar objekto judėjimo kryptį vidun arba artyn' – **ìš** 'žymint daikto ar objekto judėjimo kryptį išorėn arba tolyn': *Iš šiaurės į pietus, tyliai šen ten gagendamos, tai mažesniais, tai didesniais trikampiais lekia medinos (laukinės) žąsys* LKŽVII986(Simon); *Iš tamsybės į šviesybę* LKŽIV156(B);

priẽš 'nurodant ankstesnį laiką' – **põ** 'nurodant vėlesnį laiką': *Prieš šventą Oną šienas džiūsta ir po tvorai, po šventai Onai ir ant tvoros nebedžiūsta* LKŽX684(Tr);

priẽš 'nurodant vietą priekyje' – **ùž** 'nurodant vietą užpakalyje': *Viršila ėjo partizaniška žygiuote nuolat sekdamas kas prieš jį, kas šone, kas lieka už nugaros* LKŽXX570(rš);

sù 'rodant buvimą kartu, susiejimą' – **bè** 'rodant buvimą atskirai, išsiskyrimą': *Žemuogės ir braškės gali būti paduotos su koteliais ir be kotelių* LKŽV383(rš);

ùž 'nurodant tą, kuris palaikomas' – **priẽš** 'nurodant tą, kuris nepalaikomas': *Tiek daug galvota, skaičiuoti ir perskaičiuoti visi „už" ir „prieš" ir nieko nenutarta* LKŽXII654(Bub); *Dievas už mus yra, kas gal prieš mus būti* LKŽXVII583(OsG174).

Veiksmažodžiai

artė́ti 'eiti, slinkti artyn (vietos atžvilgiu), mažėti atstumui' – **tolė́ti, tõlti** 'eiti, slinkti tolyn (vietos atžvilgiu), didėti atstumui': *Vienas planetos kraštas artėja į mus, kitas tolsta nuo mūsų* LKŽVI442(Slavėn); *Ta debesis tolėja, ne artėja* LKŽXVI486(Pc);

dainúoti 'traukti dainą (ppr. linksmai gyvenant)' – **veřkti** 'ašaras lieti liūdint': *Mirusiam jau vis vien, ar tu čia, toje ašarų pakalnėje, verksi ar dainuosi* LKŽXIX771(Avyž); *Su verkiančiu verk, su dainuojančiu dainuok, tai visur tiksi* LKŽII230(Gs);

didė́ti 'eiti didyn, darytis didesniam' – **mažė́ti** 'eiti mažyn, darytis mažesniam': *Lietuvių kalbos žodžių skiemenys ištariami su įvairuojančiu – tai didėjančiu, tai mažėjančiu – balso tvirčiu* LKŽXVII323(KlbI76));

dìrbti 'naudoti jėgas siekiant rezultato' – **tingė́ti, tinginiáuti** 'vengti darbo, nenorėti dirbti': *Geriau sudilt bedirbant negu surūdyt betinginiaujant* LKŽXI747(LTR(Mrj));

gìmti 'ateiti į pasaulį' – **mìrti, numìrti** 'nustoti gyventi': *Gimė ir mirė tarp kardų* LKŽIII312(Dauk); *Ir slystame iš rankų viešpačiui likimui, gyvenimui numirę, mirčiai gimę, tartum vertės netekę pinigai!..* LKŽXVIII876 (Braz);

įeĩti 'einant patekti į vidų' – **išeĩti** 'einant pasišalinti iš vidaus': *Dvaro vartai platūs įeit, siauri išeit* LKŽII$_2$936(Sln);

išeĩti 'išvykti iš buvusios vietos' – **grį̃žti** 'parvykti į buvusią vietą': *Su melu tai tik išeisi, bet jau negrįši* LKŽXIV13(Smn);

juõktis 'džiaugsmą, pasitenkinimą reikšti tam tikrais garsais' – **veř̃kti** 'ašaras lieti dėl skausmo, nelaimės ir pan.': *Kuomet juokias, visi mato, o kaip verkia, nieks nemato* LKŽVI913(Erž);

kalbė́ti 'mintis ar jausmus reikšti žodžiais' – **tylė́ti** 'nesakyti nė žodžio': *Bando kalbėti, kur reikia tylėti* LKŽV113(Ašm); *Kad kvailai kalbėti, verčiau protingai tylėti* LKŽVI1025(An);

kélti 'stoti ant kojų pabudus' – **gulĩti** 'užimti horizontalią padėtį einant miegoti': *Anksti kelsi, vėlai gulsi – gyvenime neprapulsi* LKŽX901(LTR(Zp)); *Nevalgęs gulsi – nemigęs kelsi* LKŽVII220(PPr220);

kláusti 'kreiptis su klausimu' – **atsakýti** 'klausiantįjį painformuoti': *Kaip klausia, taip atsako* LKŽVI10(Ds);

mylė́ti 'jausti arba rodyti meilę' – **neapkę̃sti** 'jausti priešiškumą': *Mylėjo dorybę, o neapkentė nedorybės* LKŽII$_2$610(Dauk.);

nurýti 'nustumti rykle į skrandį' – **išspjáuti** 'ištėkšti iš burnos lauk': *Nebūk saldus – nurys, nebūk kartus – išspjaus* LKŽXI736(Jabl);

pabrángti 'pakilti kainai' – **atpìgti** 'sumažėti kainai': *Vienos prekės atpigo, o kitos pabrango* LKŽIX939(rš);

pamèsti 'pragaišinti turėtą daiktą, netekti ko palikus' – **ràsti** 'įgyti ką paliktą': *Su juo nei radęs nei pametęs* LKŽXIV5 (Jabl); *Geriau su išmintingu pamest negu su kvailu rast* LKŽXIV(LTR(Šl);

pardúoti 'atiduoti už pinigus' – **pir̃kti** 'įgyti už pinigus': *Vieni perka, kiti*

parduoda, derasi, barasi, rėkia, keikiasi, stumdosi, purvyną minko LKŽVIII221(Krv);

pataisýti 'pašalinti gedimus, trūkumus' – **pagadìnti, sugadìnti** 'padaryti, kad sugestų': *Greičiaus vienas piktas tris geruosius pagadina, o neg trys gerieji vieną pataiso* LKŽXI712(Dk); *Ne visi moka pataisyti, bet visi sugadinti* LKŽXV711(LTR(Brž);

pradė́ti 'imti ką daryti' – **baĩgti, pabaĩgti** 'nustoti daryti pasiekus rezultatą': *Šventė pradeda, šventė ir baigia (savaitė)* LKŽXI502(LTR(Sl); *Ne tas vyras, kas pradeda, bet tas, kas pabaigia* LKŽXIX504(LTR(Brš,Vb);

priartė́ti 'prieiti arčiau' – **nutólti** 'nueiti tolyn': *Ten, geriau įsiklausius, girdėtis moterų balsai, artojų niūkavimai, priartėjančių ir vėl nutolstančių vežimų girgždesys* LKŽVIII820(rš);

pripràsti 'įgyti įprotį ką daryti' – **atpràsti, nupràsti** 'netekti įpročio ką daryti': *Ne taip lengva atprasti kaip priprasti* LKŽX553(Švnč); *Prie ko jaunas priprasi ir senas nenuprasi* LKŽX554(Ut);

sakýti 'žodžiais reikšti mintis' – **klausýti** 'stengtis suvokti tai, kas sakoma': *Sarmata ir sakyt, ne tik klausyt* LKŽXII 163(Trgn);

sė́ti 'berti sėklą į dirvą' – **pjáuti** 'pribrendusius pasėlius atskirti nuo šaknų': *Jei sėjant žemė skamba, tai pjaunant dalgis braška* LKŽXII718(Lel);

skãtinti 'pagelbėti atlikti kokį veiksmą' – **slopìnti** 'silpninti, mažinti kokį veiksmą': *Mokykla neturėtų slopinti vaiko judrumo, darbštumo, kūrybinio veržlumo, bet turėtų skatinti savarankiškumą* LKŽXVIII46(rš);

stovė́ti 'būti stačiam' – **sė́dėti** 'būti atsisėdus, remtis sėdmenimis į gulsčią daiktą': *Stovėdamas dirbsi – sėdėdamas valgysi; sėdėdamas dirbsi – stovėdamas valgysi* LKŽXII 281(LTR(Jnš);

sukùrti 'padaryti ką naują' – **sugriáuti** 'padaryti, kad kūrinio neliktų': *Ką žmogaus ranka sukūrė ir sugriauti žmogaus ranka gali* LKŽXI 153(Krv);

susiřgti 'pradėti sirgti' – **išgýti, pasitaisýti, pasveĩkti** 'pasidaryti vėl sveikam': *Vėl gal susirgti, bet neveik išgyti* LKŽIII 358(Sim);

sušìlti 'pasidaryti šiltam' – **nušálti, pašálti, sušálti** 'patirti šaltį': *Kuris nušalęs ugniesp priėjęs sušils* LKŽXVII382(Dk);

šìldyti 'daryti šiltą, sušilusį' – **šáldyti** 'daryti šaltą, atšalusį': *Žiemą šildo, vasarą šaldo (ledas)* LKŽXIV435(Sim);

šnekė́ti 'bendrauti kalbant' – **tylė́ti** 'neišduoti nė garso': *Litas tyli, litas šneka (su pinigais daug ką gali padaryti)* LKŽVII587(Plv);

švìsti 'rastis šviesai (rytą)' – **témti** 'nykti šviesai (vakare)': *Žiemą kiek čia tos dienos – čia švinta, čia temsta* LKŽII$_2$504(Grž);

taisýti 'šalinti gedimus, trūkumus' – **gadìnti** 'daryti netinkamą, prastą': *Vaistai vieną daiktą taiso, kitą gadina* LKŽXVII947(Šmn);

tekė́ti 'kilti, pasirodyti iš už horizonto (apie dangaus kūną)' – **léistis, nusiléisti** 'slėptis už horizonto (apie dangaus kūną) slenkant žemyn': *Triskart šviesi saulė leidosi, triskart ir tekėjo, o berneliai raitužėliai vis gudus kapojo* LKŽXVI911(Krv); *Iš namų išeinu, saulė netekėjus, pareinu, saulė nusileidus* LKŽXII628(Rdm);

uždìrbti 'įgyti darbu, pelnyti' – **pradìrbti** 'netekti, prarasti dirbant': *Galva uždirba, galva pradirba* LKŽIII78(Vžns).

Įvardžiai

šìtas 'tas, kuris yra čia pat (erdvės atžvilgiu)' – **anàs** 'tas, kuris yra toliau (erdvės atžvilgiu)': *Nebus jam atleista nei šitame, nei aname pasaulyje* LKŽIX457(Dk).

Dalelytės

taĩp 'sakoma teigiant' – **nè** 'sakoma neigiant': *Tu juokeis, ramunės vis ieškojai, jos lapeliais būrei: taip ar ne* LKŽXV672(Marcin) ir t. t.

2. Antonimai „Dabartinės lietuvių kalbos žodyne"

Antoniminės poros nurodomos ir „Dabartinio lietuvių kalbos žodyno" visuose leidimuose (nuo DŽ$_1$ – 1954 m. iki DŽ$_{5e}$ – 2003 m.). Šiame skyriuje aptariamas antonimų pateikimas įvairiuose DŽ leidimuose, nurodomi antoniminių porų tapatumai ir skirtumai. DŽ$_1$ leidime antonimų porų yra gausiau palyginus su LKŽ nurodytomis antonimų poromis.

Pirmame ir kituose „Dabartinės lietuvių kalbos žodyno“ leidimuose ne visos antoniminės poros nurodomos vienodai: vienur pateikiami abu poros nariai ir aiškinamos jų reikšmės, kitur nurodomas tik pirmasis antoniminės poros narys, o antrasis prirašomas tame pačiame žodžio straipsnyje su pažyma *prš.* Pavyzdžiui: **konkrètùs** DŽ$_1$ ‘realiai egzistuojantis, visiškai tikslus ir apibrėžtas, apčiuopiamas; *prš.* abstraktus’ ir t. t. Taip pat pateikiama ir vėlesniuose DŽ leidimuose. Kai nenurodomas antrasis antoniminės poros narys, ir neaiškinama jo reikšmė, gerokai nukenčia reikšmių aiškinimas. Pavyzdžiui:

altruìzmas DŽ$_1$ ‘žmogaus nusiteikimas atsidėjus rūpintis kitų gerove; *prš.* egoizmas’; plg. **altruìzmas** DŽ$_2$, DŽ$_3$, DŽ$_4$ ‘nesavanaudiškas rūpinimasis kitų gerove; *prš.* egoizmas’;

anãlizė DŽ$_1$, DŽ$_3$ ‘mokslinio tyrimo metodas, suskaidant daiktą į sudėtines dalis arba mintyse suskaidant objektą logišku abstrahavimu; *prš.* sintezė’. Kituose žodyno leidimuose (DŽ$_3$ ir DŽ$_4$) aiškinama kiek kitaip, t. y. **anãlizė** – ‘mokslinis metodas, pagrįstas skaidymu; *prš.* sintezė’.

Antoniminių porų pavyzdžiai, kurių aiškinimai DŽ$_1$ ir kituose leidimuose sutampa, pavyzdžiui:

brangùs DŽ$_2$, DŽ$_3$, DŽ$_4$ **1.** ‘turintis didelę vertę, daug kainuojantis; *prš.* pigus’ ir kt;

defliãcija ‘apyvartoje esančių popierinių pinigų sumažinimas, norint pakelti jų perkamąją galią; *prš.* infliacija’. Sutampa su DŽ$_2$.

Vėlesniuose „Dabartinės lietuvių kalbos žodyno“ leidimuose šios antoniminės poros nėra.

Beveik visuose kituose vėlesniuose žodyno leidimuose yra antoniminės poros, kurių abu nariai aiškinami vienodai. Pavyzdžiui:

apačià DŽ$_2$, DŽ$_3$ **1.** ‘žemiausiai esanti ko nors dalis ar vieta; *prš.* viršus’; **viršùs** DŽ$_2$, DŽ$_3$ **1.** ‘aukštutinė ko nors dalis, viršutinė pusė; *prš.* apačia’;

báltas DŽ$_2$, DŽ$_3$, DŽ$_4$ **1.** 'sniego spalvos, visiškai šviesus; *prš.* juodas';
júodas DŽ$_2$, DŽ$_3$, DŽ$_4$ **1.** 'visiškai tamsus, kaip anglis; *prš.* baltas';
įlinkas DŽ$_2$, DŽ$_3$, DŽ$_4$ 'įlenktas į lauko pusę; *prš.* išlinkas'; **išlinkas** DŽ$_2$, DŽ$_3$, DŽ$_4$ 'išlenktas į lauko pusę; *prš.* įlinkas';
kíetas DŽ$_2$, DŽ$_3$, DŽ$_4$ **1.** 'nepasiduodantis, atsparus deformacijai, spaudimui; *prš.* minkštas'.

Tačiau daugeliu atvejų įvairiuose žodyno leidimuose yra abu antoniminės poros nariai, pavyzdžiui, **kietìmas** DŽ$_1$ 'kietas kūnas, kietoji kūno dalis; *prš.* minkštimas'; DŽ$_3$, DŽ$_4$ aiškinimas kiek sutrumpinamas – 'kietas kūnas, kietoji dalis; *prš.* minkštimas'.

Kiti pavyzdžiai:

mìnkštas DŽ$_2$, DŽ$_3$, DŽ$_4$ **1.** 'lengvai įspaudžiamas, nestangrus; *prš.* kietas';
minkštìmas 1. DŽ$_3$, DŽ$_4$ 'kūno, vaisiaus ar duonos minkštoji dalis; *prš.* kietimas';
optimìzmas 1. DŽ$_2$, DŽ$_3$, DŽ$_4$ 'pasitikėjimas gyvenimu ir ateitimi, šviesi, džiaugsminga pažiūra į gyvenimą; *prš.* pesimizmas';
pesimìzmas DŽ$_2$, DŽ$_3$, DŽ$_4$ 'linkimas viską vertinti blogai, nusivylimas, netikėjimas ateitimi; *prš.* optimizmas';
skeřsas DŽ$_2$, DŽ$_3$, DŽ$_4$ 'pasisukęs šonu, pločiu; *prš.* išilgas';
ìšilgas DŽ$_2$, DŽ$_3$, DŽ$_4$ 'į ilgumą ištįsęs; *prš.* skersas'.

Nereti atvejai, kai aiškinamas tik vienas (paprastai pirmasis) antoniminės poros narys, antrasis narys abėcėliškai nepateikiamas. Pavyzdžiui:

konkrètùs DŽ$_1$ 'realiai egzistuojantis, visiškai tikslus ir apibrėžtas, apčiuopiamas; *prš.* abstraktus' ir **konkrètùs** 'daiktinis, realiai egzistuojantis, visiškai tikslus ir apibrėžtas, apčiuopiamas; *prš.* abstraktus'.

DŽ$_2$, DŽ$_3$, DŽ$_4$ reikšmės aiškinimas papildomas. Pavyzdžiui,

negatỹvas (2) DŽ$_1$ 'fotografijos nuotrauka plokštelėje, kur šviesų ir šešėlių

pasiskirstymas yra atvirkščias tikrajam vaizdui; *prš.* pozityvas'. $DŽ_2$ šio antoniminės poros nario aiškinimas tikslinamas bei papildomas:

negatỹvas 'objekto atvaizdas išryškintoje plokštelėje, kur šviesų ir šešėlių pasiskirstymas yra atvirkščias tikrajam vaizdui; pati tokia plokštelė; *prš.* pozityvas';

pozityvùs $DŽ_1$ teigiamas, tikras, neabejojamas; *prš.* negatyvus.

$DŽ_1$ yra nedaug antoniminių porų, kurių abu nariai aiškinami. Pavyzdžiui:

jáunas 'nedaug metų turintis; *prš.* senas';

sẽnas 1. 'kuris turi daug amžiaus; *prš.* jaunas'.

$DŽ_2$, $DŽ_3$, $DŽ_4$ leidimuose aiškinama jau kiek kitaip. Pavyzdžiui:

jáunas 'nedaug amžiaus turintis; mažiau amžiaus turintis už kitus; *prš.* senas';

sẽnas 1. 'turintis daug amžiaus; *prš.* jaunas';

kíetas 1. 'nepasiduodantis deformacijai, spaudimui; *prš.* minkštas';

mìnkštas 1. 'lengvai įspaudžiamas, nestangrus; *prš.* kietas';

makrokòsmas 'pasaulis, visata; *prš.* mikrokosmas'.

Taip pat ir $DŽ_1$ – **mikrokòsmas** 'mažų dydžių, atomų pasaulis; *prš.* makrokosmas'.

Antrasis narys $DŽ_2$, $DŽ_3$ aiškinamas kiek kitaip – **makrokòsmas** 'pasaulis, visata; *prš.* mikrokosmas'.

„Dabartinės lietuvių kalbos žodyno" antrajame (1972) leidime antoniminių porų, kurių abu nariai aiškinami, yra daug daugiau, net 40. Pavyzdžiui:

apačià 1. 'žemiausiai esant ko nors dalis ar vieta; *prš.* viršus';

viršùs 1. 'aukštutinė ko nors dalis, viršutinė pusė; *prš.* apačia';

báltas 1. 'sniego spalvos, visai šviesus; *prš.* juodas';

júodas 1. 'visiškai tamsus, kaip anglis; *prš.* baltas';

drū̃tas 1. 'storas (apie ką nors apvalų); *prš.* laibas';

láibas 1. 'plonas (apie apvalius daiktus); *prš.* drūtas'.

$DŽ_3$, $DŽ_4$ leidimuose pirmasis antoniminės poros narys aiškinamas kaip $DŽ_2$, tik antrasis – **láibas 1.** 'plonas (apie apvalius daiktus)' – papildomas antonimais *prš.* drūtas 1, storas 2.

„Dabartinės lietuvių kalbos žodyno" pirmajame leidime pateikta daug mažiau antoniminių porų negu vėlesniuose (1972, 1993, 2000) leidimuose. Jų šiame žodyne rasta 42. Pavyzdžiui:

drū́tas 1. 'didelis skersmeniu, apimtimi, storas; *prš.* laibas'. **2.** 'žemas (apie balsą)'. **3.** *prk.* 'kietas'. **4.** 'stiprus, tvirtas', nėra antoniminės poros **láibas** *prš.* drūtas;

ìlgas 1. 'turintis nemažą ilgį, nusitęsęs erdvės atžvilgiu; *prš.* trumpas'. **2.** 'užtrunkantis (laiko atžvilgiu)', nėra antoniminės poros **trumpas** *prš.* ilgas;

indùkcija *fil.* 'protavimo būdas, kuriuo einama nuo atskirų faktų prie bendrų išvadų; *prš.* dedukcija', nėra antoniminės poros **dedùkcija** (1) *prš.* indukcija;

ìšlaidos 'išleistieji pinigai; *prš.* pajamos', nėra antoniminės poros **pãjamos** *prš.* išlaidos;

júodas 1. 'anglies spalvos, tamsus; *prš.* baltas'. **2.** 'rupių miltų (apie duoną)'. **3.** 'nešvarus, suteptas'. **4.** *prk.* 'liūdnas, niūrus'. **5.** *prk.* 'skurdus, vargingas'. **6.** *prk.* 'nedoras', nėra antoniminės poros **báltas** *prš.* juodas;

júodeglė 'eglė juosva mediena; *prš.* balteglė', nėra antoniminės poros **bálteglė** *prš.* juodeglė;

kartùs 1. 'gailus, aštraus skonio; *prš.* saldus'. **2.** *prk.* 'skaudus, nemalonus', nėra antoniminės poros **saldùs** *prš.* kartus';

kietìmas 'kas nors kieta; *prš.* minkštimas', nėra antoniminės poros **minkštìmas** *prš.* kietimas;

konkretùs 'realiai egzistuojantis, visiškai tikslus ir apibrėžtas; *prš.* abstraktus', nėra antoniminės poros **abstraktùs** *prš.* konkretus;

leñgvas 1. 'nežymus svoriu; *prš.* sunkus'. **2.** 'įvykdomas, įveikiamas be didelių pastangų'. **3.** 'nestiprus, silpnas'. **4.** *prk.* 'paviršutiniškas, lengvabūdiškas', nėra antoniminės poros **sunkùs** *prš.* lengvas;

mãksimumas 'didžiausias skaičius, dydis, kiekis; *prš.* minimumas', nėra antoniminės poros **mìnimumas** *prš.* maksimumas;

negatỹvas 'fotografijos nuotrauka plokštelėje, kur šviesų ir šešėlių pasiskirstymas yra atvirkščias tikrajam vaizdui; *prš.* pozityvas', nėra antoniminės poros **pozitỹvas** *prš.* negatyvas;

pasỹvas 1. 'įmonės skolų ir išlaidų visuma; *prš.* aktyvas'. **2.** *gram.* 'neveikiamoji rūšis'. **3.** *prk.* 'tai, kas sudaro kurio nors reiškinio, dalyko neigiamąją pusę', nėra antoniminės poros 2 **aktỹvas** *prš.* pasyvas;

pasyvùs 1. 'neveiklus, bevalis, abejingas; *prš.* aktyvus'. **2.** *ekon.* 'kur įvežimas viršija išvežimą', nėra antoniminės poros **aktyvùs** *prš.* pasyvus;

piẽtūs 3. 'šalis, kur saulė stovi vidurdienį; *prš.* šiaurė', nėra antoniminės poros narių **šiáurė** *prš.* pietūs;

rẽtas 1. 'išdėstytas didesniais ar mažesniais tarpais; *prš.* tankus'. **2.** 'ne dažnai atsitinkantis, nedažnas'. **3.** *ryt.* 'lėtas, nejudrus', nėra antoniminės poros **tánkus** *prš.* retas;

silpnas 1. 'mažo pajėgumo; *prš.* stiprus'. **2.** 'ligotas, nesveikas'. **3.** 'nepatvarus, nestiprus', nėra antoniminės poros **stiprùs** *prš.* silpnas;

stóras 1. 'platus skersmeniu; *prš.* plonas'. **2.** 'nemažos apimties, drūtas; *prš.* laibas'. **3.** 'žemas (apie balsą)', nėra antoniminių porų **plónas** *prš.* storas ir **láibas** *prš.* storas;

tylùs 1. 'negarsiai skambantis; *prš.* garsus'. **2.** 'be triukšmo, ramus'. **3.** 'kuris tyli, nekalbus, ramus', nėra antoniminės poros **garsùs** *prš.* tylus;

ùžpakalis (1) 'esantis už ko nors, ne priekinė ko nors dalis; nugara; *prš.* priekis', nėra antoniminės poros **príekis** *prš.* užpakalis;

važiúotas 'vykstantis važiavimo priemone; *prš.* pėsčias', nėra antoniminės poros **pė́sčias**; *prš.* važiuotas.

DŽ$_1$ nurodoma viena kita antoniminė pora, kurios nėra vėlesniuose DŽ leidimuose. Pavyzdžiui:

añtžemis 'žemės paviršius; *prš.* požemis', nėra antoniminės poros **póžemis** *prš.* antžemis;

júodeglė 'eglė juosva mediena; *prš.* balteglė', nėra antoniminės poros **bálteglė** *prš.* juodeglė.

Remiantis „Dabartinės lietuvių kalbos žodyno" antruoju leidimu, buvo parengtas pirmasis „Lietuvių kalbos antonimų žodynas" (1985), skirtas mokykloms. Šiame žodyne antonominės poros pateiktos nenuosekliai. Pavyzdžiui:

ankstì *prv.* **1.** 'kurio nors laiko tarpo pradžioje; *prš.* vėlai'. **2.** 'prieš įprastą laiką'. Antoniminė pora **vėlaĩ;** *prš.* anksti atskiru straipsniu žodyne neiškelta, nes yra būdvardžio **vėlùs** straipsnyje;

arčtimas 1. 'arti esantis; *prš.* tolimas'. **2.** 'neilgas'. **3.** 'netrukus būsiantis'. **4.** 'turintis glaudžių ryšių'. Nėra antoniminės poros **tólimas** *prš.* 2 artimas;

báltas 1. 'sniego spalvos, visai šviesus; *prš.* juodas'. **2.** 'užbaltintas (apie viralą)'. **3.** 'švarus, nesuteptas'. Šiame žodyno leidime antonimas pateikiamas prie pirmosios reikšmės, neatsižvelgiant į tai, kad tinka visoms ar kelioms reikšmėms. Pavyzdžiui:

áukštas 1. 'turintis didelį mastą į viršų; *prš.* žemas'. **2.** 'daug nutolęs į viršų'. **3.** 'žymus kiekiu, jėga ir pan.' **4.** 'geras, puikus (apie kokybę)'. **5.** 'žymus, garbingas'. **6.** 'svarbus, viršesnis už kitus'. **7.** 'laibas, plonas (apie balsą);

bailùs lengvai išsigąstantis, greit pajuntantis baimę; *prš.* drąsus'. Nėra antoniminės poros **drąsùs**; *prš.* bailus.

Antoniminės poros nepažymėtos prie žodžių **gẽras** *prš.* blogas, nors yra **blõgas 1.** 'prastas netikęs; *prš.* geras'. **2.** 'liesas, menkas'. **3.** 'silpnas (apie ligonį)'. **4.** 'prietaruose – apžavintis, kenkiantis'.

Nėra antoniminės poros **pigùs** *prš.* brangus, tačiau yra **brangùs 1.** 'turintis didelę vertę, daug kainuojantis; *prš.* pigus'. **2.** *prk.* 'mielas, malonus, gerbiamas'. **3.** *prk.* 'didelės vertės, vertingas'.

Tokių pavyzdžių šiame žodyno leidime galima rasti gana daug. Pavyzdžiui:

dešinỹs 1. 'priklausantis tai kūno pusei, kuri yra į rytus, atsisukus į šiaurę;

prš. kairys 1'. **2.** 'esantis dešinėje pusėje, atsisukus pasroviui (apie upę)'. **3.** *prk.* 'politiškai konservatyvus, reakcingas'. Nėra antonimi-nės poros **kairỹs** *prš.* dešinys;

frònt as 2. *kar.* 'sausumos ginkluotosios pajėgos, išdėstytos karo veiksmų teatre; *prš.* užnugaris'. Nėra antonimi nės poros **ùžnugaris** *prš.* 2 frontas;

gẽris 1. 'gerumas'. **2.** 'visa, kas teigiama, dora; *prš.* blogis'. **3.** 'turtas, gėrybė'. (**1.** ir **3.** reikšmės neantonimiškos). Nėra antonimi nės poros **blõgis** *prš.* 1 gėris;

indùkcija 1. *fil.* 'protavimo būdas, kuriuo einama nuo atskirų fak-tų prie bendrų išvadų; *prš.* dedukcija'. Nėra antonimi nės poros **dedùkcija** *prš.* indukcija;

išgraũš *jst. šnek.* 'nedėkingumui reikšti; *prš.* dėkui'. Nėra antonimi nės poros **dẽkui** *prš.* išgrauš;

ìšlaidos *dgs.* 'išleistieji bei išleidžiamieji pinigai; *prš.* pajamos'. Nėra antonimi nės poros **pãjamos** *prš.* išlaidos;

kietìmas 'kietas kūnas, kietoji kūno dalis; *prš.* minkštimas', nėra anto-nimi nės poros **minkštìmas** *prš.* kietimas;

konkretùs 'daiktinis, realiai egzistuojantis, visiškai tikslus ir apibrėž-tas, apčiuopiamas; *prš.* abstraktus', nėra antonimi nės poros **abstraktùs** *prš.* konkretus;

líesas 1. 'su išsekusiais, be riebalų raumenimis; *prš.* riebus'. **2.** 'be rie-balų'. **3.** 'be trąšų; nederlingas', nėra antonimi nės poros **riebùs** *prš.* liesas;

mãžas 1. 'menkas savo apimtimi, dydžiu (aukščiu, ilgiu, pločiu); *prš.* didelis 1'. **2.** 'nedaug amžiaus turintis, nepaaugęs'. **3.** 'negausus'. **4.** 'nesmarkus, silpnas'. **5.** 'nesvarbus, nežymus, nereikšmingas'. **6.** 'nežymios visuomeninės padėties'. Nėra antonimi nės poros **dìdelis** *prš.* mažas;

monìzmas *fil.* 'filosofijos teorija, tepripažįstanti vieną visa ko pradžią: arba materiją (materialistinis m.), arba dvasią (idealistinis m.); *prš.* dualizmas'. Nėra antonimi nės poros **dualìzmas** *prš.* monizmas;

paskutìnis 1. 'galinis eilėje, po kurio kito nebėra; *prš.* pirmutinis'. **2.** 'vienintelis likęs'. **3.** 'tik praėjęs, įvykęs (apie laiką)'. **4.** 'paprasčiausias, biauriausias'. Nėra antoniminės poros **pirmutìnis** *prš.* paskutinis, antoniminės reikšmės yra tik 1 ir 4;

piẽtūs 3. 'pasaulio šalis, kur saulė yra aukščiausiai pakilusi (šiaurės pusrutulyje); *prš.* šiaurė', nėra antoniminės poros **šiáurė** *prš.* pietūs 3;

pirmiáusias 'pats pirmasis; *prš.* paskiausias', nėra antoniminės poros **paskiáusias** *prš.* pirmiausias;

pirmučiáusias 'pats pirmutinis; *prš.* paskučiausias', nėra antoniminės poros **paskučiáusias** *prš.* pirmučiausias;

pozityvùs 'pagrįstas faktais, tikras, neabejojamas; *prš.* negatyvus', nėra antoniminės poros **negatyvùs** *prš.* pozityvus;

pradė́ti 1. 'imti ką daryti, duoti pradžią; *prš.* baigti 1', nėra antoniminės poros **baĩgti** *prš.* pradėti 1;

pradžià 1. 'kurio veiksmo ar reiškinio išeities stadija; *prš.* pabaiga'. **2.** 'laiko vieneto išeities stadija', nėra antoniminės poros **pabaigà** *prš.* pradžia;

rẽtas 1. 'su nemažais tarpais; *prš.* tankus'. **2.** 'atsitinkantis, pasitaikantis didesniais laiko tarpais; *prš.* dažnas'. **3.** *ryt.* 'lėtas, nejudrus', yra abu antoniminės poros nariai, tačiau nėra antoniminės poros **dãžnas** *prš.* retas, **3** reikšmė neantoniminė;

tapatùs toks pat, identiškas, tolygus; *prš.* skirtingas, nėra antoniminės poros **skirtìngas** *prš.* tapatus;

tiesùs 1. 'stačiai einantis kuria nors kryptimi; *prš.* kreivas'. **2.** *prk.* 'teisingas', nėra antoniminės poros **kreĩvas** *prš.* tiesus;

tylùs 1. 'negarsiai skambantis; *prš.* garsus'. **2.** 'be triukšmo, ramus'. **3.** 'neišreikštas žodžiais'. **4.** 'tylintis, nekalbus', nėra antoniminės poros **garsùs** *prš.* tylus;

tùščias 1. 'dykas, be nieko; *prš.* pilnas'. **2.** 'be turinio, nerimtas'. **3.** *prk.* 'nevaisingas', nėra antoniminės poros **pìlnas** *prš.* tuščias;

važiúotas 'vykstantis važiavimo priemone; *prš.* pėsčias', nėra antoniminės poros **pė́sčias** *prš.* važiuotas;

vėlèsnis 'vėliau, paskiau vykstantis; *prš.* ankstesnis', nėra antoniminės poros **ankstèsnis** *prš.* vėlesnis;

viršùs 1. 'aukštutinė ko nors dalis, viršutinė pusė; *prš.* apačia'. **2.** 'išorinė ko nors dalis; *prš.* vidus', **1** reikšmės yra abu antoniminės poros nariai. Nėra antrosios reikšmės antoniminės poros **vidùs** *prš.* viršus.

Daugiareikšmio žodžio **léisti** antoniminės reikšmės yra antroji ir trečioji, tačiau pažymėta tik antroji, pavyzdžiui:

léisti 1. 'duoti eiti'. **2.** 'duoti sutikimą ką daryti, nesipriešinti; *prš.* drausti'. **3.** 'sudaryti sąlygas, įgalinti ką daryti'. **4.** 'sukelti veiksmą, judėjimą'. **5.** 'duoti lėšų'. **6.** 'tekinti, duoti (už vyro)'. **7.** 'mesti, sviesti'. **8.** 'siųsti'. **9.** 'teikti apyvartai (spaudą), spausdinti'. **10.** 'sudaryti ir skelbti (įstatymus)'. **11.** 'išduoti (iš savęs) į aplinką'. **12.** 'auginti, skleisti'. **13.** 'nesulaikyti skysčio ar oro'. **14.** 'tekinti, bėginti'. **15.** 'lydyti, tirpdyti'. **16.** 'eikvoti'. **17.** 'duoti praeiti (laikui)'. **18.** 'daryti, kad kas slinktų žemyn'. **19.** 'mažinti užprašytą kainą'. **20.** 'kišti, terpti'. **21.** 'švirkšti (vaistus)'.

$DŽ_2$ leidime yra viena kita antoniminė pora, kurios nėra $DŽ_3$. Pavyzdžiui:

dalýba 1. 'dalijimas'. **2.** *mat.* 'matematikos veiksmas, parodantis, kiek kartų vienas skaičius telpa kitame; *prš.* daugyba', nėra antoniminės poros **daugýba** *prš.* dalyba, 1 reikšmė – neantoniminė;

sudėtìs 1. *mat.* 'matematikos veiksmas, kuriuo randama skaičių suma; *prš.* atimtis', nėra antoniminės poros **atimtìs;** *prš.* sudėtis. Vėlesniuose DŽ leidimuose šių antoniminių porų nėra. $DŽ_2$ leidime yra pažymėtos 92 antoniminės poros.

„Dabartinės lietuvių kalbos žodyno" trečiajame leidime yra 141 antoniminė pora, tačiau yra atvejų, kai ne prie visų antonimų nurodyta jo pora. Pavyzdžiui:

ankstì *prv.* **1.** 'kurio nors laiko tarpo pradžioje; *prš.* vėlai'. **2.** 'prieš įprastą laiką'. Nėra antoniminės poros **vėlaĩ** nes šis prieveiksmis yra būdvardžio **vėlus** straipsnyje;

añkstinti 'per anksti ką daryti, skubinti; *prš.* vėlinti 1', nėra antoniminės poros **vẽlinti** *prš.* ankstinti;

ankstývas 'anksti pasireiškiantis (pasirodantis, įvykstantis, pribręstantis ir pan.); *prš.* vėlyvas', nėra antoniminės poros **vėlývas** *prš.* ankstyvas;

artėti *prš.* tolti, tolėti **1.** 'eiti artyn, artintis (vietos atžvilgiu) '. **2.** 'eiti artyn, artintis (laiko atžvilgiu) ', nėra antoniminės poros **tõlti, tolė́ti** *prš.* artėti;

ar̃timas *prš.* tolimas **1.** 'arti esantis'. **2.** 'neilgas'. **3.** 'netrukus būsiantis'. **4.** 'turintis glaudžių ryšių', nėra antoniminės poros **tólimas** *prš.* artimas;

artùs 'artimas; *prš.* tolus', nėra antoniminės poros **tolùs** *prš.* artus;

asonánsas 1. *muz.* 'sąskambis; *prš.* disonansas'. **2.** *lit.* 'netikslus rimas, kai sutampa tik kirčiuoto skiemens balsiai bei dvibalsiai'. **3.** *lit.* 'vienodų balsių kartojimasis poezijos kūrinyje ar jo dalyje', nėra antoniminės poros **disonánsas** *prš.* asonansas, nes **disonánsas** yra *prš.* konsonánsas, **2** ir **3** reikšmės neantonimiškos;

bailùs 'lengvai išsigąstantis, greit pajuntantis baimę; *prš.* drąsus 1', nėra antoniminės poros **drąsùs** *prš.* bailus;

báimė 1. 'tikro ar tariamo pavojaus bijojimo jausmas; *prš.* drąsa'. **2.** *prk.* 'daugybė', nėra antoniminės poros **drąsà** *prš.* baimė 1, 2 reikšmė neantoniminė;

báiminti 'bauginti, gąsdinti; *prš.* drąsinti', nėra antoniminės poros **drą̃sinti** *prš.* baiminti;

blogė́ti *prš.* gerėti **1.** 'darytis blogam, blogesniam, prastėti, blogti'. **2.** *tarm.* 'liesėti, blogti'. **3.** 'silpnėti (apie ligonį) ', nėra antoniminės poros **geréti** *prš.* blogėti;

blõginti *prš.* gerinti **1.** 'daryti blogą, blogesnį, prastinti'. **2.** *tarm.* 'liesinti', nėra antoniminės poros **gẽrinti** *prš.* bloginti;

blogumà 'blogoji vieta, dalis; *prš.* geruma', nėra antoniminės poros **gerumà** *prš.* bloguma;

blõgumu *prv.* 'bloguoju; *prš.* gẽrumu', nėra antoniminės poros **gẽrumu** *prš.* blogumu;

brangùs 1. 'turintis didelę vertę, daug kainuojantis; *prš.* pigus'. **2.** *prk.* 'mielas, malonus, gerbiamas'. **3.** *prk.* 'didelės vertės, vertingas', nėra antoniminės poros **pigùs** *prš.* brangus, **2** reikšmė neantoniminė;

destruktyvùs 'būdingas destrukcijai; *prš.* konstruktyvus', nėra antoniminės poros **konstruktyvùs** *prš.* destruktyvus;

dešinỹs *prš.* 1 kairys **1.** 'priklausantis tai kūno pusei, kuri yra į rytus, atsisukus į šiaurę'. **2.** 'esantis dešinėje pusėje, atsisukus pasroviui (apie upę)'. **3.** *prk.* 'politiškai konservatyvus', nėra antoniminės poros **kairỹs** *prš.* dešinys;

disharmònija 1. 'garsų, spalvų ar linijų nesuderinimas, nedarnumas; *prš.* harmonija'. **2.** *prk.* 'nesutarimas, nesantaika', nėra antoniminės poros **harmònija** *prš.* disharmonija;

disimiliãcija *prš.* asimiliacija **1.** *biol.* 'sudėtingų organinių medžiagų skaidymasis į paprastesnes organizme'. **2.** *lingv.* 'vieno iš dviejų vienodų arba panašių garsų virtimas kitokiu garsu', nėra antoniminės poros **asimiliãcija** *prš.* disimiliacija;

gẽras[1] *prš.* blogas **1.** 'turintis teigiamas ypatybes, tinkamas, naudingas'. **2.** 'malonus, gailestingas, nepiktas'. **3.** 'mokantis savo darbą, gabus, sumanus'. **4.** 'teikiantis pasitenkinimą, patogus, jaukus'. **5.** 'nemažas, didelis'. **6.** 'pelningas'. **7.** 'sveikas, stiprus', yra abu antoniminės poros nariai;

gerýbinis *med.* 'neplintantis, neplėtrus; *prš.* piktybinis 2', nėra antoniminės poros **piktýbinis** *prš.* gerybinis, tačiau $DŽ_2$ tokia antonimų pora yra pateikta;

gražùs 1. 'teikiantis pasigėrėjimo, džiuginantis savo išvaizda ar skambėjimu, dailus; *prš.* bjaurus 1'. **2.** 'giedras'. **3.** 'riebus, vešlus, derlingas (apie gyvulius ar javus) '. **4.** 'didelis, gausus, apstus'. **5.** 'geras,

vertingas'. **6.** 'doras, mandagus', nėra antoniminės poros **bjaurùs** *prš.* gražus. 4, 5 ir 6 reikšmės neantoniminės;

greĩtas 1. 'sparčiai, smarkiai einantis ar bėgantis; *prš.* lėtas1'. **2.** 'per trumpą laiką įvykstantis, skubus, spartus'. **3.** 'spėrus, veikus, ūmus, staigus', nėra antoniminės poros **lẽtas** *prš.* greitas;

išgraũš *jst. šnek.* 'nedėkingumui reikšti; *prš.* dėkui', nėra antoniminės poros **dẽkui** *prš.* išgrauš;

léisti 1. 'duoti eiti, sklisti'. **2.** 'duoti sutikimą ką daryti, nesipriešinti; *prš.* drausti 1'. **3.** 'sudaryti sąlygas ką daryti'. **4.** 'sukelti veiksmą, judėjimą'. **5.** 'duoti lėšų'. **6.** 'tekinti, duoti (už vyro)'. **7.** 'mesti, sviesti'. **8.** 'siųsti'. **9.** 'teikti apyvartai (spaudą), spausdinti'. **10.** 'sudaryti ir skelbti (įstatymus)'. **11.** 'išduoti (iš savęs) į aplinką'. **12.** 'auginti, skleisti'. **13.** 'nesulaikyti skysčio ar oro'. **14.** 'tekinti'. **15.** 'lydyti, tirpdyti'. **16.** 'eikvoti'. **17.** 'būti pragyventi (kurį laiką)'. **18.** 'daryti, kad kas slinktų žemyn, būtų žemiau'. **19.** 'mažinti užprašytą kainą'. **20.** 'kišti, terpti'. **21.** 'švirkšti (vaistus)', nėra antoniminės poros **draũsti** *prš.* leisti, antonimai yra tik **2** ir **3** reikšmės;

líesas *prš.* riebus **1.** 'kuris su išsekusiais, be riebalų raumenimis'. **2.** 'neturintis riebalų'. **3.** 'netręštas, netrąšus, nederlus', nėra antoniminės poros **riebùs** *prš.* liesas;

mãžas *prš.* didelis **1.** 'menkas savo apimtimi, dydžiu (aukščiu, ilgiu, pločiu)'. **2.** 'nedaug amžiaus turintis, nesuaugęs'. **3.** 'negausus'. **4.** 'nesmarkus, silpnas'. **5.** 'nesvarbus, nežymus, nereikšmingas'. **6.** 'kuris nežymios visuomeninės padėties', nėra antoniminės poros **dìdelis** *prš.* mažas;

monìzmas *fil.* 'teorija, pripažįstanti vieną pradą – arba materiją (materialistinis m.), arba dvasią (idealistinis m.); *prš.* dualìzmas', nėra antoniminės poros **dualìzmas** *prš.* monizmas;

núotvanka *geogr.* 'vandens lygio nuslūgimas nuo vėjo; *prš.* patvanka', nėra antoniminės poros **patvankà** *prš.* nuotvanka;

orgãninis 1. 'priklausantis gyvajai gamtai; *prš.* mineralinis', nėra antoniminės poros **minerãlinis** *prš.* organinis;

originãlas 1. 'tikras, autentiškas kūrinys, dokumentas ir pan.; *prš.* kopija, atspaudas, nuorašas', nėra sinoniminės grupės **kòpija, ãtspaudas, núorašas** atliekančių antoniminęs funkciją *prš.* originalas;

pajamúoti *fin.* 'įtraukti į pajamų sąrašą; *prš.* išlaiduoti', nėra antoniminės poros **išlaidúoti** *prš.* pajamuoti;

pasyvùs 'neveiklus, bevalis, abejingas; *prš.* aktyvus', nėra antoniminės poros **aktyvùs** *prš.* pasyvus;

paskutìnis 1. 'galinis eilėje, po kurio kito nebėra; *prš.* pirmutinis'. **2.** 'vienintelis likęs'. **3.** 'prasčiausias, bjauriausias', nėra antoniminės poros **pirmutìnis** *prš.* paskutinis, antoniminės reikšmės yra tik **1** ir **3**;

pirmiáusias 'pats pirmasis; *prš.* paskiausias', nėra antoniminės poros **paskiáusias** *prš.* pirmiausias;

pirmučiáusias 'pats pirmutinis; *prš.* paskučiausias', nėra antoniminės poros **paskučiáusias** *prš.* pirmučiausias;

pradė́ti 'imti ką daryti, duoti pradžią; *prš.* baigti 1', nėra antoniminės poros **baĩgti** *prš.* pradėti 1;

rẽtas 1. 'kuris su nemažais tarpais; *prš.* tankus 1'. **2.** 'atsitinkantis, pasitaikantis didesniais laiko tarpais; *prš.* dažnas 1'. **3.** *ryt.* 'lėtas, nejudrus' yra abu antoniminės poros **tánkus** *prš.* retas nariai, tačiau nėra antoniminės poros **dãžnas** *prš.* retas, **3** reikšmė neantoniminė, be to, **dãžnas** *prš.* retas yra atskiras antoniminis lizdas;

sẽnas 1. 'turintis daug amžiaus; *prš.* jaunas'. **2.** 'jau kuris laikas esantis; *prš.* naujas'. **3.** 'ilgai vartotas, palaikis'. **4.** 'anksčiau buvęs, nedabartinis, pasenęs'. **5.** 'pirma prieš tai buvęs. **6.** 'pabuvęs, palaikytas, pastovėjęs; *prš.* šviežias 1', yra antoniminių porų nariai: **jáunas** *prš.* senas ir **naũjas** *prš.* senas, tačiau nėra antoniminės poros **šviẽžias** *prš.* senas;

sėslỹs 'nuolat toje pačioje vietoje gyvenantis žmogus; *prš.* klajoklis', nėra antoniminės poros **klajõklis** *prš.* sėslys;

smailùs **1.** 'nulaibėjęs į galą; *prš.* 2 bukas 1'. **2.** 'turintis mažiau kaip 90°; *prš.* 2 bukas 2'. **3.** *prk.* 'įžvalgus, skvarbus, aštrus'. **4.** *prk.* 'kandus, įgeliantis'. **5.** 'smalsus'. **6.** 'linkęs smaguriauti'. **7.** 'linkęs meilintis, geidus', nėra antoniminių porų 2 **bùkas** 1 *prš.* smailus ir 2 **bùkas** 2 *prš.* smailus, **4, 5, 6** ir **7** reikšmės neantoniminės;

smarkùs *prš.* lėtas **1.** 'veikus, gyvas, greitas'. **2.** 'griežtas, reiklus'. **3.** 'stiprus, didelis'. **4.** 'svaigus, aštrus', nėra antoniminės poros **lė̃tas** *prš.* smarkus, tik **1** reikšmė – antoniminė;

šlãpias 'vandens prisigėręs, vandeniu sumirkęs, sulietas, sulytas; *prš.* sausas', nėra antoniminės poros **saũsas** *prš.* šlapias;

švelnùs *prš.* šiurkštus **1.** 'lygus, minkštas'. **2.** 'silpnai veikiantis jusles'. **3.** 'meilus, malonus, lipšnus'. **4.** 'gana šiltas, nešaltas'. **5.** 'negriežtas'. **6.** 'silpnai atliekamas, vos juntamas; *prš.* trankus 1', yra abu antoniminės poros nariai, tačiau antoniminė pora **trankùs** 1 *prš.* švelnus nėra antonimai;

tapatùs 'toks pat, identiškas, tolygus; *prš.* skirtingas', nėra antoniminės poros **skirtìngas** *prš.* tapatus;

teĩgiamas *prš.* neigiamas **1.** 'kuriuo teigiama, pritariama'. **2.** 'geras, lemtas'. **3.** 'grindžiamas teigimu'. **4.** 'viršijantis, didesnis'. **5.** 'didesnis už nulį'. **6.** *fiz.* 'kurio krūvininkai yra pozitronai', nėra antoniminės poros **neĩgiamas** *prš.* teigiamas;

teĩgti[1] **1.** 'tvirtinti; *prš.* 1 neigti'. **2.** 'stengtis, kad priimtų kokią mintį, kokį įsitikinimą', nėra antoniminės poros 1 **neĩgti** *prš.* 1 teigti;

tylùs *prš.* garsus **1.** 'negarsiai skambantis'. **2.** 'kuris be triukšmo, ramus'. **3.** 'nepasakytas žodžiais'. **4.** 'tylintis, nekalbus', nėra antoniminės poros **garsùs** *prš.* tylus, **3** reikšmė neantoniminė;

tir̃štas *prš.* skystas **1.** 'silpnai tekantis, klampus'. **2.** 'tankus, vešlus'. **3.** 'gausus'. **4.** 'susitvenkęs (apie orą, dujas)'. **5.** *prk.* 'krintantis į akis, sodrus (apie spalvas)', nėra antoniminės poros **skỹstas** *prš.* tirštas;

tùščias **1.** 'kuriame nieko nėra; *prš.* pilnas 1'. **2.** 'be turinio, nerimtas'. **3.** *prk.* 'nevaisingas', nėra antoniminės poros **pìlnas** *prš.* tuščias;

ùžpakalis *prš.* priekis **1.** 'vieta, esanti už ko nors ar galė'. **2.** 'kryptis į nugarą'. **3.** 'pasturgalis', nėra antoniminės poros **príekis** *prš.* užpakalis;

važiúotas 'vykstantis važiuokle; *prš.* pėsčias', nėra antoniminės poros **pė́sčias** *prš.* važiuotas;

vėlèsnis 'vėliau, paskiau esantis, vykstantis; *prš.* ankstesnis', nėra antoniminės poros **ankstèsnis** *prš.* vėlesnis.

Palyginus paskutiniuosius žodyno leidimus nustatyta, kad antonimai $DŽ_4$ (2000) leidime ir $DŽ_{5e}$ (2003) paprastai sutampa, tačiau antoniminės poros pateikiamos nevienodai. Kai kur jos duodamos prie abiejų poros žodžių. Pavyzdžiui:

aktỹvas *prš.* pasyvas, **ankstókas** *prš.* vėlokas, **ankstùs** *prš.* vėlus, **añkštas** *prš.* erdvus, **asonánsas** *prš.* disonansas, **áukštas** *prš.* žemas, **báltas** *prš.* juodas ir t. t.

Kai kur antoniminės poros nariai nurodyti tik vienoje vietoje. Pavyzdžiui:

altruìstas 'asmuo, kuris nesavanaudiškai rūpinasi kitų gerove; *prš.* egoistas', yra tik $DŽ_4$ ir $DŽ_{5e}$, **egoìstas** 'kas pasižymi egoizmu, savimyla, savanaudis' yra $DŽ_4$, o $DŽ_{5e}$ jau be sutrumpinimo *prš.*, nors šio žodžio reikšmė yra antonimiška.

Dar keli pavyzdžiai, kur antoniminė pora pateikta tik vienoje vietoje: **apogẽjus 1.** *astr.* 'Mėnulio arba dirbtinio palydovo orbitos taškas, labiausiai nutolęs nuo Žemės; *prš.* perigėjus'; prie **perigẽjus** *astr.* 'Mėnulio arba dirbtinio palydovo orbitos taškas, mažiausiai nutolęs nuo Žemės', sutrumpinimo *prš.* nėra, nors šie antoniminės poros nariai reiškia priešpriešas;

blogė́ti *prš.* gerėti **1.** 'darytis blogam, blogesniam, prastėti, blogti'. **3.** 'silpnėti (apie ligonį)' ($DŽ_4$). Taip pat pateikiama ir $DŽ_{5e}$, o prie **geréti 1.** 'darytis geram, geresniam'. **2.** 'sveikti, taisytis', sutrumpinimo *prš.* jau nėra, nors aiškinama beveik vienodai;

dešinỹs *prš.* ı k a i r y s **1.** 'priklausantis tai kūno pusei, kuri yra į rytus, atsisukus į šiaurę'. **2.** 'esantis dešinėje pusėje, atsisukus pasroviui (apie upę)'. **3.** *prk.* 'politiškai konservatyvus' ($DŽ_4$). Taip pat pateikiama ir $DŽ_{5e}$, o prie ı **kairỹs 1.** 'esantis toje kūno pusėje, kuri yra į rytus, esant atsisukus į pietus'. **2.** 'esantis kairėje, atsisukus pasroviui (apie upę)'. **3.** *prk.* 'radikalus arba tariamai radikalus politiniu atžvilgiu' sutrumpinimo *prš.* taip pat nėra, nors šių žodžių reikšmių aiškinimai beveik vienodi.

Paskutiniuose DŽ leidimuose iš viso nurodytos 134 antonimų poros. Čia yra 80 atvejų, kai abu antonimų poros nariai duodami prie abiejų poros antonimų. Tokių atvejų, kur antonimų poros nariai tėra nurodyti tik vienoje vietoje, yra 61. Taigi paskutiniuose DŽ leidimuose antonimų reikšmių aiškinimas ir derinimas, be jokios abejonės, yra būtinas, o sistematiškumas tokiam prestižiniam žodynui – svarbus dalykas.

3. Antonimų pateikimas lietuvių kalbos „Antonimų žodyne"

Lietuvių kalbos antonimai buvo pradėti kaupti nuo 1973 m. Teoriniai metmenys rinkti iš anglų, rusų vokiečių lingvistinių darbų. Iliustracinė medžiaga buvo renkama iš gyvosios kalbos ekspedicijų, trukusių ne vieną dešimtmetį, metu, kaupta iš tautosakos rinkinių, literatūros klasikos, įvairių raštų tarminių žodynų ir kt.[17] Antonimų tema parašyta straipsnių (žr. literatūros sąrašą) ir apginta daktaro disertacija „Lietuvių kalbos antonimija ir antonimai" (1993).

17 Antonimų poros bei sinonimų eilės (kaip minėta) iliustruojamos gyvosios kalbos, LKŽ visų tomų ir LKŽ kartotekos pavyzdžiais. Iliustracija rinkta iš lietuvių literatūros klasikų raštų – Žemaitės, M. Valančiaus, V. Krėvės-Mickevičiaus, B. Sruogos. Daug antonimų pavyko rasti V. Mykolaičio-Putino, A. Vienuolio, J. Grušo, R. Keturakio, Just. Marcinkevičiaus, V. Mačernio, K. Sajos ir kt. kūryboje. Saviti ir gražūs antonimai atėjo iš Šventojo Rašto ir Naujojo Testamento, versto iš graikų kalbos kun. Č. Kavaliausko. Žodyne pateikti 5259 antonimų lizdai.

1985 m. „Šviesos“ leidykla išleido pirmąjį „Lietuvių kalbos antonimų žodyną“, o 2002 m. – „Mokyklinį lietuvių kalbos antonimų žodyną“, kuris buvo papildytas naujais duomenimis ir gausesne iliustracine medžiaga. 2003 m. Lietuvių kalbos institutas išleido „Antonimų žodyną“[18].

Antonimai šiame žodyne (kaip ir ankstesniuose) išdėstyti pagal teigiamojo pirmojo antoniminės poros nario abėcėlę. Atsižvelgiama ir į loginį antoniminių porų nuoseklumą. Antoniminės poros dedamos lizdais, kurių dažnai pasitaiko keletas ar net keliolika (pvz. **kalnas** turi 13 lizdų, **džiaugsmas** – 11, **pakilti** – 10 ir t. t.). Tais atvejais, kai teigiamosios ypatybės arba loginio nuoseklumo negalima aptikti, abėcėlinė vieta skiriama tam žodžiui, kurio pirmoji raidė arčiau abėcėlės pradžios.

Pavyzdžiai rodo, kad antoniminių lizdų esama ne vieno:

amžinýbė[1] (1) *nesibaigianti laiko trukmė* – **akìmirka** (1), **akìmirksnis** (1), **mìrksnis** (1) *labai trumpas laiko tarpas;*

amžinýbė[2] (1) *nesibaigiantis buvimas* – **laikinùmas** (2) *buvimas ribotą laiką;*

---

18 „Antonimų žodyne“ pateikta daugiau terminų, pvz.: anat. – anatomijos terminas; bažn. – bažnytinis terminas; ekon. – ekonomikos terminas; entnogr. – etnografijos terminas; fin. – finansų terminas; fot. – fotografijos terminas; geogr. – geografijos terminas; geol. – geologijos terminas; geom. – geometrijos terminas; istor. – istorijos terminas; log. – logikos terminas; polit. – politikos terminas; psich. – psichologijos terminas; tech. – technikos terminas; teis. – teisės terminas; zool. – zoologijos terminas.
Įsivestos kai kurių kalbų ir lietuvių tarmių santrumpos, pvz., a. – aukštaičių; ang. – anglų; gr. – senovės graikų; lot. – lotynų; vok. – vokiečių.
Esama ir naujų stilistinių sutrumpinimų, pvz.: juok. – juokiamasis, juokiamai; keik. – keikiamas, keikiamai; malon. – malonybinis; menk. – menkinamasis, menkinamai; vlg. – vulgarizmas, vulgariai.
Šiame žodyne atsisakyta kai kurių šaltinių santrumpų, pvz.: FT – Bendroji filosofijos terminija. Paruošė prof. St. Šalkauskis K., 1938 (šiuo atveju apsiribota St. Šalkauskio raštais); FŽ – Filosofijos žodynas. V., 1975; LTE – Lietuviškoji tarybinė enciklopedija. V., 1976–1984. T. 1–12, Papildymai; LTs – Lietuvių tautosaka. V., 1962 –1968. T. 1–5; MLTE – Mažoji lietuviškoji tarybinė enciklopedija. V., 1966–1971. T. 1–3; Mmk – Menu mįslę keturgyslę. V., 1970; sp – spauda (rašoma santrumpa rš).

amžinýbė[3] (1) *nesibaigianti laiko trukmė* – **praeinamùmas** (2) *ribotas laiko trukmės pasibaigimas;*

amžinýbė[4] (1) *nesibaigianti laiko trukmė* – **sekùndė** (1) *trumpas, tiksliai apibrėžtas laiko tarpas* ir t. t.

Gausu antonimų, turinčių kelias reikšmes, pvz.:

artì 1. *nedideliu atstumu, čia pat, po ranka* – **atókiai, atstù, tolì, tolíese** 1. *dideliu atstumu, už kalnų.* **2.** *trumpos trukmės (laiko atžvilgiu).* **2.** *ilgos trukmės (laiko atžvilgiu);*

raĩtas (4) **1.** *kuris juda užsėdęs ant arklio* – **pė́sčias** (3) **1.** *kuris eina kojomis.* **2.** *kuris greitai juda* – **2.** *kuris lėtai juda.* **3.** prk. *kuris smarkus, energingas* – **3.** prk. *kuris lėtas, nesmarkus* ir t. t.

Žodyne pateikiami antonimai reiškiami ne tik pagrindinėmis kalbos dalimis (vardažodžiais, veikmažodžiais, prieveiksmiais), bet ir tarnybinėmis kalbos dalimis (prielinksniais, ištiktukais bei jaustukais). Būdvardžių, daiktavardžių, įvardžių pateikiamas vienaskaitos ar daugiskaitos vardininkas, veiksmažodžio – bendratis. Pasitaiko atvejų, kai būdvardį pakeičia dalyvis, jis taip pat aiškinamas būdvardiškai, pvz.:

1 **sveĩkas** (4), **sveikatìngas** (1) **1.** *kuris geros sveikatos* – **besveikãtis** (2), **geibùs** (4), **ligónis** (1), **ligótas** (1), **nesveĩkas** (4), **seřgantis, susiřgęs 1.** *kuris (kas) prastos sveikatos.*

Šiame žodyne antonimai glaudžiausiai susiję su sinonimais. Kai antonimines poras sudaro ne pavieniai žodžiai, o keli sinonimai (dažniausiai tai būna antrasis antoniminės poros narys), jų eilė išdėstoma abėcėliškai, pvz.:

ángelas[1] (3[a]) **1.** *geroji dvasia* – **dėmonas** (1), **šėtõnas** (2), **vėlinas** (3[b]), **vélnias** (3) **1.** *piktoji dvasia;*

dainúoti[1] *balsu traukti dainą (ppr. gerai nusiteikus)* – **dejúoti, rypúoti, vaitóti** *neartikuliuotais garsais ar žodžiais reikšti skausmą, nelaimę, rūpestį, nemalonumą;*

garšiai *girdint stiprius garsus* – **patyliùkais, patylomìs, tỹliai, tylomìs** *girdint silpnus garsus ar nieko negirdint* ir t. t.

Veiksmažodinių antonimų antrojo nario sinoniminė eilė (jeigu yra ta pati šaknis) pateikiama taip: pirmiausiai rašomas veiksmažodis be priešdėlio, o po jo pagal abėcėlę surašomi priešdėliniai veiksmažodžiai, pvz.:

dìrbti[1] *naudoti jėgas siekiant rezultato* – **ilsėtis, atsilsėti, pasilsėti, poilsiáuti** *nedirbti norint atgauti jėgas.*

Esama tokių antoniminių porų, kur abu nariai sudaryti iš sinoniminių eilių, pvz.:

giẽdras[1] (4), **giedrùs** (4) *kuris be debesų ar rūko, saulėtas* – **apsiniáukęs, apsiniūkęs, blandùs** (4), **blausùs** (4), **debesìngas** (1), **debesiúotas** (1), **miglótas** (1), **niaukùs** (4), **ūkanas** (3[a]), **ūkanótas** (1) *kuris debesų ar rūko aptrauktas, be saulės;*

giedrė́ti, giedrė́tis, giẽdrytis *nykti debesims, darytis giedram* – **blaũstis, blė́stis, niáukstytis, niáuktis, niūktis, ūktis, ūkúoti** *apsitraukti debesimis, darytis apsiniaukusiam, ūkanotam;*

jaunãtvė (2), **jaunýbė** (1), **jaunỹstė** (2), **jauniškė** (3[a]) *amžius, kai turima mažai metų* – **senãtvė** (2), **senỹstė** (2) *amžius, kai turima daug metų, nemažai patirties;*

vìsad, visadà, visadõs, visuomèt visą laiką – **niẽkad, niekadà, niekadõs, niekuomèt** *nė jokiu laiku* ir pan.

Pasitaiko tokių antoniminių porų, kur sinoniminę eilę sudaro pirmasis antonimų narys, pvz.:

gaũrius (2), **gaurỹs** (4), **gauruõčius** (2) *kieno galva apžėlusi plaukais* – **plìkis** (2) *kieno galva be plaukų* ir pan.

Antonimines reikšmes vengiama aiškinti sinonimais, nes pasitaiko, kad toks sinonimas dažnai yra tame lizde esančio antrojo antoniminės poros nario antonimas, kurio vieta turi būti pagal abėcėlę atitinkamoje žodyno vietoje.

„Antonimų žodyne“ pateikti antonimai rodo antonimijos – kaip tam tikros leksinės semantinės kategorijos – sistemingumą, pvz.:

áukštas[3] (3) – **žẽmas** 4 → **aukštė́ti – žemė́ti** → **áukštinti – žẽminti** → **áukštinimas**[2] (1) – **žẽminimas** (1) → **aukštỹn – žemỹn** → **aukštumà**[3] (3^a) – **žemumà** (3^b);

kelti[6] – **krìsti** → **kìlti**[3] – **krìsti** → **kilìmas**[2] (2) – **kritìmas** (2);

progrėsas (2) – **regrėsas** (2) → **progresỹvinis** (1) – **regresỹvinis** (1) → **progresyvùs** (4) – **regresyvùs** (4) → **progresúoti – regresúoti;**

rýtas (3) – **vãkaras** (3^b) → **rytė – vakarė** → **rytiẽtis** (2) – **vakariẽtis** (2) → **rytiẽtiškas** (1) – **vakariẽtiškas** (1) → **rytìnis** (2) – **vakarìnis** (2) → **rytỹs** (4) – **vakãris** (2);

líesas[2] (3) – **riebùs** (4) → **liesė́ti**[2] – **riebė́ti** → **líesinti – ríebinti** → **liesókas** (1) – **riebókas** (1) → **liesumà** (3^a) – **riebumà** (3^a) ir t. t.

Šiame žodyne antoniminės poros sudaromos su įvairiais priešdėliais, reiškiančiais padėtį erdvėje, kryptį ar priešingą veiksmą. Paprastai tai yra tos pačios šaknies žodžiai, o priešdėliai čia suteikia priešpriešą, pvz.:

añtakis (1) *kaktos dalis aukščiau akies* – **paakỹs** (3^b) *vieta po akimi;*

antžemìnis (2) *kuris yra žemės paviršiuje* – **požemìnis** (2) *kuris yra po žemėmis;*

apvil̃ kti *aprengti drabužiais* – **nuvil̃kti** *nurengti drabužius;*

apkàsti *kasant užversti, užžerti* – **nukàsti** *kasant nuversti, nužerti;*

apsivil̃kti *apsidaryti drabužiais, į drabužius įlįsti* – **išsivil̃kti, nusivil̃kti** *nusidaryti drabužius, iš drabužių išlįsti;*

nueĩti[2] *žingsniuojant pasitraukti šalin* – **pareĩti** *žingsniuojant iš kur sugįžti;*

príelinksnis (1) gram. *nekaitoma, nesavarankiška kalbos dalis, einantis prieš savarankišką žodį* – **pólinksnis** (1) gram. *prielinksnis, einantis po savarankiško žodžio;*

viršvandenìnis (2) *kuris yra ant vandens* – **povandenìnis** (2) *kuris yra po vandeniu* ir t. t.

Esama ir tokių priešdėlių bei priesagų, kurie reiškia tarpinę priešpriešą, t. y. sudaro paradigminę antonimų eilę. Antonimai sudaromi su

priešdėliais *apy-*, *po-*, priesagomis *-okas*, *-intelis*, dūrinio sudėtine dalimi *pus-*, pvz.:

apýankstis (1) *kuris gana ankstyvas* – **apývėlis** (1) *kuris gana vėlyvas;*
apýbaltis (1) *kuris gana baltas* – **apýjuodis** (1) *kuris gana juodas;*
apýdrąsis (1) *kuris gana drąsus* – **apýbailis** (1) *kuris gana bailus;*
póilgis (1) *kuris gana ilgas* – **pótrumpis** (1) *kuris gana trumpas;*
pójaunis (1) *kuris gana jaunas* – **pósenis** (1) *kuris gana senas;*
pósaldis (1) *kuris gana saldus* – **pókartis** (1) *kuris gana kartus;*
pótiesis (1) *kuris gana tiesus* – **pókreivis** (1) *kuris gana kreivas;*
ankstókas (1) *kuris gana ankstus* – **vėlókas** (1) *kuris gana vėlus;*
šiltókas[1] (1) *kuris gana šiltas* – **šaltókas** (1) *kuris gana šaltas;*
tiesókas (1) *kuris gana tiesus* – **kreivókas** (1) *kuris gana kreivas;*
pùsilgis (1) *kuris ne visai ilgas* – **pùstrumpis** (1) *kuris ne visai trumpas;*
pùsminkštis (1) *kuris beveik minkštas* – **pùskietis** (1) *kuris beveik kietas;*
pùspilnis (1) *kuris beveik pilnas* – **pùstuštis** (1) *kuris beveik tuščias;*
pùsšviesis (1) *kuris gana šviesus* – **pùstamsis** (1) *kuris gana tamsus;*
pùstankis (1) *kuris gana tankus* – **pùsretis** (1) *kuris gana retas;*
ilgiñtelis (1) *kuris gana ilgai trunka* – **trumpintelis** (1) *kuris gana neilgai trunka* ir t. t.

Šie antonimai vadinami *tarpiniais*, nes jie puikiausiai tinka paradigminėms eilėms sudaryti, išdėstyti jas laipsniškąja seka. Tą tarpiškumą nurodo aiškinime esantys prieveiksmiai *gana, beveik, visai neilgai, ne visai*, pvz.:

baltas ... apybaltis ... apyjuodis ... juodas
ilgas ... poilgis ... potrumpis ... trumpas
tiesus ... potiesis ... pokreivis ... kreivas
ankstus ... ankstokas ... vėlokas ... vėlus
šiltas ... šiltokas ... šaltokas ... šaltas
pilnas ... puspilnis ... pustuštis ... tuščias
šviesus ... pusšviesis ... pustamsis ... tamsus ir pan.

Tarp šių antoniminių eilių yra ne tik semantiniai, bet ir darybiniai ryšiai, nes (kaip minėta) šios eilės sudaromos su nurodytais priešdėliais ir priesagomis (Ermanytė 1995: 20).

Antonimų žodyno struktūroje yra ir nemažai dūrinių, sudarytų iš skirtingų šaknų būdvardžio + daiktavardžio, o būdvardinius dūrinius sudaro daiktavardis + būdvardis, pvz.:

aukštãpelkė (1) geogr. *pelkė, susidariusi iš kimininių durpių, kurios drėgmės šaltinis yra lietus* – **žemãpelkė** (1) geogr. *pelkė, kurios drėgmės šaltinis yra gruntinis ir upių vanduo;*

aukštupỹs (3[a]) *upės dalis nuo ištakos iki vidurupio* – **žemupỹs** (3[b]) *upės dalis arčiau žiočių;*

báltalksnis (1) bot. *alksnis šviesiai pilka žieve* – **júodalksnis** (1) bot. *alksnis juosvai rusva žieve;*

saulė́tekis (1) **1.** *saulės tekėjimas* – **saulė́leidis** (1) **1.** *saulės leidimasis;*

stambiažiẽdis (2) *kurio žiedai stabūs* – **smulkiažiẽdis** (2) *kurio žiedai smulkūs;*

šiaurrytìnis (2) *kuris yra šiaurės rytuose* – **pietvakarìnis** (2) *kuris yra pietų vakaruose* ir pan.

Yra tokių antoniminių porų, kurių antrasis neigiamas narys yra daiktavardinis dūrinys, sudarytas su šun-, pvz.:

bajõras[3] (2) *privilegijuotas, kilmingas žmogus* – **šunbajõris** (2) *menkas, nusigyvenęs bajoras;*

dãktaras[3] (3[b]) *kas gydo (šnekamojoje kalboje)* – **šùndaktaris** (1) *netikras gydytojas, apsišaukėlis;*

grỹbas (2) *geras, valgomas organizmas, turintis kepurėle ir kotą* – **šùngrybis** (1) *nevalgomas grybas;*

mãzgas (4) *sumezgimas, surišimas* – **šùnmazgis** (1) *netikras sumezgimas (ppr. neatmezgamas ar lengvai atsirišantis)* ir t. t.

Užfiksuota keletas atvejų, kai abu antoniminės poros nariai yra dūriniai, tačiau nevienodos sandaros: pirmasis narys – būdvardis + daik-

tavardis, o antrasis narys daiktavardinis dūrinys, reiškiantis priešpriešą, sudarytą su *šun-*, pvz.:

tìkramazgis (1) *taisyklingai sumegztas mazgas* – **šùnmazgis** (1) *netikras mazgas;*

viẽškelis (1) *viešas, taisomas kelias* – **šùnkelis** (1) *siauras, menkas kelias* ir t. t.

„Antonimų žodyne" pragmatiniu požiūriu traktuojamas enantiosemijos reiškinys. Enantiosemijai būdinga kalbos universalija – polisemija, pvz.:

àkti *nustoti matyti* – **àkti** *pradėti matyti;*
ámžiais *visą laiką* – **ámžiais** *niekada.*

Įdomi polisemijos pora **brė́kšti** a. *aušti, švisti* – **brė́kšti** ž. *temti.* Į šį žodyną nepateko tos pačios šaknies *brėkš-* daiktavardiniai vediniai – **brė́kšma** (1) a. *apyaušris* – **brė́kšma** (1) ž. *prietema.*

Tą patį galima pasakyti ir apie polisemiškus veiksmažodžius, pvz.:

draũsti *sakyti, kad ko nedarytų, neleisti ginti* – **draũsti** tarm. *kalbinti, kad liktų, sulaikyti;*
gur̃bti *augti, stiprėti, taisytis* – **gur̃bti** *skursti, nykti;*
juñkti *atprasti žįsti* – **juñkti** *pratintis.*

Šie polisemai užfiksuoti tik kai kuriuose DŽ leidimuose bei LKŽ tomuose, tačiau nepateko į „Antonimų žodyną". Enantiosemijai išryškinti būtinas kontekstas, nes be jo šis lingvistinis reiškinys nesuprantamas tiek struktūros, tiek semantikos požiūriu. Reikšmių enantioseminė poliarizacija ypač išryškėja, kai veiksmažodžiais nusakomas temperatūros svyravimas. Į „Antonimų žodyną" pateko: **kẽpinti** *veikti aukšta temperatūra* – **kẽpinti** *veikti žema temperatūra;* **spìginti** *labai kaitinti* – **spìginti** *labai šalti.* Šio žodyno įvade nurodyti veiksmažodžiai *degti, svilti* (Ermanytė 2003: XI). Taigi ir šiuos, ir panašius *dẽginti, svìlinti* reikėjo įdėti į žodyno tekstą.

Enantiosemiški ir kai kurie priešdėliniai veiksmažodžiai su priešdėliu *at-*; plg. vokiečių *ab-* ir rusų *om-*, kuris vietoj priešdėlinio veiksmažodžio įgyja neprieš dėlinio veiksmažodžio reikšmę.

Tikraisiais homonimais „Antonimų žodyne" laikomos tokios poros:

liñksminti[1] *daryti linksmą, džiuginti* – **liūdinti** *daryti liūdną, nusiminusį;*

liñksminti[2] *daryti geros nuotaikos* – **pìktinti** *kelti susierzinimą, pyktį;*

vienódai[1] *tokiu pat būdu* – **kitaĩp, kitóniškai, skirtìngai** *kitu būdu;*

vienódai[2] *tokiu pat būdu* – **nevienódai** *kitu būdu* ir t. t.

Gana nemažai „Antonimų žodyne" yra kontekstinių antonimų. Jie žymimi pusjuodžiu tašku prieš pirmąjį poros narį, pvz.:

rą̃stas (2) *didumo, stambumo simbolis* – **krìslas** (2), **skiedrà** (3), **šiáudas** (3) *mažumo, smulkumo simbolis;*

vil̃kas[1] (2) *jėgos, žiaurumo simbolis* – **avìs** (4) **ėrẽlis** (2), **ėriùkas** (2), **ožkà** (3) *bejėgiškumo, nuolankumo simbolis;*

zuĩkis[1] (2) *vikrumo simbolis* – **kárvė** (1) *nerangumo simbolis;*

medúotas (1) *kuris malonus, patrauklus* – **krùvinas** (3[b]) *kuris atgrasus* ir t. t. Kontekstiniai antonimai beveik visuomet reiškiami daiktavardžiais.

„Antonimų žodyne" gausu tarptautinių žodžių, kurie dažniausiai yra įvairių sričių terminai (jų nuorodos rašomos petitu), pvz.:

abscìsė (2) mat. *viena iš dviejų Dekarto koordinačių, dažniausiai žymima raide x* – **ordinãtė** (2) mat. *viena iš dviejų Dekarto koordinačių, dažniausiai žymima raide y;*

advokãtas (2) teis. *specialistas, teikiantis juridinę pagalbą, teisme ginantis kaltinamąjį* – **prokuròras** (2) teis. *specialistas, prižiūrintis įstatymų vykdymą, teisme kaltinantis įtariamąjį;*

hipertònija (1) med. *kraujospūdžio nenormalus padidėjimas* – **hipotònija** (1) med. *kraujospūdžio nenormalus sumažėjimas;*

mažòras (2) muz. *dermė, kuriai būdingas žvalus, džiugus skambėjimas* – **minòras** (2) muz. *dermė, kuriai būdingas liūdnas melancholiškas skambėjimas;*

proklìzė (2) lingv. *žodžio, einančio prieš kitą žodį, prisišliejimas kirčio atžvilgiu* – **enklìzė** (2) lingv. *žodžio, einančio po kito žodžio, prisišliejimas kirčio atžvilgiu* ir pan.

„Antonimų žodyno" skyriuje „Antonimų kilmės frazeologizmai" pateikti frazeologizmai, kurių atskiri komponentai jau praradę antonimiškumą. Dažniausiai tai būna žodžių samplaikos, reiškiančios visumą ar baigtinį veiksmą. E. Jakaitienės nuomone, kai kurių frazeologizmų komponentai jau praradę ir įprastas leksines reikšmes, taigi antonimiškumo čia nėra, pvz.: **neĩ pakártas neĩ paléistas** 'apie padėtį be išeities'; **víenas piřštas burnojè, kìtas uodegojè** 'apie sunkiai besiverčiantį' ir pan. (Jakaitienė 2005: 181).

Antonimų semantinei charakteristikai yra svarbus funkcinis-išvestinis priešybių klasifikavimas. Šis klasifikavimas grindžiamas funkciniais, arba kitaip tariant, giluminiais ryšiais, kurie priklauso nuo objektų, vartojamų su tais antonimais. Paradigminės analizės požiūriu antonimų semantinė funkcija išlieka ta pati, kinta tik patys objektai, pvz., *didelis – mažas.*

didelis–mažas
- (medis) *aukštas – žemas*
- (kelias) *artimas – tolimas*
- (laikas) *ilgas – trumpas*
- (šaltis) *stiprus – silpnas*
- (ežeras) *gilus – seklus* irk t.

Universalioji pora – ***didelis – mažas*** *(didelis (medis) – mažas (medis); didelis (šaltis) – mažas (šaltis), didelis (ežeras) – mažas (ežeras)* ir kt. visais atvejais išlieka pakitusi tik bendroji ypatybė.

„Antonimų žodyne" pastebėta ir sisteminimo trūkumų (iškeliami antonimai, nepriklausantys tai pačiai kalbos daliai), tačiau, dalyviai, atliekantys būdvardžio funkcijas, pvz.: *apsiãvęs – bãsas; apsireñgęs – nuo-*

gas, negali pakenkti žodyno semantinei struktūrai, nors pripažįstama, kad tai kenkia žodyno sistemai.

Išsamiausią antonimijos ir sinonimijos sąsają gali pateikti tezauras, kuriame leksiniai semantiniai antonimų ir sinonimų variantai būtų išdėstyti ne abėcėliškai, o semantiniais laukais. Vis dėlto „Antonimų žodynui" pasirinktas tradicinis variantas: antonimų poros ir atitinkami lizdai pateikiami abėcėliškai, o lizduose – antonimai susieti su sinonimais, homonimais ir polisemija.

4. Antonimų pateikimas kitų kalbų žodynuose

Šiame skyriuje kalbama apie kitų kalbų (vokiečių, anglų) žodynus, jų semantinę struktūrą, nurodomi antonimų pateikimo būdai ir santykis su kitomis leksinėmis semantinėmis kategorijomis.

Aptariamas antonimų pateikimas keliuose įvairaus tipo žodynuose, pvz.: WGW, WSA. Žodynuose pateikti antonimai reiškiami būdvardžiais, nurodančiais erdvės matmenis ir nuotolį. Antonimija ypač išryškėja enciklopediniuose antonimų žodynuose, kurių semantinė forma tiesiogiai ar netiesiogiai reiškiama kontekstais.

Nemaža problemų susidaro nagrinėjant čia nurodytus gausius antonimų pateikimo skirtumus, polisemiją ir kt. Daug dėmesio skiriama pagrindinių ir kontekstinių antonimų semantikos specifikai ir kalbos ekspresijos raiškai. Tokiuose žodynuose (ypač vokiečių) gausu terminų, kurių simbolinio žymėjimo pasigendama lietuvių leksikografijoje. Pavyzdžiui, semantinė forma žymima simbolinėmis raidėmis SF, koncepcinė struktūra – CS, universalioji gramatika – UG, gramatinė forma – GF, leksiniai semantiniai ryšiai – R, vertė – P, vertės funkcija – PF, leksema – L, antonimas – A, antonimijos struktūra – AS, kontekstinė išvestinė antonimija – KIA, leksemų vertę nusakantis antonimas – LA, daiktas – D ir kt.

Simboliniais ženklais žymimos atitinkamos reikšmės, pvz., semantinis skiriamasis veiksmo sąryšis – §, apibrėžtumas – =, antoniminė pora – ±, teigiama ypatybė – +, neigiama ypatybė – -, žymi apribotą vartoseną.

Žodžio reikšmės analizei reikia skiriamojo ir tarpusavio veiksmo (t. y. dviejų ar daugiau asmenų sąveikos) reprezentacinių ryšių – semantinės formos SF bei koncepcinės struktūros CS. Vieno skiriamojo veiksmo semantinė interpretacija (kalbinis arba pasirinktas kontekstas), vaizduojama kaip funkcija F, turinti ir tos struktūros semantinę formą SF(L).

Šios semantinės formos analizė rodo, kad, būtent, ji dėl gramatinės sistemos sąlygoja kalbą. SF yra pagrįsta leksiškai iš anksto duotos universaliosios gramatikos UG struktūros ir kaip sudėtinė dalis integruota į enciklopedinį antonimų žodyną.

SF paprastai esti komponentinė, t. y. reprezentuoja vidinę morfosintaksinę struktūrą. Būtina akcentuoti, kad semantinės formos komponentai nuo tradicinių skiriasi tuo, kad nėra kodifikuojami vidiniu kalbos požiūriu, kuris grindžiamas priešpriešomis.

Enciklopediniam žodynui būdinga vieninga struktūra, atitinkamai pateikta informacija, pritaikyta fonetinė forma, tam tikri gramatiniai požymiai, L tinkama argumentų sandara, tematika ir semantinė forma SF(L).

Šio tipo žodyno fonetinė forma fonologiškai parodo segmentinių ir prozodinių struktūrų informacijos perteklių; iš gramatinių bruožų – (L) išsiskiria kategorizavimas ir subkategorizavimas, turintys tokias savybes, kaip [±asmenuojamasis], [±vadovaujantis], [±netiesioginis] ir t. t., argumentų struktūra paprastai rodo, kad visas pradinis inventorius (priežastis, tema, rūšis ir t. t.), be jokios abejonės, specifiškai siejasi su PF, GF ir SF, kurios atitinka prielaidą, kad Theta Grid *(tematinių reikšmių rėmai)* yra vienas morfosintaksinės ir koncepcinės struktūros bruožų. Gramatinės formos terminų ryšys, žymimas atitinkamais simboliais. Semantines formas sudaro vien tik enciklopedinio antonimų žodyno įrašai, t. y. PF, GF, AS reguliari bei kompleksiška leksemų gausa.

Koncepcinės struktūros (CS) svarbiausios prielaidos: kalbos nepriklausomybė teigiamai nušviečia abstrakčią struktūrą, kurią paprastai lemia koncepcinės sistemos C (t. y. pasaulio pažinimas, situacijos suvo-

kimas ir t. t. CS nors priimtina, bet kartu klaidinanti – šią kalbos nepriklausomybę norima perteikti L, t. y. kalbančiojo ar nekalbančiojo informacija CS derinama, sąlyginai priimtina kaip pažintinė).

Metodinė seka: enciklopedinio antonimų žodyno įrašai LE(L) turi visus leksemos ryšius atitinkančius ankstesnius skyrius, primirštąsias bendrosios gramatikos dalis bei tam tikros rūšies negalinčią tarp jų įsiterpti leksinių taisyklių LE(L) apibūdinimą; SF(L) jungia abstrakčiuosius parametrus, (kalbinius ar atrinktus) kontekstus; SF(L) pakankamai geras ir pakankamai abstraktus būdas sistemingai formuluojant ir kategorizuojant vertingas leksikos atmainas.

Apžvelgus čia įvardytas prielaidas galima patikslinti leksinių semantinių santykių apibrėžimą, kuris dar kartą patvirtina antonimijos santykį su kitomis leksinėmis semantinėmis kategorijomis.

Įvairios antonimų reikšmės, kurios nusako leksinę erdvę, suformuluoja svarbų **polisemijos** apibrėžimą: spėjama, kad tai kelių leksemų reikšmių fonetinės formos, turinčios dalinai sutvarkytą kategorinį L požymį. Jos privalo būti pateikiamos tvarkingai bei gramatiškai pagrįstos. Būtent šie gramatiniai skirtumai ir atriboja polisemiją nuo homonimijos.

Antonimija paprastai pasipildo priešingais santykiais iš leksiškai integruoto neiginio. Pritaikius jos spektrą, spėjamai išnykusius antonimus galima suskirstyti į dvi grupes:

a) antonimija leksiškai įsitvirtinusi enciklopediniuose žodynuose (jų įrašų struktūroje) ir SF užkoduota kaip kontrastas;

b) kontekstinė antonimija enciklopedinio antonimų žodyno įrašuose yra netiesiogiai užkoduota SF kaip kontrastas, tačiau atrinkta ir suskirstyta pasirinktinai (Lang 1995: 43).

Tokį antonimų žodyną būtina rašyti, pasirinkus vieną antraštinį žodį, šalia jo prirašant priešpriešą (jo duomenys paženklinami (|), o antonimai sugrupuojami poromis: čia pirmasis antoniminės poros narys rašomas pusjuodžiu šriftu, antrasis – kursyvu). Antrasis narys sudaro atitinkamą sinoniminę eilę su įvairiais objektais, pvz.:

hoch (aukštas): *niedrig* (žemas) (bokštas, kalnas, namas, viršūnė, oro slėgis) <···> / *niedrig* (mažas), *flach* (negilus), *seicht* (seklus) (upė) / *mäßig* (vidutiniškas), *klein* (mažas), *gering* (nežymus), *niedrig* (žemas) (kaina) <···> (WSA 1990: 380).

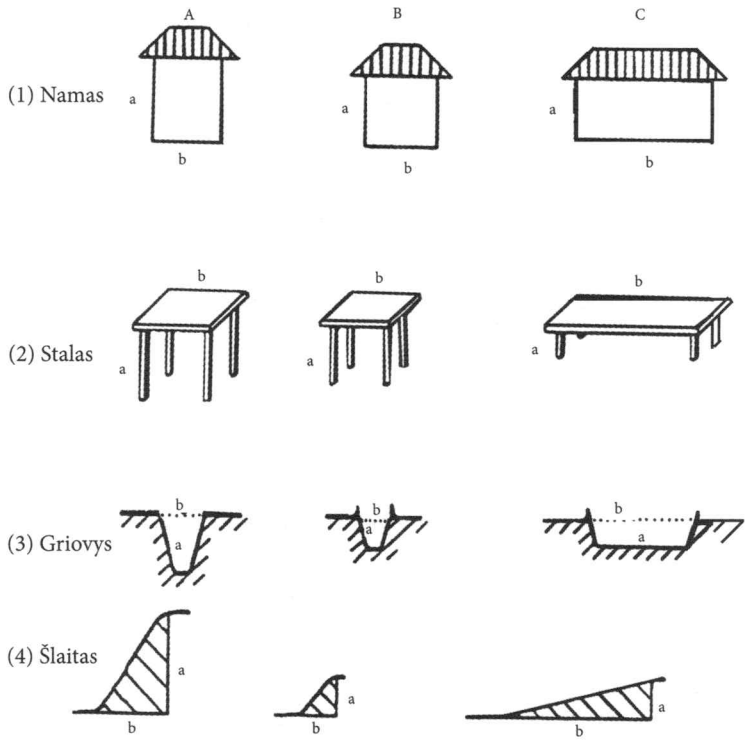
Plg. anglų kalbos sinonimus ir antonimus:

dim adj. (neryškus), *dark* (tamsus), *dusky* (tamsus), *shadowy* (miglotas, neaiškus), <···> *gloomy* (tamsus, niūrus), *dingy* (aprūkęs), *dull* (niūrus), *grey* (apsiniaukęs), *cloudy* (debesuotas, drumstas), *overcast* (debesuotas, tamsus)

BRIGHT (šviesus) <···> (DSA 1986: 127).

Nors neaišku, kas lemia nurodytų vokiškų ir angliškų antonimų bei sinonimų reikšmes, reikia atsižvelgti į atitinkamą semantinį kriterijų ir jų gramatinius santykius. Vokiečių kalbos erdvę nusakantys būdvardžiai paprastai sudaro antonimų pagrindą. Aiškinantis jų semantinį ryšį būtina atsižvelgti ir į gramatinius faktus. Jie šiuo atveju ypač svarbūs. Antonimai *hoch* ir *niedrig* nurodo erdvės vertikalę. Antonimines poras (kaip minėta) dažniausiai sudaro kokybiniai būdvardžiai. Jie reiškia erdvės matmenis, pvz.: *lang* (ilgas) – *kurz* (trumpas), *breit* (platus) – *schmal* (siauras), *dich* (storas) – *dünn* (plonas), *groß* (didelis) – *klein* (mažas) (Ermanytė 2002: 3; Lang 1995: 45). Kiti antonimai reiškia kiek kitokią kokybę, pvz.: *warm* (karštas) – *halt* (šaltas), plg. anglų *hot* (karštas) – *cold* (šaltas) – temperatūrą, o *schwer* (sunkus) – *leicht* (lengvas); *light* (lengvas) – *heavy* (sunkus) – svorį ir pan.

E. Lang'o pateiktoje iliustracijoje (Lang 1995:46) nurodomas būdvardžio *flach* santykis su būdvardžių *hoch* ir *niedrig* nusakomais objektais: namas, stalas, griovys, šlaitas.

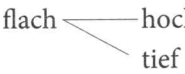

Visi keturi objektai skiriasi dydžio proporcijomis ir nevienodais erdvės matmenimis, kurie tarp savęs sinonimiškai susiję. Pavyzdžiui, apie namus galima spręsti, kad vienas jų yra *aukštas*, kitas – *vidutinis*, o trečias – *žemas*. Tą patį galima pasakyti apie stalą, skiriasi tik griovį ir šlaitą apibūdinantys būdvardžiai: griovys yra *gilus*, *seklus* ir *negilus* (*flach*), o šlaitą galima apibūdinti kaip *statų*, *nuožulnų* ir *lėkštą*.

Su būdvardžiu *flach* sudaromi ir atitinkami junginiai, turintys analogiškas reikšmes, pvz.: *flaches Haus* (žemas namas), *flacher Graben* (lėkštas griovys), *flache Böschung* (žema atšlaitė) arba situacinė elipsė – *ziemlich flach* (gerokai žemesnis), taikoma atsitiktinei sričiai, nusakančiai specifinį objektą. Su kitais erdvės matmenis įvardijančiais būdvardžiais – *tief* (gilus) ir *steil* (status, skardingas) – *flach* nusako antonimų polisemiją ir

sinonimiją, pvz.: *flach – hoch* (statinys, stalas), *flach – tief* (žemės įduba, įgaubtas objektas), *flach – steil* (žemės iškilimas, iškilus objektas). Jis yra tam tikras kitų būdvardžių skiriamasis narys.

Kadangi norima sužinoti, kaip antonimai formuoja polisemiją, pasitelkiama antonimijos priešprieša – išvestinė sinonimija, susidedanti iš dvilypio leksinio vieneto:

Būdvardžio *flach* objekto išvaizda semantiškai siejama su kitais erdvę nusakančiais būdvardžiais *hoch* (aukštas) ir *tief* (gilus). Nepaisant kontekstinės išvestinės antonimijos būdvardžiams *flach, hoch* ir *tief* būdinga erdvės tąsa, sąlygojama sinonimo. Jis laikomas objekto ašimi: *hoch* tinka vertikaliesiems objektams, o *tief* – įgaubtiesiems.

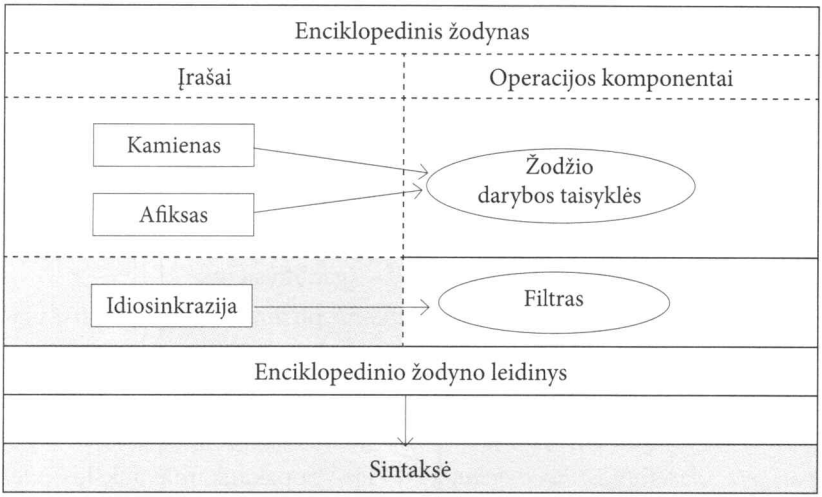
Antonimai *hoch* ir *niedrig* yra laikomi pirminiais, tačiau ir *tief* užima atitinkamą vietą kontekstinėje sinonimijoje. Judančio objekto įgauba siejasi su viršutine objekto dalimi, nes, pavyzdžiui, viršutinė puodo dalis traktuojama taip pat, kaip ir jos giluma. Taigi jų raiška yra tokia pat, pvz.: *der Topf ist hoch genug* (Puodas yra pakankamai aukštas); *der Topf ist nicht zu niedrig* (Puodas yra pernelyg žemas); *der Topf ist tief genug* (Puodas yra pakankamai gilus). Pirmoji frazė nusako semantinį pagrindą – aukštį, antrosios ekvivalentas – dvejopas, o trečiosios raiška grindžiama gilumu. Šie analizuojami antonimai turi ir atitinkamų polisemijos bruožų (Lang 1995: 49).

Būdvardžiai *weit* (tolimas) – *eng* (artimas; ankštas) nusako erdvę, o *nahe* (artimas) (kaip *weit* priešprieša) reiškia nuotolį. Šie erdvę nusakantys būdvardžiai paprastai identifikuoja objekto ašį ir reiškia nuotolį tarp vieną objektą reiškiančio būdvardžio galutinio taško bei keleto objektų taškų.

Enciklopedinio antonimų žodyno semantinės formos pasižymi įvairumu ir sudėtingumu. Čia parodomas kontekstinės išvestinės antonimijos ir sinonimijos leksinis ryšys bei polisemija.

Būtini tikslūs enciklopedinio žodyno įrašai, kurių forma būtų darybiškai taisyklinga. Be to, šie įrašai turi būti informatyvūs ir deramai pagrįsti idiosinkraziją, t. y. savitumą, būdingą vediniams su neigiamu priešdėliu.

Enciklopedinio žodyno sandara

Ši iliustracija rodo enciklopedinio žodyno įrašų sąveiką, *un-* priešdėlio vedinį, taisykles ir filtrą (t. y. programą, perduodančią kompiuteriu tam tikrus duomenis). Aptariamas kamieno ir afikso santykis, idiosinkrazijos sąsaja su *un-* priešdėlių vediniais ir šių objektų sintaksiniais santykiais (Lang 1995: 64).

Šio žodyno duomenys rodo, kad buvo nepelnytai užmirštas priešdėlio *un-* vaidmuo – vienas svarbiausių vokiečių kalbos darybinių elementų. Be to, buvo būtina atskirti reguliarius, pvz.: *unklug* (neprotingas), *unglück* (nelaimingas) ir idiosinkrazinius, pvz.: *Unhold* (išgama), *unwirsch* (nemalonus), *ungefähr* (neaiškus, apytikris), duomenis. Kaip teigia Langas, enciklopediniame žodyne būtina tinkamai parodyti *un-* priešdėlių vedinius (pvz.: *klug – unklug*), kur *un-* išvestinis neiginys, aiš-

kinamas žodžio viduryje, nurodo SF *klug* sintaksinį neiginį *nicht klug* (neprotingas).

Idiosinkrazinis žodis *unwirsch* (atžarus, šiurkštus) pateko į enciklopedinį žodyną kaip labai artimas teigiamai šio žodžio formai *klug* (protingas) ir parodo, kad *unwirsch* analogiškas *unklug*. Nors žodžio **wirsch* nėra, tačiau jis įraše tiesiogiai santykiauja su *unwirsch* ir yra ypač svarbus šiam žodynui.

Įvairiuose kitų kalbų žodynuose išryškėja antonimų santykiai. Sudarant tokius žodynus pasirenkami tam tikri realizavimo būdai ir matmenis nurodantys antonimijos skiriamieji požymiai:

a) kontekstinis leksinis įteisinimas;

b) leksiškai pagrįsta išvestinė;

c) reguliarus, t. y. idiosinkraziniu požiūriu apsvarstytas skiriamasis požymis.

Toks antonimų žodynas privalo būti visuotinis ir vienakalbis, todėl būtinas jo mikrostruktūros modelis, perteiktas atitinkamais straipsniais. Rašant tokį žodyną būtina išstudijuoti leksikografinius šios srities darbus ir leksinę semantinę bei darybinę jo struktūrą tobulinančias pataisas. Analizei iš WSA atrinkti, išplėtoti ir enciklopediniame žodyne kodifikuoti skiriamieji požymiai pirmiausia įtrauktini į antonimų žodynus.

WSA autoriai perėmė iš Agricol'os Gerhard/Agricol'os Christiane žodyno WGW (1980[3]) leksikografinę praktiką. WSA žodyne pataisytas ir susistemintas antonimų pateikimas ir vartojimas.

Galima palyginti abiejų žodynų pavyzdžius:

WGW	WSA
(1[a]) **hoch:** *niedrig* (Berg (kalnas)); Gegenstand (daiktas); Haus (namas); Niveau (lygis); Preis (kaina); Luftdruck) (oro slėgis) / *niedrig* (žemas), <···> *gesunken* (negilus)	(2[a]) **hoch:** *niedrig* (Turm (bokštas), Berg (kalnas), Haus, Höhe (lygis), Luftdruck (oro slėgis), Maß (matas, saikas) / *niedrig, tief* (žemas) (Flughöhe) (skridimo aukštis) /

(Fluß (upė) / *flach* (lėkštas, žemas) (Wellen (banga) / *klein* (mažas) (Baum (medis) / *tief* (žemas) (Flug (skrydis) / *mittlere* (vidutinis), *einfach* ((paprastas), *niedere* (menkas), *niedrig* (žemas) (Kenntnisse, Rang) (laipsnis, kategorija) / *gering* (menkas, nežymus), *wenig* (nedidelis), *lächerlich* (juokingas) (Grad (laipsnis) / *tief* (gilus), *dumpf* (duslus) (Klang) (garsas, skambesys) / *tief* (sodrus) (Stime) (balsas)

(1[b]) **niedrig:** *hoch* (Haus (namas); Preis (kaina); Niveau (lygis); Luftdruck) (oro slėgis) / *anbeschwollen* (pakilusi) (Fluß (upė) / *anständig* (padorus), *groß* (didelis), *edel* (kilnus), *erhaben* (iškilus), *nobel* (kilnus) (Charakter) (charakteris)) / *hoch* (didelis), *wahnsinnig* (beprotiškas), *irr* (pamišęs) (Geschwindigkeit) (greitis) *gesunken* (kristi), *abgeschwollen* (pakilęs), *niedrig, flach* (gilus), *seicht* (seklus) (Fluß) (upė) / *flach* (lėkštas), (Wellen) (banga) / *mäßig* (vidutinis), *klein* (mažas), *gering* (menkas), *niedrig* (žemas) (Preis) (kaina) / tief (žemas), *dunkel* (duslus), *sonor* (skardus) (Stimme) (balsas) / *dumpf* (duslus), *tief* (žemas), (Klang) (garsas, skambesys) *klein* (mažas), *einfach* (paprastas), *gering* (menkas) (Strafe) (bauda)) ...

(2[b]) **niedrig:** *hoch, gewaltig* (milžiniškas), *mächtig* (didžiulis) (Berg) (kalnas)) / *überzogen* (nenormalus), *hoch* (aukštas), *überhöht* (padidintas), *aufgeschlagen* (pritrenkiantis) (Preis) (kaina) / *hoch* (aukštas) (Luftdruck) (oro slėgis) / *hoch* (aukštas), *gehoben* (iškilmingas), *kultiviert* (išdailintas) (Niveau) (lygis)) / *hoch* (aukštas), *gewaltig*

(milžiniškas), *stattlich* (įspūdingas) (Mauer) (mūras, mūro siena), (Bauwerk) (statinys) / *rasend* (pasiutęs), *hoch* (didelis), *irr* (pašėlęs) ... *überhöht* (padidintas), *schnell* (skubus) (Geschwindigkeit) (greitis) *überschwemmt* (apsemiantis), *überflutet* (ištvinęs) / *abgeschwollen* (pakilęs), *hoch* (aukštas) (Wasserstand) (vandens lygis) / ... /

Šiuose antonimų pavyzdžiuose daugiausia kalbama apie matmenų skirtumą. Dažnai minima erdvės sąvoka, nors pasitaiko ir neerdvinio vartojimo atvejų. Pavyzdžiui, *hoch* kaip erdvės matmuo reiškia vertikalų santykį – viršus/apačia, o neerdvinis jo atitikmuo – oro slėgis, temperatūra, socialinė struktūra ir t. t. Antonimai *hoch – tief* nusako akustiką (tonas, balsas) ir emocijas (džiaugsmas, liūdesys).

Nelengva pateikti nepažodžiui išverstus žodžius, taip pat ir metaforinę teksto interpretaciją. Vartojant metaforą vieno daikto pavadinimas perkeliamas kitam daiktui ar objektui (jei tie daiktai yra išoriškai panašūs). Pavyzdžiui, kaip metaforizuojamas žodžių poros *hoch–niedrig* aiškinimas motyvuoja kitos poros *hoch–tief* sudarymą. Tai rodo pragmatinės antonimijos raišką vokiečių kalboje.

Antoniminė pora *hoch–tief* nurodo erdvės nuotolį, tačiau tai nėra kontrariniai antonimai kaip *hoch–flasch.* Šie diskutuotini dalykai labai reikšmingi ir leksikografiniu aspektu.

Enciklopedinio žodyno įrašai rodo, kad PLA grindžiamos antonimų poros minimaliai skiriasi: PLA1 žymi '+' teigiamą arba '-' neigiamą

gradaciją, o PLA1 turi abi priešingas gradacijas – P, P̄.

WGW antonimų poros yra greta, o enciklopedinio žodyno poros išdėstytos nelygiagrečiai. Gretinant WSA ir WGW antonimų poras *hoch–niedrig* pasirodė, kad jų sandara pakankamai aiški, o ne atsitiktinė. Nuosekliai pateikti *Berg* (kalnas) ir *Mauer* (mūras, mūro siena), *Bauwerk* (statinys, pastatas). Dėl nesuprantamų priežasčių *Geschwindigkeit* (greitis) pateko į (1b) ir (2b) skiltis, *Flug* (skrydis) ir *Flughöhe* (skridimo aukštis) taip pat įrašyti į (1a) ir (2a). Tai galima vertinti kaip struktūros trūkumą. Jų diferencijavimas nėra tobulas dėl nenuoseklaus *hoch–niedrig* skirtymo **a** ir **b** skiltyse. Matyt, todėl kai kurie erdvės objektai pateko į papildomą nelygiagretų skirsnį, atsižvelgiant į statišką būseną arba, priešingai, yra nejudantys ir reiškia vertikalius objektus – *Berg, Baum, Turm* ir pan., kurie apibūdinami būdvardžiu *hoch.*

Aiškindamiesi svarbiausius tokių antonimų aspektus, t. y. bandydami suvokti būdvardžio *flach* esmę, sužinome du dalykus: a) *flach* dera prie *hoch–niedrig* ir prie *tief;* b) priešingai, ašies santykių erdvinė interpretacija atmeta *flach.*

Enciklopediniame antonimų žodyne pateikiami ir kiti duomenys apie *tief* ir *flach* vartoseną bei jų neišaiškintus santykius. Tuo atveju, kai išvardijami būdvardžiai *hoch, breit, flach, seicht, untief* arba jie visi duodami kaip *tief* antonimai, tai tėra tik reliatyvi išeitis iš keblios padėties. Vis dėlto ryšio tarp minėtų antonimų esama, nes tik šiuo būdu įmanoma prieiti prie išvados, kad *tief* šiuos antonimus indukcijos būdu duoda kaip kontekstinius. Be to, *tief* idiosinkrazija, t. y. PLA1 antonimai, išryškina antraštinių žodžių makrostruktūros trūkumus ir parodo vidines mikrostruktūros straipsnio nuorodos spragas (Lang 1995: 76–77).

Antonimų žodynas – tai nuosekliai sutvarkytas priešpriešų rinkinys, kuris simetriškai suskirsto straipsnio struktūrą, nusako veikimo sritį nuo PLA1, PLA2 ir įteisina jos reguliarumą. Tokio žodyno tekstas, aiškinamas idiosinkraziškai, nusako antonimų variantiškumą.

Antonimų žodyne išryškėja straipsnių sandaros asimetrija, rodanti išvestinės antonimijos bei sinonimijos visumą ir taip patikslinanti visų

antraštinių žodžių semantinį ryšį. Antonimų žodynai (kaip minėta) paprastai būna vienakalbiai, kuriuose dėmesys atkreipiamas į leksinės kalbos struktūros esminį makrostruktūrinių santykių pateikimą, vartojamą leksemų priešingoms reikšmėms išaiškinti, ir siūloma praktinę kalbos situaciją pavartoti lyginant jos praktinį panašumą į antonimų žodyną (Herberg 1992: 119).

Ankstesniuose žodyno skirsniuose sutelkta informacija ir jos išdėstymas, susijęs su tam tikra specialia sritimi. Šiuo atveju pasirenkamas *tief* straipsnis, iliustruojamas WDW pavyzdžiais. Iliustracinių citatų visuma nevientisinė – yra praleistų vietų, žymimų daugtaškiais, tačiau jos neardo sakinio struktūros. Arabišku skaitmeniu išskiriamas pagrindinis daiktavardis, išspausdintas pusjuodžiu šriftu (WDW 1991[2]: 12).

Šio žodyno struktūros iliustracija:

tief <Adj.> **1.** *weit nach unten reichend, in der Abmessung nach unten* (gilus, esantis apačioje, po apačia) (Abgrund) (bedugnė), (Wasser) (vandenys); *weit unten, weit nach unten* (toli apačioje, toli po apačia); *von geringer Schwingungszahl, weit unten liegend, weit unten erzeugt* (menkas virpesių skaičius apačioje, girdimas toli po apačia) (Stimme, Ton) (garsas, tonas); *in den Hintergrund, nach hinten reichend* (antrame plane, esantis užpakalyje) (Fach, Schrank, Bühne) (stalčius, barjeras, pakyla)); *stark ausgehölt* (giliai talpinantis) (Teller, Schüssel) (lėkštė, dubuo); *kräftig, dunkel* (sodrus, tamsus), (Farbe) (spalva); <fig.> *tiefgrundig, tiefschürfend* (giliai pagrįstas, atidžiai nagrinėjamas) (Denken, Gedanke) (galvojimas, mintis); <fig; bes. adverbial> *stark, heftig, kräftig, sehr* (stipriai, smarkiai, nepaprastai) **2.** ~e **Not** (vargas), Verlassenheit (vienatvė), ... ; <fig.>; ~e **Ohnmacht** (bejėgiškumas, silpnumas), ...; ein ~es **Rot** (raudona spalva), **Blau** (mėlyna spalva); ~er **Schlaf** fester (gilesnis miegas) <...>; ~er **Schnee** (sniegas); in ~es **Sinnen** (galvojant), **Nachdanken versunken** <fig.> (pasinėręs į apmąstymus); eine ~e **Wunde** (žaizda) **3.** ~**atmen** (kvėpuoti); ich **bedauere** es ~, daß (aš gailiuosi, kad) ...; das läßt ~**blicken** (paliepti žiūrėti) <umg.> ... ; ~(im Schnee,

Schlamm) **einsinken** (į sniegą, dumblą) įgrimzti); das **erschüttert,** betrübt mich ~ (sukrėsti, man liūdna); das Flugzeug (lėktuvo kritimas), der Vogel **fliegt~** (paukštis skrenda); der Schmerz, Kummer **ging** sehr~ (skausmas, vargas veikia) ...; sich ~**hinunterbeugen** (žemyn palaužia); ~Luft **holen** (gauti oro); seine Augen **liegen** ~ in der Höhlen; (savo akis gulint išduobti); ~**nachdenken** *scharf, angestrengt* (griežtai, įtemptai apgalvoti); **sehen** (matyti) : das Wasser ist hier 3 m ~ (vandens čia yra 3 m); ~**seufzen** (dūsauti); **sinken** (nukristi); der Vorwurf hat mich ~**getroffen** (priekaištas mane labai sukrėtė) **4.** ~**ausgeschnittenes Kleid** (suknelė su gilia iškirpte) ...; ~**erschrocken** (išsigandęs) ... ~**verschneit** (apsnigtas); der Glaube ist in ihm ~**verwurzelt** (pasitikėjimas yra įsišaknijęs manyje) **5. aus** ~stem Herzen *stark, herzlich* (iš širdies (širdingas), nuoširdus); ...; <...> ~**in** die Augen schauen (žvelgti į akis); einen Pflock ~in die Erde bohren (kuolą į žemę įsmeigti); bis ~in den Winter, die Nacht (iki žiemos, nakties); ~in Schulden stecken *große* <···> *haben* (turėti didelę skolą); ~im Wald *weit drinnen im W.* ... (tolimo miško viduryje) ... im ~ stein Frieden *mitten im F.* (suteikti vidinę laisvę). ... ~**unten** (apačioje) (WDW 1991[2]: 1277).

Ši pateikto leksikografinio straipsnio struktūra yra pakankamai aiški ir įtikinama. Be didžiųjų antonimų žodynų (WSA, WGW ir WDW) ir enciklopedinio antonimų žodyno praktiniam vartojimui labai pravartus ir trumpasis antonimų žodynas, dažniausiai skiriamas mokykloms ar kaip priedas dedamas į vadovėlius.

Lietuvių kalbos mokykliniame žodyne skirtingų šaknų antonimai abėcėliškai duodami kaip antraštiniai žodžiai. Lygiagrečiai vartojami antonimai ir su neigimo priešdėliais.

WDG atitinkamos idiosinkrazinės formos yra su priešdėliu *un-*. Tik idiosinkrazija nepastebima ten, kur sintaksinis neiginys *nicht* – analogiškas priešdėliui *un-*. Neretai pakitę žodžio sandaros (ir sintaksiniai) santykiai prieš pagrindinę žodžio dalį. Nors daugelis tokių vedinių yra problemiški, antonimai sinonimiškai apibūdinami pasitelkus abi neigi-

nio formas: *(unabhängig ↔ nicht abhängig* (nepriklausomas), *unaktuell ↔ nicht aktuell* (neaktualus) ir t. t. Morfologinį neiginį aiškiai rodo šie pavyzdžiai: *unschön* (negražus), *häßlich werden (bleiben)* (būti, likti negražiam) ir t. t.

WDG autorių buvo apgalvota, kad visi *un-* vediniai būtų motyvuotai atrinkti. Tai garantuotų antoniminio straipsnio afiksų sąsają su žodyno įvadu, o vedinių daryba padėtų atpažinti leksinę kalbos struktūros vienovę, t. y. geriau pasirinktą antraštinį žodį, kuris dėl vienų ar kitų priežasčių yra nesunkiai išardomas. Be to, šiuo atveju būtinas leksikalizuotas kalbos vienetas.

Idiosinkrazijai pavaizduoti *un-* priešdėlio vedinių žodyne siūlomas gana paprastas, tačiau teoriškai motyvuotas būdas. Pirma, antraštiniams žodžiams reikia atrinkti reguliariuosius vedinius su priešdėliais *un-*. Toks žymėjimas apibūdina pagrindinių žodžių dalių kategorines savybes ir turi atitinkamą leksikografinį statusą, t. y. gramatinę rūšį (fleksinę *genus verbi*). Pasirinktas *un-* duomenų tipas gali būti sėkmingai pritaikomas antonimų žodynuose, kur patvirtinama šio priešdėlio sintaksinė reikšmė, išsiskirianti įvairesniu pagrindinių žodžių dalių leksiniu semantiniu apribojimu.

Lang'as pabrėžia, kad svarbiausia nustatyti būdvardžių, dalyvių, prieveiksmių ir kitų vardažodžių antraštinių žodžių *un-* vedinių vartojimo ribas ir nurodyti šio priešdėlio vietą. Reikia nemažai pastangų ir gramatiškai apdorojant visą sukauptą medžiagą, kurią varžo kategoriški nurodymai ir pagrindinių antraštinių žodžių atranka. Antonimų žodynuose gana gerai pavaizduota idiosinkrazija, nes jau pats jos buvimas nurodo čia esantį *un-* priešdėlį ir jo vartojimo atvejus (Lang 1995: 92–93).

5. Sinonimų ir antonimų žodynų apžvalga

Jau minėta, kad esama įvairaus leksinio semantinio tipo žodynų – sinonimų, antonimų, žodžio galo, tezaurų, tarminių, enciklopedinių, terminų ir kt. žodynų. Ypač atkreiptinas dėmesys į dviejų leksinių kategorijų – sinonimų ir antonimų – pateikimą kartu viename žodyne.

Tokio pobūdžio žodynai JAV, Didžiojoje Britanijoje, Vokietijoje ir Prancūzijoje leidžiami jau nuo XVIII a. pradžios. Pati pradžia buvo Prancūzijoje išleistas sinonimų žodynas, kurio autorius – A. G. Girard'as. Šis žodynas[19] pasirodė 1718 m. Beveik po penkiasdešimties metų Anglijoje išėjo J. Trusler'io žodynas „The Difference between Words Esteemed Synonymous" (1766). Anglų kalbos sinonimų žodynas „British Synonymy" buvo išleistas 1794 m. H. L. Piozzi (lingvistų žinomas kaip Mrs. Thrale). Tai populiarus žodynas, kurį grupė leidėjų pakartotinai išleido Paryžiuje 1804 m.

1931 m. JAV buvo išleistas Merriam-Webster's „Dictionary of Synonyms". Išsamiau aptartinas 1968 m. Webster's žodyno leidimas. Įžanginėje dalyje išsamiai apžvelgiama šio žodyno istorija, pagrindinės leksinės semantinės ir loginės sinonimų ir antonimų sąvokos bei jų pateikimas. Sinonimų tyrėjai ne visuomet sutarė dėl sinonimų apibrėžties, atrankos ir pateikimo. Iš dalies tai lėmė sąlygos, kurios vis dar neatitiko teisingo požiūrio į šią leksinę kategoriją.

Neišvengta klaidų ir populiariame Roget'o žodyne „Thesaurus of English Words and Phrases", kuriame autorius pateikė du suklasifikuotus sinonimų ir antonimų sąrašus. Tokia interpretacija paskatino Ch. Smith'ą sukurti žodį *antonimas*, įvardijantį priešingų reikšmių žodžius. 1867 m. Smith'as išleido knygą „A Complete Collection of Synonyms and Antonyms". Žodynui jis pasirinko abėcėlinį metodą vietoj klasifikacinio. Sinonimai, pasak Smitho, yra žodžiai, atitinkantys vieną ar daugiau charakteringų idėjų (su įrašytu į sąrašą žodžiu). Papildydamas apibrėžtį Smith'as pateikė sinonimų sąrašą, taip pat neišvengusį kritikos. Kai kurie sinonimai nekelia abejonių, pvz.: *speed* (skubėti), *quicken* (greitėti) ir *hasten* (skubėti). Taip pat kaip *speed, quicken* ir *hasten, accelerate* reiškia 'pagreitinti'.

Vis dėlto šis „vieno ar daugiau idėjų" derinimas, pateiktas Smitho, buvo nepakankamas sinonimų atrankos pagrindas. Išaugęs didelio sino-

19 La Justesse de la langue françoise ou les Différentes significations des mots qui passent pour être synonymes.

nimų kiekio poreikis, net ir derinant „vieną ar daugiau charakteringų idėjų“, suiro.

Prieš dvidešimt penkerius ar daugiau metų nebuvo apribojimo tuos sinonimus jungti į vienareikšmes eiles. Vienas to periodo tyrinėtojų žodžio ***stain*** (tepti) sinonimais pateikė *blot* (sutepti), *color* (dažyti), *discolor* (teptis), *disgrace* (dėmėtis), *dye* (dažyti), *soil* (susipurvinti), *spot* (tepti(s), *sully* (sudėmėti), *tarnish* (teršti), *tinge* (nudažyti), *tint* (paspalvinti). Sudarytame abėcėliniame sąraše tam tikri žodžiai – ***stain*** sinonimai, turėjo reikšmę 'dažytis' ar 'užpilti dažais', kai kurie perkeltine reikšme reiškė 'priekaištauti' arba 'reikšti nepagarbą'. Pažymėtina, kad tokie sąrašai yra ypač nutolę nuo XIX a. pabaigos ir XX a. pradžios kalbos.

Manoma, jog privalu grįžti prie ankstesnės apibrėžties, kuri padeda atpažinti sinonimą ir tikrąją jo reikšmę. Sinonimas [Merriam-Webster's žodyne] visuomet reiškia vieną ar daugiau anglų kalbos žodžių, kurie turi tokią pačią arba labai artimą esminę reikšmę. Tai nėra paprasčiausias žodžių reikšmių panašumas, nes žodžiai gali turėti tam tikras idėjas, įkūnytas šiose reikšmėse, kurios gali net nebūti sinonimai. Tai greičiau primins ženklą, kuris yra tik netiksliai apibrėžtas kaip reikšmė. Toks ženklas turi būti daugiau negu reikšmių santrauka – jis privalo nurodyti kalbos dalis ir minties išraišką, įtrauktas į turimos reikšmės ribas.

Sinonimai paprastai skiriasi vienas nuo kito pridėtine ar antrine reikšme, taip pat idiomine vartosena bei pritaikymu. Jie gali būti ir yra pakeičiami tekste, bet pakeičiamumas nėra pagrindinis jų tikslas, kadangi idiominė vartosena dažnai esti išankstinė. Straipsnių atskyrimas minėtame žodyne yra svarbiausias dalykas. Pvz., būdvardis ***nice*** turi daug artimos reikšmės žodžių: *nice* (puikus, šaunus), *dainty* (dailus), *fastididious* (rafinuotas), *finicky* (per daug išdailintas), *finicking finicial, squeamish* (lepus; įnoringas), *persnickety, pernickety* (delikatus). Paskutinis žodis aiškinamas kaip 'reiklus ar norintis parodyti savo standartus 'pasirinkimą, nuomonę, meistriškumą'; ***delusion*** taip pat turi ne vieną sinonimą, pvz.: *delusion* (apsirikimas, iliuzija), *illusion* (iliuzija), *hallucination* (haliucinacija), *mirage* (miražas) yra aiškinamas plačiau 'kas nors

tikėjęs ar laikęs jo buvimą kaip esantį teisingą ar realų, nors tai iš tikro klaidinga ir nerealu'. Kiekvienas šių pavyzdžių yra išreikštas įvairiomis kalbos dalimis (būdvardžiais, daiktavardžiais, veiksmažodžiais ir kt.)

Atrinkti sinonimai, turintys po keletą reikšmių. Paprastai esama skirtumo tarp plačiai vartojamų žodžių reikšmių pasiskirstymo, nes tai leidžia labiau apibrėžti siauresnių žodžių ribas, kadangi šie žodžiai glaudžiau dera ir mažiau skiriasi. Dažniausiai jie reiškia politinių ar visuomeninių santykių derinimą, pvz.: *agreement, accord* (suderinti), *understanding* (supratimas), *bargain* (sandėris), *pact* (sutartis), *treaty* (sutartis, derybos) ir t. t.

Skiriasi paprasti būdvardžiai *large, big, great* (didelis) ir būdvardžiai, nusakantys neįprastą dydį, *huge* (milžiniškas), *vast* (didžiulis), *immense* (neaprėpiamas), *enormous* (didžiulis), būdvardžiai, reiškiantys įspūdingumą *grand* (grandiozinis, didingas), *magnificient* (nuostabus), *imposing* (įspūdingas, impozantiškas), *stately* (iškilmingas) ir t. t.

Pasitaiko atvejų, kai ne visi žodžiai šiame žodyne yra sinonimai. Net keturiuose straipsniuose sinonimai yra susimaišę ar jų aktualiosios reikšmės yra neteisingai suprastos. Tik kartais šie žodžiai turi vieną ar daugiau reikšmių, darančių juos panašius į sinonimus.

Išskyrimo metodas nėra nepakeičiamas, kiekvienas sinonimų traktavimas turi savų problemų. Pavyzdžiui, esama atvejų, kai būdvardis gali būti vartojamas tam tikrai veiksmažodžių rūšiai pažymėti arba kai veiksmažodis patikslina kai kurių daiktavardžių rūšį, žyminčią jo subjektą ar objektą. Kartais teorinis skyrimas kaip tik iškreipia tikruosius skirtumus. Tik žodyno sudarytojai ir leidėjai patys turi juos išsiaiškinti (M-WDS 1984: 25[a]).

Antonimai visuose žodynuose apibrėžiami panašiai, nors apibrėžtis gali būti interpretuojama nevienodai. Kyla klausimas, ar antonimas yra vienas žodis ar žodžių grupė, supriešinama reikšmėmis su kitu žodžiu (žodžių grupe) ar su sinonimais. Koks jų tarpusavio ryšys?

Webster'io žodyno įvade aptariami antonimų kontrariniai ir kontradikciniai ryšiai. Įvardijamos ir kitos antonimų rūšys. Tai santykiniai

antonimai, pvz.: *predecessor* (protėvis) – *sucessor* (įpėdinis), *employer* (darbdavys) – *employee* (darbuotojas), komplementarai, pvz.: *question* (klausimas) – *answer* (atsakymas), *attack* (puolimas) – *defend* (gynimasis). Atvirkštiniais antonimais (reverse terms) laikomi tokie, kurie reiškia kokybę, veiksmą, padėtį ir kryptį. Jie reiškiami beveik visomis kalbos dalimis.

Šiame žodyne išskiriamas ir kontrastas. Pavyzdžiui, tokios poros: *rich* (turtingas) – *destitute* (skurdžius), *dry* (sausas) – *moist* (drėgnas). Tai viena iš sudėtingesnių antonimų rūšių, tačiau ji įtraukta į antonimų sąrašus.

Abiejų leksinių semantinių kategorijų – sinonimų, kurie glaudžiai vienas su kitu susiję, ir antonimų, kurie reikšmėmis vienaip ar kitaip skiriasi, radimas ir atrinkimas bendrajam sinonimų ir antonimų žodynui yra panašus bei tikslingas procesas. Tačiau net dabar kai kurie lingvistai teigia, kad antonimą galima apibrėžti kaip *tikslų neigimą*, nors tai tėra loginė frazeologija – prieštaraujantis žodis. Pripažindami tikslų neigimą kaip antonimo pavadinimą, turėtume apsiriboti tik tarptautiniais neigiamais priešdėliais *im-*, *in-*, *un-* ir *dis-* ir t. t.

Čia priimtina ir angliška neiginio forma *not*. Tačiau kontradikcija *white* (baltas) – *not white* (nebaltas) gali apimti bet kokią chromatinę ar achromatinę spalvą. Iš tikrųjų kontrariniai antonimai bus tik *white* – *black*, *rich* – *poor* ir t. t.

Parenkant antonimus reikia atsižvelgti į žodžių reikšmes, kurios rodo tikrąsias jų priešpriešas ir pamatuotai atskleidžia skirtumus. Tokio tipo žodyne būtina skirti dėmesį kontrastiškiems žodžiams, neignoruoti jų vertės.

Komplementariosios poros, tokios kaip *husband* (vyras) – *wife* (žmona), *employer* (darbdavys) – *employee* (darbuotojas) yra žodžiai, pagrįsti skirtumais, kuriuos taip pat galima vadinti antonimais.

Šio žodyno autorių nuomone, galimos tik trys antonimų klasės: **priešinga** (contrary), **prieštaraujanti** (contradictory) ir **keičianti kryptį** (reversionary), arba **vektorinė.** Pirmosios dvi yra logikų kūryba, savo-

tiškas simbolių skirstymas. Taigi antonimai šiuo atveju traktuojami per griežtai ir nelanksčiai. Yra daug specifiškų žodžių, kurių reikšmių priešprieša yra lygiavertė, pvz.: *extol* (išgarbinti) – *decry* (sumenkinti), *above-board* (sąžiningas) – *underhand* (klastingas), *constant* (pastovus) – *fitful* (nereguliarus), *adulation* (liaupsinimas) – *abuse* (įžeidimas) ir t. t. Šios poros tinka subjektų, ir objektų veiksmams bei emocijoms nusakyti.

Visi teiginiai suformuluoja tokį antonimo apibrėžimą. Antonimas yra žodis, kurio reikšmė taip supriešinta su kito žodžio reikšme, kad paneigia ar paverčia negaliojančią kito žodžio reikšmę (M-WDS 1984: 30[a]). Šiame sinonimų ir antonimų žodyne kiekvienas antonimas yra tiesiogiai susietas su žodyno straipsnio antraštiniu žodžiu, turinčiu specialiąją reikšmę. Ji perteikia ne laisvą, bet labai glaudų, ryšį su antraštiniu žodžiu, netgi tada, kai tas žodis įeina į sudėtingą straipsnį kaip jo dalis. Antonimas prisiderina prie to žodžio tada, kai jis vartojamas siauresne reikšme ar ne taip plačiai pritaikomas. Šis apribojimas žodyno iliustracijoje parodomas kursyvu. Pavyzdžiui, ***abet*** (kurstyti, raginti) turi antonimą *deter* (sulaikyti, atbaidyti) (*with a personal subject*) (*susijusį su subjektu*) ir ***actuate*** (skatinti, stimuliuoti) *deter* (*with motive or fear as the subject*) (*susijusį su motyvu ar subjekto baime*). Kitas pavyzdys yra ***brilliant*** (nuostabus, puikus), reiškiantis *bright* (šviesus, blizgantis), jo antonimas suprantamas *subdued* (susilpnintas, prislopintas), reiškiantis 'of light, color' (*apie šviesą, spalvą*). Pasitaiko ir tokių straipsnių, kurie aprėpia daugiau negu vieną tokį „dengiantį" antonimą.

Sinonimai *check* (stabdyti, trukdyti) ir *restrain* (sulaikyti, sustabdyti) turi antonimus *accelerate* (pagreitinti) (*of speed*) (*apie greitį*), *advance* (progresuoti) (*of movements, plans, hopes*) (*apie judesius, planus, viltis*), *release* (palengvinti) (*of feelings, energies*) (*apie jausmus, energiją*). Taip pat ir *close* (uždaras, slaptas), kurio sinonimai – *silent* (tylus) ir *reticent* (uždaras, tylus) kaip antonimą teikia *open* (atviras), tačiau paaiškėja, kad be *open* dar yra ir kitas antonimas *frank* (atviras, nuoširdus).

Pagrindinė šio žodyno dalis susideda iš nevienodai traktuojamų sinonimų ir antonimų. Prieinama prie išvados, kad būtinas netradici-

nis sinonimų ir jų tiesioginių priešpriešų reikšmių skirtumo aiškinimas. Tokiu atveju labai praverčia čia pridedami analogiškų ir kontrastiškų žodžių sąrašai. Kai kurie žodžiai turi po keletą reikšmių, tačiau šios reikšmės nesutampa su išskirtosios antraštinės grupės reikšmėmis. Vieni jų yra labiau apibendrinti kaip ir pats antraštinis žodis, kiti – specifiškesni. Tačiau jie visi įtraukiami į bendrąjį sąrašą. Taip pat daroma ir su kontrastiškais žodžiais ir terminais, aiškiai besiskiriančiais nuo antraštinio žodžio. Kai kurie jų artimi sinonimams ir antonimams, tačiau dauguma nesutampa su viena jų reikšmių dalimi.

Kiekvienas žodyno antraštinis žodis turi ne tik sinonimų bei atitinkamų antonimų, bet ir ką tik nurodytų analogiškų bei kontrastiškų žodžių. Tai traktuojama kaip žodyno straipsnio visuma, kur sukaupta esminė informacija apie antraštinį žodį (M-WDS1984: 31[a]).

Žodžiai, pateikti kaip analogiški ir kontrastiški, yra išdėstyti grupėmis apatinėje žodyno dalyje po pagrindinio straipsnio. Kai kurie straipsnio žodžiai pažymimi brūkšneliu ant raidžių, vartojamų žodžių vieta išskiriama (*) ar nuoroda „see" (žr.). Dvitaškiu atskiriama žodžių grupė.

Pavyzdžiui: ***civil*** (mandagus), toliau nurodoma ***polite*** (mandagus), ***courteous*** (paslaugus), ***courtly*** (mandagus, rafinuotas), ***gallant*** (galantiškas), ***chivalr*** (riteriškas) (M-WDS1984: 149). Žodžio straipsnyje išsamiai komentuojama kiekvieno šių žodžių reikšmė, iliustruojama atrinktais sakiniais (ppr. iš anglų literatūros klasikų). Straipsnio pabaigoje pateikiami analogiški žodžiai, žymimi sutrumpinimu Ana, antonimai – Ant ir kontrastiški žodžiai – Con.

Klasikinio anglų kalbos sinonimų ir antonimų žodyno DSA („Dictionary of English Synonyms and Antonyms") pradžia – 1943 m. Tais metais išleistas „The Nuttal Dictionary of English Synonyms and Antonyms"[20].

Naujas DSA (1986) leidimas buvo sumodernintas ir gerokai išplėstas, kruopščiai atrenkant sinonimus bei antonimus. Per pusę amžiaus

20 Šis žodynas buvo pakartotinai išspausdintas net 28 kartus kaip tęstinis ir labai paklausus darbas.

daugelis žodžių ir reikšmių pakito, atsirado daug naujažodžių. Šis leidimas atspindi tuos anglų kalbos pokyčius (tiesa, vengiant esminių pertvarkymų). Žodynas parengtas naudojant naujausią technologiją ir išleistas pasitelkus kompiuterį. Žodyno tikslas – surinkti drauge panašių reikšmių žodžių grupes ir padėti vartotojams išvengti pasikartojimo rašant bei kalbant, taip pat padėti lengvai surasti labiausiai aplinkybes atitinkantį žodį[21].

DSA sudarytas pagal antraštinio žodžio abėcėlę ir po jo einančios sinonimų grupės, turinčios įvairius niuansus. Be abejo, į šį žodyną buvo neįmanoma surašyti visų sinonimų, tačiau, turint pakankamai gausios medžiagos, pasirinkti visuomet galima.

Žodyne daug konkrečiųjų daiktavardžių, pvz.: *car, automobile, radio, wireless* (automobilis, radijas). Abstraktieji daiktavardžiai taip pat įtraukiami. Svarbūs yra ir būdvardžiai, ypač tie, kurie turi metaforinių reikšmių.

Antonimai pateikiami sinonimų straipsnio gale (jie paprastai rašomi didžiosiomis raidėmis), pvz.: ***comfort*** *v.* (guosti), *console* (guosti), *solace* (raminti), *cheer* (nuraminti), *encourage* (remti), *hearten* (padrąsinti), *gladden* (džiuginti), *inspirit* (įkvėpti), *enliven* (pagyvinti), *reassure* (įtikinti), *relieve* (raminti), *ease* (raminti), *alleviate* (palengvinti), *soothe* (guosti), *assuage* (nuraminti), *calm* (raminti), *revive* (atgaivinti), *refresh* (atgaivinti), *strengthen* (stiprinti), *invigorate* (sustiprinti).

TROUBLE (rūpintis, nerimauti) (DSA 1986: 77).

21 Būtina priminti, kad anglų kalba turi ypač didelę žodžių atsargą, paveldėtą iš senųjų gyventojų – anglosaksų – ir pagausintą romėnų, vikingų bei normanų įsiveržėlių skoliniais. Daug medžiagos buvo gauta iš įvairių pasaulio jūrininkų, daug jos įsigyta iš abipusių prekybinių ryšių tarp imperijos ir kolonijų. Dėl to anglų kalba tapo daug tikslesnė, nes sugebėjo sukaupti naujų leksinių reikšmių įvairovę ir niuansus. Kita vertus, tikėtina, kad visa paveldėtoji leksika gali nebūti tikri sinonimai, nes kai kurie žodžiai įvairiuose kontekstuose semantiškai pakitę, todėl reikia nemažai pastangų norint surasti atitinkamus sinonimus antraštiniams žodžiams.

Toliau išdėstyti tos pačios šaknies daiktavardžiai ir būdvardžiai (teigiamieji bei neigiamieji sinonimai). Prieveiksmiai, prielinksniai, ištiktukai ir jungtukai jau pateikti kituose straipsniuose, pvz.: ***aback*** (atgal) *backwards* (atgal, priešinga kryptimi), *rewards* (atgal), *behind* (užpakalyje), *aft* (į laivo užpakalį) ir t. t.

Kai antraštiniai žodžiai yra būdvardžiai, kitų kalbos dalių sinonimai gali būti formuojami iš jų kamieno. Pavyzdžiui: ***sad*** (liūdnas) *unhappy* (nelaimingas), *sorrowful* (sielvartingas), *downcast* (prislėgtas), *dejected* (nusiminęs), *depressed* (prislėgtas), *despondent* (liūdnas) ir t. t.

HAPPY (linksmas) (DSA 1986: 358).

sadden (nuliūsti), *upset* (prislėgti), *distress* (sukelti sielvartą), *grieve* (nuliūdinti), *deject* (prislėgti), *depress* (t. p.), *dispirit* (nuliūdinti), *dishearten* (t. p.).

CHEER (pralinksmėti) (DSA 1986: 358).

saddle (apsunkinti, užkrauti) *burden* (apsunkinti, apkrauti), *encumber* (užgriozdinti), *load* (apsunkinti), *charge* (apkaltinti), *tax* (apsunkinti), *lumber* (užversti, užgriozdinti).

RELIEVE (palengvinti) (DSA 1986: 358).

Šis R. Fergiusson'o sudarytas žodynas labai praplečia anglų kalbos sinonimų ir antonimų santykių leksinę semantinę sampratą.

Vokiečių kalbos žodynas WSA („Wörterbuch Synonyme and Antonyme") apima 18000 antraštinių sinonimų ir antonimų bei 200000 aiškinamųjų žodžių. Sinonimų straipsnis pateikiamas kairėje pusėje, antonimų – dešinėje. Šio žodyno sudarytojai – Erich'as ir Hildegard'as Bulitt'os. Ir sinonimų, ir antonimų straipsnių antraštiniai žodžiai išdėstyti abėcėliškai. Žodyne pateikiamos sinonimų ir antonimų priešpriešos, reiškiamos tam tikromis sąvokomis ar žodžiais. Tokie sinonimų ir antonimų žodynai pasižymi išskirtiniu sistemiškumu, parodo leksinių kategorijų

tarpusavio sąveiką ir jų privalumus bei trūkumus. Reikšminius vienetus (sememas) arba situacinius žodžius, žyminčius perkeltinę vartoseną, rodo veiksmažodis *abnehmen* (WSA 1990: 25).

Antonimai priklauso nuo reikšmių įvairovės, turinčios ryšį su esama situacija. Pavyzdžiui, leksemos *Ehe* (santuoka) sinonimų daug mažiau negu antonimų. Sinonimų skiltyje daug mažiau žodžių, reiškiančių santuoką, vedybas, t. y. bendrą gyvenimą susituokus. Antonimai, priešingai, reiškia vieno būseną, t. y. celibatą, nekaltybę, skyrybas, net našlavimą. Yra žodžių, reiškiančių nenatūralią santuoką – bigamiją, poligamiją, nesantuokinį gyvenimą susidėjus. Savotiškai atrodo paskutiniai antonimų skilties žodžiai – *Verlobung (sužadėtuvės), Aufgebot (užsakai). Tai ruošimasis vestuvėms, būsimai santuokai. Tai labiau tiktų sinonimų skilčiai (WSA 1990: 185).

Sinonimų ir antonimų žodynai yra saviti ir svarbūs visoms kalboms, nes aprėpia žmonių gyvenimo ir veiklos sritis bei jų tarpusavio santykius. Tokiame žodyne sukaupti ir artimos reikšmės žodžiai, ir įvairių rūšių priešpriešos. Tai praplečia leksinę semantinę kalbų struktūrą, taikliai apibūdina įvairius gyvenimo momentus. Todėl kalba darosi raiškesnė, didėja jos aktyvumas bendraujant. Būtent šios savybės priimtinos visiems kalbos vartotojams (WSA 1990: 5–7).

Lietuvių kalbos sinonimų ir antonimų žodyną galėtų sudaryti analogiški lizdai, kuriuos iliustruotų vardažodžiai, veiksmažodžiai, prieveiksmiai ir kai kurios nekaitomos kalbos dalys. Šie lizdai analogiškai būtų pateikiami dviem skiltimis, kurių kairiojoje pusėje būtų sinonimai, o dešiniojoje – antonimai. Kaip įprasta leksikografijos tradicijoms pavyzdžiai išdėstyti pagal abėcėlę. Pavyzdžiui:

Sinonimai

akìmirka (1) **akìmirksnis** (1) **mìrksnis** (1) **mìrktelėjimas** (1) *labai trumpas laiko tarpas*

ámžinas (3[a]) *kuris trunka labai ilgą laiką,* **ilgalaĩkis** (2) *kuris trunka ilgai*

atitókti, atsigaĩvelėti, atsigaĩvelioti, atsikvošė́ti, atsipė́ikėti *atgauti sąmonę*

artì, čia pàt, po rankà *nedideliu atstumu*

atlydỹs (3[b]), **atódrėkis** (1) *šalčio atsileidimas, atšilimas*

drungnė́ti, druñgti *darytis vos šiltam.*

drūtgalỹs (3[a]), **storagalỹs** (3[4a]) *storasis galas*

gėlà (4), **kančià** (4), **sı́elvartas** (1), **skaũsmas** (4), **šìrdgėla** (1) *didelio kartėlio, nusiminimo, liūdesio jausmas neišpildžius norams, nusivylus*

galià (2), **galýbė** (1) *turėjimas fizinių ir dvasinių jėgų*

giẽdras (4), **saulė́tas** (1) *kuris be debesų ar rūkų*

Antonimai

amžinýbė (1), **ámžius** (1) *nesibaigianti laiko trukmė; labai ilgas laiko tarpas*

laĩkinas (3[b]), **trumpalaĩkis** (2), **trumpas** (4) *kuris trunka neilgą laiką, trumpai*

apkvaĩsti, apkvaĩšti, apleĩpti *visai ar iš dalies netekti sąmonės*

atókiai, atstù, tolì, tolíese, už kalnų̃ *dideliu atstumu*

spė́igas (1), **spìginimas** (1) *didelis šaltis*

áušti, vėsė́ti, vė́sti *darytis vos šiltam*

laibagalỹs (3[4a]), **laibagalỹs** (3[b]), **plonagalỹs** (3[4a]), **tęvagalỹs** (3[4b]) *plonasis galas*

džiaũgsmas (4), **pasitė́nkinimas** (1) *didelio malonumo jausmas, išsipildžius norams, kam pavykus*

silpnýbė (1), **silpnùmas** (2), **sugniužìmas** (2) *fizinių ir dvasininių jėgų neturėjimas*

apsiniáukęs, apsiū̃kęs, blandùs (4), **blausùs** (4), **debe-**

sìngas (1), **debesiúotas** (1), **miglótas** (1), **niaukùs** (4), **ūkanotas** (1), **ūkanótas** (1) *kuris debesų ar rūko aptrauktas, be saulės*

gimìmas (2), **gỹmis** (2) *atsiradimas pasaulyje gimstant*

mirìmas (2), **mirtìs** (4), **mỹris** (2) *gyvenimo nutrūkimas*

išilgas (3[b]), **išilgìnis** (2) *kuris (kas) ištįsęs į ilgumą*

skeřsas (4), **skersìnis** (2) *kuris (kas) ištįsęs į ilgumą*

jaunãtvė (2), **jaunỹstė** (2), **jauniškẽ** (3[a]) *amžius, kai turima mažai metų, nedaug patirties*

senãtvė (2), **senỹstė** (2) *amžius, kai turima daug metų, nemažai patirties*

praturšti, praturtė́ti *pasidaryti turtingam, įsigyti daug materialinių vertybių*

nuskuřsti, sužlùgti *pasidaryti vargšui, netekti materialinių vertybių*

sótis (1), **sotùmas** (2) *alkio nejautimas, prisivalgymo jautimas*

alk̃is (2), **alkanùmas** (2), **ìšalkis** (1) *norėjimas valgyti*

stamantrùs (4), **stangrùs** (4) *kuris gerai išlaiko turimą formą*

glẽbnas (4), **glebnùs** (4), **glẽžnas** (4) *kuris lengvai keičia formą, minkštas, suvytęs*

šaukìmas (2) **šaũksmas** (4) *balso sklidimas*

atsiliepìmas (2), **atsišaukìmas** (2) *atsakymas į šaukimą*

šeñ, šenaĩ, šeñjuo, šeñlink *nurodant arčiau esančio veiksmo vietą ar kryptį*

teñ, tenaĩ, teñjuo, teñlink *nurodant toliau esančio veiksmo vietą ar kryptį*

tikrenýbė (1), **tikrýbė** (1), **tikróvė** (1) *tai, kas yra, realybė*

fantãzija (1), **pãsaka** (1), **prãmanas** (3[b]), **sãpnas** (4), **sapnỹs** (4), **svajõnė** (2) *tai, kas įsivaizduojama, mintyse sukuriama*

užklojà (3ᵇ), **ùžklojis** (1), **užklõtas** (2), **užklõtė** (2) *tai, kuo užsiklojama*

vìsad, visadà, visadõs, visuomèt *visą laik*

paklojà (3ᵇ), **pãklojis** (1), **pãklotas** (1), **paklõtė** (2) *tai, kuo pasiklojama*

niẽkad, niekadà, niekadõs, niekuomèt *nė jokiu laiku ir t. t.*

PABAIGOS ŽODIS

Kalboje antonimai traktuojami kaip ypatingos leksinės semantikos tipas, grindžiamas priešingų reikšmių žodžiais ir supriešintomis loginėmis sąvokomis. Antonimų išskirtinis bruožas yra tas, kad jie turi derintis su tais pačiais žodžiais, tačiau čia esama skirtumo, o ne bendrumo. Antonimų poras gali sudaryti beveik visų kalbos dalių žodžiai. Darybos požiūriu antonimai yra šakniniai ir darybiniai, besiskiriantys įvairiomis reikšmėmis, žyminčiomis ypatybę, laiką ir jo trukmę, vietą, veiksmo tempą bei intensyvumą.

Antonimija glaudžiai susijusi su kitomis leksinėmis semantinėmis kategorijomis – sinonimija, polisemija, homonimija ir enantiosemija. Antonimai kalboje santykiauja kaip sintagminės, paradigminės ir pragmatinės priešpriešos. Sintagminei antonimijai būtinos šios sąlygos: a) reguliarusis kontekstas ir b) pastovūs leksiniai ryšiai. Sintagminės priešpriešos yra *tikrosios* (arba sisteminės) ir *kontekstinės*. Šios priešpriešos jungiamos *konjunkcijos* (sugretinimo), *disjunkcijos* (jungimo ir skyrimo) būdais. Nemažai ir *kontrasto* bei *lyginimo* atvejų.

Paradigminės priešpriešos glaudžiai susijusios su sintagminėmis priešpriešomis ir viena be kitos negali egzistuoti. Jos skirstomos į absoliučiąsias (grynąsias) ir dalines. Paradigmas gali sudaryti du priešingos reikšmės ir keli žodžiai išdėstyti laipsniškąja seka.

Kalboje esama ir nemažai pragmatinių priešpriešų. Gausūs sociologiniai, psichologiniai, kultūriniai bei istoriniai tyrinėjimai rodo glaudų žmonių santykį su ženklais. Pragmatinės priešpriešos reiškiamos stilistinėmis priemonėmis – antiteze, paradoksu, oksimoronais, ironija, metafora bei metonimija. Žodžių samplaikos, reiškiamos frazeologizmais, taip pat yra pragmatinės. Pragmatiniu požiūriu analizuotini kontekstiniai antonimai ir enantiosemija – tai labai senas ir universalus kalbos reiškinys.

Didelis dėmesys skiriamas struktūrinei semantikai aiškinantis antonimijos santykius. Tai faktas, patvirtinantis daugelio lingvistų nuomonę, kad dvinarės priešpriešos – svarbus veiksnys, semantiškai darantis įtaką kalbai.

Dauguma semantikos tyrėjų pritaria vienokiai ar kitokiai komponentinės analizės versijai. Pavyzdžiui, giminystės terminų analizė padeda suprasti reikšmės komponentų jungimą ir skyrimą. Šioms leksemoms būdinga vidinė struktūra, rodanti sakinio sintaksinę struktūrą. Kiek kitaip mano lingvistai, kurie leksemų struktūrą grindžia valentingumo sąvoka. Tačiau bet kokiu atveju reikšmių komponentai turi būti suderinti. Terminas ***komponentas*** nusako leksemos vertę, o ***požymis*** skiriamas vertingiems kintamiesiems dydžiams apibūdinti. Taigi komponentinė analizė yra priemonė, padedanti išaiškinti leksemų semantinius ryšius.

Didžiajame „Lietuvių kalbos žodyne" taip pat esama antonimų (nors ir negausiai). Gana nemažai antonimų pateikiama „Dabartinės lietuvių kalbos žodyne", ypač paskutiniuose leidimuose, jų elektroninėse versijose.

Lietuvių kalbos antonimams skirti du mokyklinio antonimų žodyno leidimai (1985, 2002). 2003 m. buvo išleistas „Antonimų žodynas".

Knygoje akcentuota, kad žodžio reikšmės analizei reikia skiriamojo požymio ir dviejų ar daugiau subjektų tarpusavio sąveikos. Tam būtinos semantinės raiškos formos ir koncepcinės struktūros. Didelę įtaką turi ir gramatinė sistema. Pavyzdžiui, laikantis šių reikalavimų sudarytas vokiečių kalbos enciklopedinis antonimų žodynas. Antonimija čia grindžiama neigiamais priešdėliais *un-*, ir *nicht-* ir sintaksiniu neiginiu *nicht*.

Atkreiptinas dėmesys į dviejų leksinių semantinių kategorijų – sinonimų ir antonimų – santykį. Šios leksinės semantinės kategorijos sudaro vieną su kitu suderintus reikšmių variantus, pasižyminčius sistemiškumu.

Europoje ir JAV sinonimų ir antonimų žodynai turi senas tradicijas. Juose sukaupti artimos reikšmės žodžiai ir įvairios priešpriešos. Tokie žodynai praplečia leksinę semantinę kalbų struktūrą, pagilina jos sampratą. Būtent šios savybės priimtinos visiems kalbų vartotojams. Be jokios abejonės, toks žodynas rekomenduotinas ir lietuvių leksikografijai.

SANTRUMPOS

A	– Auszra. Laikrasztis iszleidžiamas Lietuvos milėtoju. Tilžėje 1883–1886
a.	– aukštaičių
Al	– Alytùs
Alv	– Ãlovė, Alytaus r.
Als	– Alsė́džiai, Plungės r.
An	– Anykščiaĩ
ang.	– anglų
Antš	– Antašavà, Kupiškio r.
Ar	– Ariógala, Raseinių r.
astr.	– astronomijos terminas
Ašm	– Ašmenà, Gardino sritis, Baltarusija
Avyž	– Jonas Avyžius, jo raštai
B	– Jokūbas Brodovskis, jo rankraštinis XVIII a. pradžios žodynas
Balč	– Juozas Balčikonis, jo raštai
Baran	– Antanas Baranauskas, jo raštai
bažn.	– bažnytinis terminas
Bil	– Jonas Biliūnas, jo raštai
biol.	– biologijos terminas
Blv	– Jonas Balvočius-Gerutis, jo raštai
Bor	– Kazys Boruta, jo raštai
Braz	– Bernardas Brazdžionis, jo raštai
Brd	– Kazys Bradūnas, jo raštai
Brš	– Bir̀štonas, Prienų r.
Brž	– Bir̀žai
Bub	– Vytautas Bubnys, jo raštai
ČrP	– Čiòrna Pãdina, Saratovo sritis, Rusija
d.	– dainos žodis
Dauk	– Simonas Daukantas, jo raštai
Dbk	– Debeĩkiai, Anykščių r.
Dgč	– Degùčiai, Zarasų r.
Dk	– Mikalojus Daukša, jo raštai ir vertimai
dkt.	– daiktavardis
Dkš	– Daukšiaĩ, Marijampolės r.
Donel	– Kristijonas Donelaitis, jo raštai
Ds	– Dùsetos, Zarasų r.
Dsn	– Dysnà, Ignalinos r.
Dv	– Dievėniškės, Šalčininkų r.

DŽ – Dabartinės lietuvių kalbos žodynas
ekon. – ekonomikos terminas
emph. – emphaticum, įvardžiuotinis
Ėr – Ėriškiai, Panevėžio r.
Erž – Eržvilkas, Jurbarko r.
etnogr. – etnografijos terminas
fil. – filosofijos terminas
fin. – finansų terminas
fiz. – fizikos terminas
flk. – folkloras
Gdr – Giedraĩčiai, Molėtų r.
Gdž – Gudžiū̃nai, Kėdainių r.
geogr. – geografijos terminas
Gg – Gegužìnė, Kaišiadorių r.
gr. – senovės graikų
gram. – gramatikos terminas
Gric – Augustinas Gricius, jo raštai
Gruš – Juozas Grušas, jo raštai
Grz – Gruzdžiaĩ, Šiaulių r.
Grž – Grū́žiai, Pasvalio r.
Gs – Geistaraĩ (Didvyžiaĩ), Vilkaviškio r.
J – Antanas Juška, jo žodynas ir raštai
Jabl – Jonas Jablonskis, jo raštai
Jnš – Jõniškis
Jrb – Jùrbarkas
jst. – jaustukas
juok. – juokiamasis, juokiamai
Kair – Kairiaĩ, Šiaulių r.
kar. – karybos terminas
keik. – keikiamas, keikiamai
Ket – Robertas Keturakis, jo raštai
Kln – Kalnùjai, Raseinių r.
Klt – Kaɛtanėnai, Švenčionių r.
Klv – Vilius Kalvaitis, jo raštai
Klvr – Kalvarijà, Marijampolės r.
knyg. – knyginis žodis
Kp – Kùpiškis
Krkn – Krekenavà, Panevėžio r.
Krok – Krókialaukis, Alytaus r.
Krv – Vincas Krėvė-Mickevičius, jo raštai
KrvP – Vincas Krėvė-Mickevičius, jo surinktos ir išleistos patarlės ir priežodžiai (su vietovės nuoroda)
Kudir – Vincas Kudirka, jo raštai
Kv – Kvė́darna, Šilalės r.

Lel – Leliū́nai, Utenos r.
lingv. – lingvistikos terminas
lit. – literatūros terminas
Lkš – Lukšiaĩ, Šakių r.
LKŽ – Lietuvių kalbos žodynas
lot. – lotynų
Lp – Lė́ipalingis, Lazdijų r.
Lpl – Liėplaukė, Telšių r.
LTR – Lietuvių tautosakos rankraštynas (jeigu yra, su vietovės nuoroda)
Lz – Lazū́nai, Yvijos r., Gardino sritis, Baltarusija
Lzd – Lazdìjai
LzP – Lazdynų Pelėda (Sofija Pšibiliauskienė ir Marija Lastauskienė), jų raštai
M – Mykolas Miežinis, jo raštai
m. – moteriškoji giminė
Mač – Jonas Mačys-Kėkštas, jo raštai
Mair – Maironis (Jonas Mačiulis), jo raštai
malon. – maloninis
Marc – Jonas Marcinkevičius, jo raštai
Marcin – Justinas Marcinkevičius, jo raštai
Mart – Marcelijus Martinaitis, jo raštai
mat. – matematikos terminas
med. – medicinos terminas
menk. – menkinamasis, menkinamai
Mik – Jonas Mikelinskas, jo raštai
Myk-Put – Vincas Mykolaitis-Putinas, jo raštai
Mont – Vytautas Montvila, jo raštai
Mrc – Marcinkónys, Varėnos r.
Mrj – Marijámpolė
Mrk – Merkìnė, Varėnos r.
Mrs – Miroslãvas, Alytaus r.
muz. – muzikos terminas
Mžš – Mi̇ežiškiai, Panevėžio r.
Nėr – Salomėja Nėris, jos raštai
Nmn – Nemunáitis, Alytaus r.
OsG – Gotfrydas Ostermejeris, jo raštai
Paukš – Juozas Paukštelis, jo raštai
Pc – Pociūnãliai, Radviliškio r.
Pč – Šatrijos Ragana (Marija Pečkauskaitė), jos raštai
Pln – Plùngė
Plng – Palangà
Plv – Pìlviškiai, Vilkaviškio r.
Pmp – Pámpėnai, Pasvalio r.
Pn – Panevėžỹs

Pp – Papìlė, Akmenės r.
PPr – Patarlės ir priežodžiai. Vilnius, 1958
prk. – perkeltinė reikšmė
Prn – Prienai
Prng – Paringỹs, Ignalinos r.
prš. – priešybė
pršn. – priešinga reikšmė
Ps – Pasvalỹs
ps. – pasaka
Pv – Pivašiū̃nai, Alytaus r.
Rd – Radvìliškis
RD – Liudo Rėzos dainos. Pirmojo lietuviško dainyno III leidimas. M. Biržiškos parengta I ir II dalis. Kaunas, 1935, 1937
ryt. – rytiečių
Rm – Ramýgala, Panevežio r.
rš – raštai
Rtn – Rãtnyčia, Varėnos r.
rus. – rusų
Rz – Rozalìmas, Pakruojo r.
Saj – Kazys Saja, jo raštai
Sal – Antanas Salys, jo raštai
Sb – Subãčius, Kupiškio r.
Sim – Simučio patarlių rinkinys
Simon – Ieva Simonaitytė, jos raštai
Sir – Konstantinas Sirvydas, jo žodynai ir kiti raštai
Skd – Skuõdas
Skdt – Skudùtiškis, Molėtų r.
Skr – Skiřsnemunė, Jurbarko r.
Sl – Sãlos, Rokiškio r.
Slavėn – Paulius Slavėnas, jo raštai
Sln – Matas Slančiauskas, tautosakos rinkėjas
Smn – Simñnas, Alytaus r.
Snt – Sintautaĩ, Šakių r.
Sruog – Balys Sruoga, jo raštai
Str – Strūnáitis, Švenčionių r.
Striel – Jonas Strielkūnas, jo raštai
Šalk – Stasys Šalkauskis, jo raštai
Škn – Šakýna, Šiaulių r.
Šl – Šiauliaĩ
Šlu – Šilùtė
Šmk – Šimkáičiai, Jurbarko r.
Šmn – Šimónys, Kupiškio r.
Šr – Šìrvintos
šnek. – šnekamosios kalbos žodis

tarm. – tarminis žodis
teis. – teisės terminas
Tr – Traũpis, Anykščių r.
Trgn – Taurãgnai, Utenos r.
Ut – Utenà
Užp – Užpãliai, Utenos r.
Vaižg – Vaižgantas (Juozas Tumas), jo raštai
Varn – Varnìai, Telšių r.
Vb – Vabalniñkas, Biržų r.
Vd – Vydūnas (Vilius Storasta), jo raštai
Vdk – Vidùklė, Raseinių r.
Vien – Antanas Vienuolis-Žukauskas, jo raštai
Vkš – Viekšniaĩ, Mažeikių r.
Vl – Veliuonà, Jurbarko r.
Vlkv – Vilkavìškis
vok. – vokiečių
VP – Motiejus Valančius. Patarles Zemajcziu. Tilžėje 1867
Vvr – Veivìržėnai, Klaipėdos r.
Vžns – Výžuonos, Utenos r.
Zp – Zapýškis, Kauno r.
ž. – žemaičių
Žem – Žemaitė (Julija Žymantienė), jos raštai

LITERATŪRA

Abel 1885 – Abel C. *Sprachwissenchaftliche Abhandlungen,* Leipzig.

Achmanova 1966 – Ахманова О. Словарь лингвистических терминов, Москва: Советская энциклопедия.

Alechina 2002 – Алехина А. *Семантические группы во фразеологии современного английского языка,* Минск: Вышейшая школа.

Apresjan 1974 – Апресян Ю. *Лексическая семантика: Синонимические средства языка,* Москва: Наука.

Arnold 1966 – Арнольд И. *Семантическая структура слова в современном английском языке и методы его исследования,* Ленинград: Просвещение.

Arnold 1986 – Арнольд И. *Лексикология,* Москва: Высшая школа.

Babenko 1999 – Бабенко Л. *Толковый словарь русских глаголов. Идеографическое описание: английские эквиваленты, синонимы. антонимы:* Москва: АСТ–ПРЕСС.

Balaišis 1991 – Balaišis V. Enantiosemija ir Rambynas. – *Žodžiai ir prasmės* 1, Vilnius: Mintis, 50–54.

Balašaitis 1984 – Balašaitis A. *Žodžiai ir žodynai,* Vilnius: Mokslas.

Balkevičius, Kabelka 1977 – Balkevičius J., Kabelka J. *Latvių – lietuvių kalbų žodynas,* Vilnius: Mokslas.

Baluodė 1993 – Baluodė L. Skonio semantikos hidronimai Latvijoje. – *Lietuvių kalbotyros klausimai* 32, 7–14.

Barauskaitė 1980 – Barauskaitė J. *Leksikologijos pradmenys: (leksikos sluoksniai),* Vilnius: LTRS aukštojo ir specialiojo vidurinio mokslo ministerija.

Budagov 1965 – Будагов Р. *Введение в науку о языке,* Москва: Просвещение, 66–71.

Budrevičius 1998 – Budrevičius A. *Semiotikos įvadas: mokomoji priemonė informacijos ir komunikacijos studijoms,* Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.

Bulygina-Šmeliova 1970 – Булыгина-Шмелёва Т. Морфологическая структура слова в современном литовском языке (в его письменной форме). – *Морфологическая структура слова в индоевропейских языках.* Жирминский В. М., Арутюнова Н. Д. отв. ред., Москва: Наука, 33–34.

Corbett 1991 – Corbett G. *Gender,* Cambridge: University Press.

Cruse 1987 – Cruse D. *Lexical Semantics.* Cambridge: CUP.

Čiočytė 1999 – Čiočytė D. *Biblija lietuvių literatūroje: santykio variantai: imitacija, transformacija, deformacija,* Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.

Drotvinas 1986 – Drotvinas V. *Pagrindinės leksikologijos sąvokos: mokomoji knyga,* Vilnius: LTRS aukštojo ir specialiojo vidurinio mokslo ministerija.

Drotvinas 1987 – Drotvinas V. *Lietuvių kalbos leksika ir frazeologija,* Vilnius: LTRS aukštojo ir specialiojo vidurinio mokslo ministerija.
Emiratova 1988 – Эмирова А. *Русская фразеология в комуникативном аспекте,* Ташкент: Самаркандский государственный университет Алишера Навой: Фан.
Ermanytė 1973 – Ermanytė I. Išvestiniai žodžiai su prieštaros priešdėliais. – *Kalbos kultūra* 25, 32–33.
Ermanytė 1982 – Ermanytė I. Dvi prieštaraujančios reikšmės žodžių stilistinės funkcijos. – *Kalbos kultūra* 42, 24–27.
Ermanytė 1984 – Ermanytė I. 1984: Apie antonimų reikšmes ir vartojimą kalboje. – *Kalbos kultūra* 46, 43–46.
Ermanytė 1985 – Ermanytė I. *Lietuvių kalbos antonimų žodynas,* Kaunas: Šviesa.
Ermanytė 1991 – Ermanytė I. Antoniminės to paties žodžio reikšmės. – *Kalbos kultūra* 61, 73–74.
Ermanytė 1993 – Ermanytė I. Kontekstiniai antonimai. – *Kalbos kultūra* 65, 74–78.
Ermanytė 1995 – Ermanytė I. Priešybė kaip semantinis ir loginis antonimijos pagrindas. – *Lietuvių kalbotyros klausimai* 35, 9–31.
Ermanytė 1997 – Ermanytė I. Kelios pastabos apie enantiosemiją. – *Lietuvių kalbotyros klausimai* 37, 53–61.
Ermanytė 2002 – Ermanytė I. *Mokyklinis lietuvių kalbos antonimų žodynas,* Kaunas: Šviesa.
Ermanytė 2003 – Ermanytė I. *Antonimų žodynas,* Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
Ermanytė 2004 – Ermanytė I. Pastabos apie antonimų struktūrą ir semantiką. – *Kalbos kultūra* 77, 96–102.
Ermanytė 2004 – Ermanytė I. Antonimų kilmės frazeologizmai. – *Gimtoji kalba* 6, 9–12.
Gaivenis, Keinys 1990 – Gaivenis K., Keinys S. *Kalbotyros terminų žodynas,* Kaunas: Šviesa.
Galkina-Fedoruk 1962 – Галкина-Федорук Е. Лексикология. – в кн. Галкина – Федорук Е. и Шанский Н. – *Современный русский язык,* Москва: Изд-во Московского университета.
Gorelov 1989 – Горелов И. Энантиосемия как столкновение противоречивых тенденций языкового развития, – *Вопросы языкознания* 4, 87–89.
Greimas 1983 – Greimas A. Apie prasmę. – *Mintis ir ženklas,* Vilnius: Mokslas, 142–152.
Greimas 2005 – Greimas A. *Struktūrinė semantika: metodo ieškojimas,* Vilnius: Baltos lankos.
Grenda 1982 – Grenda Č. Veiksmažodžių antonimų santykis su žodžių junginių struktūra. – *Sintaksės ir semantikos klausimai* (Pranešimų tezės), Šiauliai: Šiaulių pedagoginis institutas.
Gudavičius 1983 – Gudavičius A. 1983: Leksikos sisteminių požymių ir stilistinių kategorijų ryšys. – *Mokinių stiliaus ugdymas,* Kaunas: Šviesa, 284–301.

Gudavičius 1985 – Гудавичюс А. *Сопоставительная семасиология литовского и русского языков,* Вильнюс: Мокслас.
Gudavičius 1994 – Gudavičius A. *Leksinė semantika. Vienetai. Ryšiai. Struktūros,* Šiauliai: Šiaulių pedagoginis universitetas.
Gužauskaitė-Tallis 1997 – Gužauskaitė-Tallis A. *Lietuvių ir anglų kalbų antonimų lyginimas (Naujojo Testamento antonimai).* Magistro tezės, Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas.
Hegel 1973 – Hegel G. *Wissenschaft der Logik,* I Buch, Leipzig.
Herberg 1992 – Herberg D. Makrostrukturelle Beziehungen im Wortschatz und in Wörterbucheinträgen. Möglichkeiten und Grenzen des allgemeinen einsprachigen Wörterbuchs. In: U. Brauβe, D. Viehweger: Lexikontheorie und Wörterbuch, Tübingen. (*Lexikographica Series Maior* 44), 89–163.
Hjemslew 1974 – Hjemslew L. Iš *„Prolegomenona to a Theory of Language"*, Baltimore, 1953. – *Žodžiai ir žmonės,* Vilnius: Mintis.
Horn 1989 – Horn L. *A Natural History of Negation,* Chicago, London.
Isajev 1972 – Исаев А. К вопросу о соотношении лингвистического и логического в учении об антонимах, – *Филологические науки* 1.
Ivič 1973 – Ivič M. *Lingvistikos kryptys,* Vilnius: Mintis.
Jablonskis 1957 – Jablonskis J. *Rinktiniai raštai* 1, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla.
Jakaitienė 1976 – Jakaitienė E., Laigonaitė A., Paulauskienė A. – *Lietuvių kalbos morfologija,* Vilnius: Mokslas.
Jakaitienė 1980 – Jakaitienė E. *Lietuvių kalbos leksikologija,* Vilnius: Mokslas.
Jakaitienė 1988 – Jakaitienė E. *Leksinė semantika,* Vilnius: Mokslas.
Jakaitienė 2003 – Jakaitienė E. Homonimija šių dienų paraleliniuose lietuvių kalbos žodynuose. – *Leksikografijos ir leksikologijos problemos,* Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 70–79.
Jakaitienė 2005 – Jakaitienė E. Irena Ermanytė. Antonimų žodynas, rec. – *Acta linguistica lituanica (LKK)* 52, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 176–182.
Jakaitienė 2005 – Jakaitienė E. *Leksikografija,* Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
Judžentis 2002 – Judžentis A. Naujas žvilgsnis į lietuvių kalbos daiktavardžių giminės kategoriją. – *Acta linguistica lituanica (LKK)* 46, 39–47.
Karaulov 1972 – Караулов Ю. Структура лексического – семантического поля. Научные доклады высшей школы, – *Филологические науки* 1, 57–68.
Karaulov 1976 – Караулов Ю. *Общая и русская идеография,* Москва: Наука.
Kaukienė 1994 – Kaukienė A. *Lietuvių kalbos veiksmažodžio istorija* 1, Klaipėda: Klaipėdos universitetas.
Klimavičius 2000 – Klimavičius J. Geradėjas, piktadėjas, niekadėjas – grynai lietuviški žodžiai. – *Acta linguistica lituanica (LKK)* 42, 58–65.
Klimavičius 2005 – Klimavičius J. Priešdėlio be- žodžiai. – *Leksikologijos ir terminologijos darbai: norma ir istorija,* Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 77–99.

Kolesnikov 1972 – Колесников Н. *Словарь антонимов русского языка,* Тбилиси: Изд-во Тбилиского университета.
Kolesnikov 1976 – Колесников Н. *Словарь антонимов современного английского языка,* Москва: Международные отношения.
Komissarov 1953 – Комиссаров В. Проблемы определения антонимов. – *Вопроси языкознания* 2.
Laigonaitė 1961 – Laigonaitė A. Daiktavardžių giminės ir skaičiaus kategorija. – *Dabartinė lietuvių kalba,* Vilnius: Valstybinės ir mokslinės literatūros leidykla, 123–125.
Laigonaitė 1976 – Laigonaitė A. Daiktavardis. – *Dabartinės lietuvių kalbos gramatika,* Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 60–86.
Lakoff, Johnson 1980 – Lakoff G., Johnson M. *Metaphors we live by,* Chicago.
Lang 1995 – Lang E. Das spektrum der Antonymie. – *Die Ordnung der Wörter. Kognitive und lexicalische Strukturen,* Berlin, New York: Walter de Gruiter, 30–98.
Lehrer 1985 – Lehrer A. Markedness and antonimy. – *Journal of Linguistics* 21, 397–429.
LG1977 – *Lithuanian grammar.* Er. V. Ambrazas, Vilnius: Baltos lankos.
Lyberis 1980 – Lyberis A. *Sinonimų žodynas,* Vilnius: Mokslas.
Lyberis 2002 – Lyberis A. *Sinonimų žodynas,* 2-asis leidimas, Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla.
Lipskienė 1979 – Lipskienė J. *Lietuvių kalbos somatiniai posakiai.* Vilnius: Mokslas.
Lyons 1977 – Lyons J. *Semantic* 1, Cambridge: Cambridge University Press.
LKE – Lietuvių kalbos enciklopedija. Parengė K. Morkūnas. Red. V. Ambrazas, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1999.
Lopatnikova, Movšovič 1982 – Лопатникова Н. Н., Мовшович Н. А. *Лексикология современного французского языка,* Москва: Высшая школа.
Lvov 1980 – Львов М. *Школьный словарь антонимов русского языка,* Москва: Русский язык.
Lvov 1985 – Львов М. *Словарь антонимов русского языка.* Под ред. Новикова Л. Н., Москва: Русский язык.
Maceina 1981 – Maceina A. *Asmuo ir istorija,* Chicago: Ateitis.
Maskaliūnienė 1988 – Maskaliūnienė N. Susipažinkime: leksiniai konversyvai. – *Kalbos kultūra* 54, 44–48.
Mettinger 1994 – Mettinger A. *Aspects of semantic opposition in English,* Oxford: Clarindom Press.
Müller 1989 – Müller W. Die Antonyme im allgemeinen einsprachigen Wörterbuch. In: F. J. Hausmann et al (Hg.) – *Wörterbücher – Dictionaries – Dictionnaires. Ein Internationales Handbuch zur Lexikographie.* Art 49, Berlin: (HSK 5.1), 628–635.
Murat 1964 – Мурат В. Глосематическая теория. – *Основные направления структурализма,* Москва: Наука.
Nikitin 1988 – Никитин М. *Основы лингвистической теории значения,* Москва: Высшая школа.

Novikov 1973 – Новиков Л. *Антонимия в русском языке (Семантический анализ противоположности в лексике)*, Москва: Из-дво Московского государственного университета.
Novikov 1982 – Новиков Л. *Семантика русского языка*, Москва: Высшая школа.
Novikov 1984 – Новиков Л. *Русская антонимия и её лексикографическое описание* (вступительное слово к Львова М. Р. Словарь антонимов русского языка), Москва: Русский язык.
Oginskienė 1984 – Oginskienė E. Priešinamasis tarinio neigimas. – *Kalbos kultūra* 46, 31–37.
Otrębski 1956 – Otrębski J. *Gramatyka języka litewskiego 3. Nauka o formach*, Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe.
Palionis 1985 – Palionis J. *Kalbos mokslo pradmenys:* vadovėlis respublikos aukštųjų mokyklų lietuvių kalbos ir literatūros, romanų-germanų kalbų ir literatūros specialybių studentams, Vilnius: Mokslas.
Palmer 1981 – Palmer F. *Semantic.* 2-nd ed., Cambridge: Cambridge University Press.
Palmer 1982 – Palmer F. *Semantics A New Outline.* Prefrace and comentaries by Nikitin M. V., Moscow: Vysšaja škola.
Paulauskas 1977 – Paulauskas J. *Lietuvių kalbos frazeologijos žodynas*, Kaunas: Šviesa.
Paulauskas 1987 – Paulauskas J. *Sisteminis lietuvių kalbos žodynas*, Vilnius: Mokslas.
Paulauskas 1995 – Paulauskas J. *Sisteminis lietuvių kalbos frazeologijos žodynas*, Kaunas: Šviesa.
Paulauskas 2001 – Paulauskas J. *Frazeologijos žodynas*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
Paulauskienė, Tarvydaitė 1986 – Paulauskienė A., Tarvydaitė D. *Gramatikos normos ir darbartinė vartosena*, Kaunas: Šviesa.
Paulauskienė 1989 – Paulauskienė A. *Gramatinės lietuvių kalbos vardažodžių kategorijos*, Vilnius: Mokslas.
Paulauskienė 1994 – Paulauskienė A. *Lietuvių kalbos morfologija. Paskaitos lituanistams*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
Pikčilingis 1971 – Pikčilingis J. Populiarus kalbotyros žodynėlis (Antonimai), – *Mūsų kalba* 9.
Pikčilingis 1971 – Pikčilingis J. *Lietuvių kalbos stilistika* 1, Vilnius: Mintis.
Pikčilingis 1975 – Pikčilingis J. *Lietuvių kalbos stilistika* 2, Vilnius: Mokslas.
Plėšnys 1996 – Plėšnys A. *Filosofijos įvadas*, Vilnius: Taura.
Rasimavičius 1991 – Rasimavičius A. Antonimų vartojimas. – *Gimtasis žodis* 11, 17–19.
Rekašienė 1996 – Rekašienė I. *Lietuvių kalbos antoniminiai frazeologizmai.* (Magistro tezės), Kaunas, Vytauto Didžiojo universitetas.
Robert 1980 – Robert P. *Dictionnaire alphabétique et analogique de la language française: les most et les associations d'iddc̀es.* / red. par Rey A. et Rey J. – Now ed. Paris: XXII.

Rodičeva 1968 – Родичева Э. *К проблеме антонимии. Семантические и фонологические проблемы прикладной лингвистики,* Новосибирск: Из-дво Московского государственного университета.
Rodičeva 1976 – Родичева Э. *Психолингвистический анализ лексической антонимии,* Новосибирск: Из-дво Московского государственного университета, 4–8.
Rozental, Golub, Telenkova 1962 – Розенталь Д., Голуб И., Теленкова М. *Современный русский язык. Лексическая антонимия,* Москва: Прогресс.
Sabaliauskas 1990 – Sabaliauskas A. *Lietuvių kalbos leksika,* Vilnius: Mokslas.
Salys 1979 – Salys A. *Raštai* 1, Roma: Lietuvių katalikų mokslo akademija.
Salys 1986 – Salys A. Mūsų gentivardžiai. – *Ženklas ir prasmė,* Vilnius: Mokslas, 32–33.
Sapir 1921 – Sapir E. *Language,* New York.
Scherzl 1883, 1884 – Scherzl V. O slovach s protivopoložnymi značenijami (ili o tak nazyvaemoj enantiosemii). – *Filologičeskije zapiski,* vypusk 5–6, 1–39, vypusk 1, 41–84, Voronež.
Skardžius 1996 – Skardžius P. – *Rinktiniai raštai* 1, *Lietuvių kalbos žodžių daryba.* Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
Smoczyński 2001 – Smoczyński W. Przypadki lokalne języków bałtyckich, – *Język litewski w perspektyvie porównawczej,* Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellónskiego, 214–216.
Sosiūras 1977 – Соссюр Ф. *Труды по языкознанию,* Москва: Прогресс.
Sosiūras 1983 – Sosiūras de F. Iš „Bendrosios lingvistikos kurso". – *Mintis ir ženklas,* Vilnius: Mokslas, 133–141.
Stepanov 1972 – Степанов Ю. От имени лица к имени вещи – стержневая линия романской лексики. – *Общее и романское языкознание,* Москва: Из-дво Московского государственного университета, 107–118.
Stepanov 1981 – Степанов Ю. *Имена. Предикаты. Предложения,* Москва: Из-дво Московского государственного университета.
Šanskij 1972 – Шанский Н. *Лексикология современного русского языка.* Москва: Просвещение.
Šmeliov 1964 – Шмелёв Д. *Очерки по семасиологии русского языка,* Москва: Просвещение.
Šmeliov 1982 – Шмелёв Д. *Семантика русского языка,* Москва: Высшая школа.
Šoblinskas 1966 – Šoblinskas A. Antonimai ir jų stilistinės funkcijos. – *Tarybinė mokykla* 12, 26–27.
Tichonov 1988 – Тихонов А. Семантическая характеристика слова в антонимическом словаре. – *Советская лексикография,* Москва: Русский язык, 116–124.
Todorova 1992 – Todorova E. Semantics similarity and opposition: methods of establishment and measurement. – *Current advances in semantic theory.* Stamenov M. red., Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 347–356.

Urbutis 1965 – Urbutis V. Daiktavardžių daryba. – *Lietuvių kalbos gramatika* 1. Vyr. red. K. Ulvydas, Vilnius: Mintis, 251–473.
Urbutis 1978 – Urbutis V. *Žodžių darybos teorija,* Vilnius: Mokslas.
Urbutis 1994 – Urbutis V. Daiktavardžių daryba. – *Dabartinės lietuvių kalbos gramatika,* Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 86–167.
Valeckienė 1984 – Valeckienė A. *Lietuvių kalbos gramatinė sistema. Giminės kategorija,* Vilnius: Mokslas.
Valeckienė 1998 – Valeckienė A. *Funkcinė lietuvių kalbos gramatika,* Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
Valeckienė 1999 – Valeckienė A. Giminė. – *Lietuvių kalbos enciklopedija,* Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 216–218.
Webster 1973 – *Webster's New Dictionary of Synonyms. A Dictionary Discriminated Synonyms with Antonyms and Analogous and Contrasted Words,* Springfield.
Wierzbicka 1996 – Wierzbicka A. *Semantics: Primes and Universals,* Oxford University Press.
Vosylytė 1985 – Vosylytė K. *Lietuvių kalbos palyginimų žodynas,* Vilnius: Mokslas.
Vvedenskaja 1968 – Введенская Л. О взаимодействий антонимии и синонимии, – *Вопросы лексики и фразеологии современного русского языка,* Ростов на Дону: Изд-во Ростовского университета.
Vvedenskaja 1971 – Введенская Л. *Словарь антонимов русского языка,* Ростов на Дону: изд-во Ростовского университета.
Zinovjev 1971 – Зиновьев А. *Логика науки,* Москва: Наука.
Župerka 1983 – Župerka K. *Lietuvių kalbos stilistika,* Vilnius: Mokslas.
Župerka 1997 – Župerka K. *Stilistika,* Šiauliai: Šiaulių universitetas.

ŠALTINIAI

CSA – *21 st Century Synonym and Antonym finder.* Ed. by Priceton Language Institute, Kipfer B. A. New York: Laurel, 1993.

DSA – *Dictionary of Englich Synonyms and Antonyms.* Rev. eds. by Fergiuson R., England by Clays Ldt., st. Ives place, 1986.

$DŽ_1$ – *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas.* Atsak. red. J. Kruopas, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1954.

$DŽ_2$ – *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas.* Atsak. red. J. Kruopas, Vilnius: Mintis, 1972.

$DŽ_3$ – *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas.* Vyr. red. St. Keinys, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1993.

$DŽ_4$ – *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas.* Vyr. red. St. Keinys, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2000.

$DŽ_{5e}$ – *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas,* elektroninė versija. Vyr. red. St. Keinys, Matematikos ir informatikos institutas MTAL, Lietuvių kalbos institutas. Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla, 2003.

FA – Kunzmann P., Burkard F. P., Wiedmann F. *Filosofijos atlasas,* Vilnius: Alma littera, 2000.

FŽ – *Frazeologijos žodynas.* Red. J. Paulauskas, 1-asis leidimas Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2001.

LES – *Literaturny enciklopedičesky slovar',* Moskva: Sovetskaja enciklopedija, 1987.

LKE – *Lietuvių kalbos enciklopedija,* Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1999.

LKŽ I_1 – *Lietuvių kalbos žodynas* 1. Red. J. Balčikonis, Vilnius: Mintis, 1-asis leidimas, 1941.

LKŽ I_2 – *Lietuvių kalbos žodynas* 1. Ats. red. J. Kruopas, Vilnius: Mintis, 2-asis leidimas, 1968.

LKŽ II_1 – *Lietuvių kalbos žodynas* 2. Vyr. red. J. Balčikonis, Kaunas: Valstybinė enciklopedijų, žodynų ir mokslo literatūros leidykla, 1-asis leidimas, 1947.

LKŽ II_2 – *Lietuvių kalbos žodynas* 2. Ats. red. J. Kruopas, Vilnius: Mintis, 2-asis leidimas 1969.

LKŽ III – *Lietuvių kalbos žodynas* 3. Ats. red. K. Ulvydas, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1956.

LKŽ IV – *Lietuvių kalbos žodynas* 4. Ats. red. K. Ulvydas, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1957.

LKŽ V – *Lietuvių kalbos žodynas* 5. Ats. red. K. Ulvydas, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1959.

LKŽ VI – *Lietuvių kalbos žodynas* 6. Ats. red. J. Kruopas, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1962.

LKŽ VII – *Lietuvių kalbos žodynas* 7. Ats. red. J. Kruopas, Vilnius: Mintis, 1966.
LKŽ VIII – *Lietuvių kalbos žodynas* 8. Ats. red. J. Kruopas, Vilnius: Mintis, 1970.
LKŽ IX – *Lietuvių kalbos žodynas* 9. Vyr. red. J. Kruopas, Vilnius: Mintis, 1973.
LKŽ X – *Lietuvių kalbos žodynas* 10. Vyr. red. J. Kruopas, Vilnius: Mokslas, 1976.
LKŽXI – *Lietuvių kalbos žodynas* 11. Vyr. red. K. Ulvydas, Vilnius: Mokslas, 1978.
LKŽ XII – *Lietuvių kalbos žodynas* 12. Vyr. red. K. Ulvydas, Vilnius: Mokslas, 1981.
LKŽ XIII – *Lietuvių kalbos žodynas* 13. Vyr. red. K. Ulvydas, Vilnius: Mokslas, 1984.
LKŽ XIV – *Lietuvių kalbos žodynas* 14. Vyr. red. K. Ulvydas, Vilnius: Mokslas, 1986.
LKŽ XV – *Lietuvių kalbos žodynas* 15. Vyr. red. K. Ulvydas, Vilnius: Mokslas, 1991.
LKŽ XVI – *Lietuvių kalbos žodynas* 16. Vyr. red. K. Ulvydas, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1995.
LKŽ XVII – *Lietuvių kalbos žodynas* 17. Vyr. red. V. Vitkauskas, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1996.
LKŽ XVIII – *Lietuvių kalbos žodynas* 18. Vyr. red. V. Vitkauskas, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1997.
LKŽ XIX – *Lietuvių kalbos žodynas* 19. Vyr. red. V. Vitkauskas, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1999.
LKŽ XX – *Lietuvių kalbos žodynas* 20. Vyr. red. V. Vitkauskas, Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla, 2002.
LKŽK – *Lietuvių kalbos žodyno kartoteka,* Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
LLVV VII_2 – *Latviešu literārās valodas vārdnīca* 7_2. Atb. red. L. Ceplītis, M. Stengrevicas, Rīgā: Zinātne, 1991.
LVSV – Grīnberga E., Kalnciems O., Lukstiņš G., Ozols J. *Latviešu valodas sinonīmu vārdnīca,* Rīgā: Zinātne, Latvijas valsts izdevniecība, 1964.
M-WDS – *Merriam Webster's Dictionary of Synonyms. A Dictionary of Discriminated Synonyms with Antonyms and Analogous and Contrasted Words,* Meriam–Webster, incorporated: Springfield, Massachusetts, U. S. A., 1984.
NIWCDE – *The New Inernational Webster's Comprehensive Dictionary of the English Language,* Naples. Florida: Trident Press International, 1996.
NODE – *The New Oxford Dictionary of English,* Oxford University Press, 1998.
NWCD – *The New Inernational Webster's Comprehensive Dictionary of the English Language,* Encyclopedic Edition, 1996.
PWN – Leksykon Polactwa w Niemczech, Warszawa: Państwowe wydaw naukowe, 1973.
VDLI – Zingarelli N. *Vocabolario della lingua italiana,* Bologna, 2007.
WDG – *Wörterbuch der deutschen Gegenwartsprache,* von R. Klappenbach, W. Steinitz, Berlin, 1964.
WDW_2 – Wahrig G. *Deutsches Wörterbuch Jubiläusgabe,* Gütersloch, München, 1991.

WGW_3 – Agricola E., Agricola Ch. *Wörter und Gegenwörter: Antonyme der deutschen Sprache, Leipzig,* 1979.

WSA – Bulitta, Erich und Hildegard. *Wörterbuch der Synonyme und Antonyme,* Frankfurt am Main: Fischer-Taschenbuch-Verlag GmH, 1990.

Александрова З. Е. *Словарь синонимов русского языка,* Москва: Русский язык, 2002.

Словарь антонимов русского языка 1997: Под ред. Новикова Л. А. Москва: Терра.

SUMMARY

The monograph is the first attempt to describe Lithuanian antonyms and antonymy is a separate volume. It focuses on the problems of antonyms as a category within lexical semantics and provides a lexical semantic treatment of the concept of antonymy, approaches to the analysis of opposites and their presentation in dictionaries of Lithuanian and foreign languages. Antonymy is a complex linguistic phenomenon which serves as an instrument to solve numerous problems in lexicology and lexicography. Antonyms are based on opposites expressed in language by opposing logical concepts.

Section *Key Aims and Goals* deals with the derivation of antonyms and antonymy, their interrelationship with logical concepts and other lexical semantic categories (synonyms, homonyms and polysemy). Another section gives an overview of the key terms used in the text. It should be pointed out that the term *antonym* has been coined by J. Smith by analogy with the *synonym*.

The book also analyses different types of opposites – *contrary, contradictory* and *vectoral*; discusses the role of *complements* and *converses*. It offers an overview of a lexical semantic concept of antonymy and the foundation of its structure. In J. Lyons' opinion, antonymy is a psycholinguistic phenomenon; thus, antonyms reflect the real world and its understanding in terms of opposites.

Types of antonyms vary – they refer to opposing concepts, opposite points or directions in space, a symbolic difference between subjects and objects, different social concepts etc. Opposites in language acquire additional meanings which in some cases constitute semantic paradigms based on a more general meaning. A linguistic object of a broader scope than a semantic paradigm is semantic field.

Usage peculiarities of opposites are treated by linguists in different ways. Therefore, it seems of utmost importance that the specific relationship between verbal and logical opposites is analysed by both – linguists and logicians because logical opposition and lexical antonymy are closely interrelated. Opposition is grounded in the following: a) a common generic feature, e. g. *lengvas* (light) – *sunkus* (heavy) (weight), *ilgas* (long) – *trumpas* (short)

(space); b) more than two features, e. g. *karštas* (hot) – *šiltas* (warm) – *vėsus* (cool) – *šaltas* (cold) (temperature), *jaunas* (young) – *apyjaunis* (rather young) – *vidutinis* (middle-aged) – *apysenis* (rather old) – *senas* (old) (age) etc.; c) different gender and/or activity, e.g. *katė* (female cat) – *katinas* (male cat), *avis* (ewe) – *avinas* (ram), *tigrė* (tigress) – *tigras* (tiger); *mokytoja* (female teacher) – *mokytojas* (male teacher), *gydytoja* (female doctor) – *gydytojas* (male doctor) etc.

Contrary and contradictory opposites are particularly important. Contrary opposites are symmetrical, e. g. *baltas* (white) – *šviesus* (light) – *tamsus* (dark) – *juodas* (black); contradictory have two features, e. g. *platus* (wide) – *siauras* (narrow); *gyvas* (alive) – *negyvas* (dead); *geras* (good) – *blogas* (bad); *pradžia* (beginning) – *pabaiga* (end) etc. Converses also constitute opposite antonymic pairs characterised by asymmetrical features or relations, e. g. *parduoti* (buy) – *pirkti* (sell); *duoti* (give) – *imti* (take); *karas* (war) – *taika* (peace) etc. Opposites are divided into qualitative and quantitative. Quantitative opposites are measurable, e g.: *ilgas* (long) – *trumpas* (short), *platus* (broad) – *siauras* (narrow) etc. Qualitative opposites are based on features that cannot be measured or refer to relative quantities, e. g.: *geras* (good) – *blogas* (bad); *pradėti* (start) – *nustoti* (stop) etc.

From the structural point of view, antonyms may consist of different root words or words derived from the same root. Root words are usually adjectives or de-adjectival nouns and adverbs, e. g.: *aukštas* (high) – *žemas* (low); *aukštuma* (highland) – *žemuma* (lowland); *aukštyn* (up) – *žemyn* (down), verbs and de-verbal nouns, e. g. *kilti* (to rise) – *kristi* (to fall); *kilimas* (a rise) – *kritimas* (a fall); *taisyti* (to repair) – *ardyti* (to destroy); *taisymas* (repair) – *ardymas* (destruction), pronouns, e. g. *anas* (that) – *šis* (this); *visi* (all) – *niekas* (none), prepositions, e. g. *ant* (on) – *po* (under); *į* (to) – *iš* (from); *už* (behind) – *prieš* (before). Antonymic pairs might consist of participles functioning as adjectives, e. g. *basas* (barefoot) – *apsiavęs* (in shoes), *žalias* (raw) – *išviręs* (boiled, ready to eat), *virtas* (boiled, not fried) etc.

Derivative antonyms are usually built with the help of prefixes and suffixes, e. g. *laimė* (good luck) – *nelaimė* (bad luck), *įeiti* (enter) – *išeiti* (leave); *prasmingas* (sensible) – *beprasmis* (senseless) etc. Lithuanian has numerous antonyms with the prefixes of opposition, like *ne-*, *nebe-*, *be-*, *prieš-* and international prefixes of negation, like *a-*, *anti-*, *kontr(a)*-etc.

Structural semantics has exerted enormous influence on antonyms and antonymy; almost each word is perceived in terms of opposition. Such bi-

nary oppositions as *aukštas* (high) – *žemas* (low); *geras* (good) – *blogas* (bad); *savas*(own) – *svetimas* (alien) etc. directly govern the semantic structure of a language. In English opposites are related by gradable features, e. g. *hot – cold.* This only applies to adjectives and verbs. The feature is characteristic of contrary opposites, whereas nouns, which are always contradictory, are not gradable, e. g. *male – female.*

Contrastive words, or items in a lexical system, can either be doubled or not. Such lexical systems can either be compatible or incompatible. Incompatibility is grounded in internal contrast.

Another important area for antonymy is *hyponymy* and *hyperonymy.* A hypernym is a general name of a genus, a hyponym is a kind, species of the genus (both words are of Greek origin), e. g.: *gėlė* (flower) – *tulpė* (tulip), *paukštis* (bird) – *gulbė* (swan); *žvėris* (beast) – *vilkas* (wolf) etc. Lyons treats hyponymy as a transitive linguistic phenomenon. For example, hypernyms for such direct hyponyms as *stallion, mare, ram, ewe* could be *vertebrate* or *mammal.* In English hyponymy is also characteristic of verbs; however, in some cases they differ in their syntagmatic modification.

The part-whole relationship is also relevant for antonymy and its expression; however, some linguists do not share this opinion. Often the part-whole relationship is confused with hyponymy. For example, *ranka* (hand) and *kūnas* (body) are related as part to whole, whereas *auksas* (gold) could be treated either as a kind of matter or as its part. It depends on a broader context.

When discussing approaches to the analysis of opposites, it is important to identify a relationship between componential analysis and antonymy and antonyms. Meanings are split into components with differing meanings and thus constitute oppositions, e. g. *vyras* (man) – *moteris* (woman). The meaning of the first word could be defined as 'male human, adult', the second as 'female human, adult'. The distinctive feature of the antonymic pair is sex. Thus the relationship between componential analysis and antonymy can hardly be questioned. It should be also pointed out that componential analysis has some abstract features. In languages with multiple valencies componential analysis is the basis of glossaries of kinship terms. When discussing the role of such glossaries, binarity seems to be the key feature of their lexical structure consisting of antonyms and complements.

Some representatives of European structuralism are of the opinion that the subsystem of lexemes consists of a variety of relations between a lexical semantic field and meanings. However, the method of componential analysis,

which could help identify the field, is rejected. On the other hand, the method of componential analysis could be treated as an effective tool referring to a large variety of the system of lexemes and the relations between their meanings at the same time rejecting the concept of lexical field. Therefore it would be important to identify how the meanings of these components are related to the componential analysis. The components should be co-ordinated considering the interrelations between meanings.

A deeper insight into componential analysis has revealed that valency relations have no decisive role. However, the relations between universality and componential analysis are rather complex. Their semantic versions tend to be lexicalised or even grammaticalised. These semantic relations are relevant for many dictionaries of antonyms, especially those based on kinship terms.

Further linguistic analysis into opposites has resulted in identifying their *syntagmatic* relations as primary which become explicit in a regular context. This is the key feature of presenting antonymic pairs. Regular lexical relations then become mandatory, when both members of the opposition collocate with the same words.

Syntagmatic antonyms are systemic and contextual. Antonyms are first analysed structurally, then semantically. Sentences that illustrate both types contain various conjunctions and particles (usually negative). As a rule, they all express conjunction. The syntagmatic analysis is also characterised by disjunction referring to opposition and division. In some contexts opposites are contrasted. Comparison is expressed by the comparative degree of de-adjectival adverbs, e. g. *daugiau* (more), *geriau* (better), *labiau* (more) etc. In addition to syntactic means of expression, syntagmatic opposites are also expressed by the rising and falling intonation. Syntagmatic contexts can be opposed; they can also be joined, paralleled, modified and substituted.

Paradigmatic opposites are divided into absolute and partial. When an antonymic pair consists of monosemous words or the primary meanings of polysemous words, they are referred to as absolute opposites. The antonymous meanings then are inextricably bound to the words they are used with. In many cases such antonymic pairs (sequences, chains) are characterised by synonymy and variability. Opposites are partial, when antonymic pairs refer to the secondary meanings of polysemous words or one word is used in its primary meaning and the other in its secondary meaning. In such cases semantic variance might occur; however, the meanings of semantic variants are not identical. Antonymic paradigms may consist of two words, e. g. *rytinis* (morning)

– *vakarinis* (evening) and several semantically gradable words in a sequence, e. g. *tiesus* (straight) – *netiesus* (*not straight*) – *kreivas* (curved); *jaunas* (young) – *pusamžis* (middle-aged) – *pagyvenęs* (elderly) – *senas* (old) etc.

Antonyms are related as qualitative opposites; however, they are also characterised by contrariness, contradiction, vectoral relations and complementation. The features are components of a lexical semantic field. All lexical opposites have evolved as an efficient means of communication among people; as a result, antonyms and antonymy have become an important lexical semantic phenomenon analysable from the pragmatic point of view. Pragmatics is a branch of semiotics dealing with the relations between people, the system of signs and language. Sociological, psychological and historic research has identified a symbolic value of pragmatic opposites for the linguistic system. The language is also pragmatically enriched by numerous stylistic means, the most important of which include antithesis, paradox, metaphor and metonymy. The primary function of metaphor is concerned with perceiving one thing in terms of another, metonymy has to fulfil a confirmatory function which helps perceive the part-whole relationship. Phraseological units are based on emotionally coloured free collocations and make up linguistic units characterised by stability and expressive meaning.

Contextual antonyms are also pragmatic; their common component is secondary, the relations between the opposites are symbolic. In this context enantiosemy is of special importance. Enantiosemy is related to polysemy and homonymy. In Lithuania it was first identified by Jonas Jablonskis. Later some valuable observations were made by Antanas Maceina in his study *Asmuo ir Istorija* (*Person and History*).

Other sections of the book give an overview of antonyms as they are presented in dictionaries of Lithuanian. First, antonyms in the multi-volume *Lietuvių kalbos žodynas (Dictionary of the Lithuanian Language)* are discussed. Their abundance is attested by numerous illustrations containing antonymous pairs. *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas (The Dictionary of Contemporary Lithuanian)* offers an even larger number of antonyms, especially in the last editions. When discussing antonyms in the above dictionaries of Lithuanian, advantages and disadvantages of the presentation of antonyms are identified. De-adjectival pairs of antonyms are presented more systemically; however, a lack of consistency is sometimes noticeable.

Two editions of a school dictionary of antonyms (1985, 2002) and *Antonimų žodynas* (*A Dictionary of Antonyms,* 2003) also focus on Lithua-

nian antonyms. The latter dictionary offers more terms from different fields of research and a number of stylistic contracted forms. In the above dictionaries, both major and minor parts of speech are treated as capable of making antonymic pairs. Antonyms of all parts of speech presented in the dictionaries manifest a systemic approach to antonymy. In the Introduction to the Dictionary, the relations between antonyms and synonyms, antonyms and polysemy and homonymy are discussed. The Dictionary also offers contextual antonyms which have symbolic meanings. In the *Dictionary of Antonyms* a traditional approach is noticeable when antonymic pairs and relevant entries of words are given in an alphabetical order. The most explicit relationship between antonymy and synonymy can only be maintained in a thesaurus, where lexical semantic variants of antonyms and synonyms are presented in semantic fields rather than alphabetically.

Dictionaries of other languages offer the most exhaustive treatment of antonyms in reference to spatial measurements and distance. Such antonyms, whose meaning is directly or indirectly grounded in contrasts, is particularly distinct in encyclopaedic dictionaries of antonyms. In the encyclopaedic dictionary different forms of antonyms characterise lexical space referring to an appropriate definition of polysemy. Some forms of lexemes are presented phonetically and have an underlying grammatical basis facilitating the discrimination between cases of polysemy and homonymy. Such dictionaries of antonyms are compiled starting with the head word which stands next to another word, which, in its turn, is an element in a sequence of synonyms. The encyclopaedic dictionary focuses on the derivational structure of antonyms with the prefix of negation *un-*. E. Lang has proved that alongside other prefixes of negation, such as *nicht-*, or a syntactic negative particle *nicht* and some international prefixes of negation used in many other languages, the prefix *un-* is one of the key derivational elements in German.

When compiling a dictionary of antonyms, it is important to select the most appropriate structural model and a framework of distinctive features of antonymy; it is important to give a system of antonyms and clearly define their scope of usage. The dictionary of antonyms is a consistent collection of opposites which clearly delineates the structure of antonymy, identifies their scope of impact and validates their regularity.

In addition to voluminous dictionaries of antonyms as well as encyclopaedic dictionaries of antonyms, shorter dictionaries meant for schools are of utmost importance. Such dictionaries should be compiled as a tool facilitating

the understanding of antonyms as well as based on solid theories and ongoing research.

In the area of lexical semantic dictionaries, a dictionary of synonyms and antonyms seems to be most distinct. In it, both lexical categories, synonyms and antonyms, are treated together. Such dictionaries in European countries and the USA have been published since the beginning of the 18th century.

Dictionaries of synonyms and antonyms are peculiar in manifesting a close interrelationship between the two semantic categories and expanding the understanding about the language structure. Our next dictionary of Lithuanian synonyms and antonyms (*Lietuvių kalbos sinonimų ir antonimų žodynas*) would also include sections of synonyms and antonyms traditionally given in an alphabetical order.

DALYKINĖ RODYKLĖ

absoliučiosios priešpriešos 171
absoliutieji antonimai 10, 84
afiksas 22, 150
antitezė 10, 12, 13, 53, 90, 171
antonimas 10, 11–13, 15, 16, 50, 86, 93, 161
antonimija 10–12, 15, 21, 56, 82, 137
antoniminė pora 15, 18, 20, 21, 35, 65, 78, 84, 86, 118, 133
antoniminė reikšmė 17, 19, 37, 40, 84, 137
antoniminiai ryšiai 10, 41, 42
antoniminiai santykiai 12, 42, 80, 85
antonimiškumas 19, 40, 65, 143
antonimų struktūros analizė 82
antonimų variantiškumas 154
antrinė reikšmė 56, 159
atvirkštiniai antonimai 161
binariškumas 42, 66
būdvardiniai antonimai 43, 85
dalies ir visumos santykiai 10, 26, 57–60, 95, 96
daliniai antonimai 10, 84
darybinė grupė 85
darybinės priešpriešos 44
darybiniai antonimai 10, 30, 34, 35, 85, 171
darybiniai ryšiai 140
denotatas 10
derivaciniai antonimai 9, 14
dichotomija 12
disjunkcija 13, 76, 77, 79, 80, 82, 171
dūriniai 35, 139–141
dvigubinimas 66
ekvipolentinis kontrastas 67
elipsė 148
enantiosemija 10, 13, 97–101, 141, 171
epitetas 100
frazeologija 161
frazeologizmai 13, 89, 91–94, 143, 171
giminės kategorija 22
gramatinė kategorija 30, 92
grynieji antonimai 84
grįžtamieji antonimai 46, 75
hiperonimas 10, 13, 50–53
hiperoniminiai santykiai 50, 54
hipersema 14, 50–53
hiponimas 10, 13, 50–57, 59, 62, 63
hiponimija 9, 50, 51, 53, 54, 56–60, 63
hiponiminiai ryšiai 41
hiponiminiai santykiai 41, 50, 54, 80
hiposema 14, 50, 52, 53
homonimas 7, 11, 142, 144
homonimija 9, 98, 146, 171
idiosinkrazija 150, 154, 156, 157
implikacija 26, 29–31
implikacinės priešpriešos 23, 26, 27, 32, 33
interpretacija 145, 153, 154, 158
intonacija 79, 98, 101
ironija 10, 13, 90, 171
išvestiniai antonimai 10, 24, 30–32, 42, 144, 149, 150, 154
jungimas 13, 65–67, 77, 81, 171, 172
junginiai 9, 32, 40, 41, 58, 61–63, 92, 148
jungtukas 75–79, 92, 93, 165
kategorinis požymis 9, 23, 146
kategorizavimas 39, 145
kiekybinės priešpriešos 16, 23, 24, 26
kiekybinis požymis 24, 25
klasema 65, 69–72
kohiponimas 50, 62
kohiponimija 56
kokybės kategorija 25, 77
kokybinės priešpriešos 16, 23–25,86

kokybinis požymis 24
komplementarai 45, 66, 161
komplementarioji pora 161
komplementariosios priešpriešos 10
komplementarumas 23, 45, 46, 67, 86
komponentas 13, 29, 40–42, 46, 65, 66, 69–74, 96, 143, 145, 150
komponentinė analizė 40, 48, 55, 65, 66, 68, 70, 71, 172
konjunkcija 13, 76, 77, 79, 81, 171
kontekstiniai antonimai 10, 13, 17, 53, 74, 94, 96, 97, 142, 144, 149, 154, 171
kontekstiniai sinonimai 19, 149
kontradikcija 13, 161
kontradikcinė pora 32
kontradikcinės priešpriešos 10, 13, 23
kontradikciniai antonimai 45
kontradikciniai ryšiai 160
kontradikciniai santykiai 41
kontradikcinis požymis 23, 24
kontradikcinis teiginys 43
kontradikciškumas 23, 24, 43
kontrarinė paradigma 85
kontrarinės priešpriešos 10, 13, 23
kontrariniai antonimai 39, 43, 153, 161
kontrariniai ryšiai 160
kontrariniai santykiai 41
kontrariškumas 43
kontrarumas 13, 86
kontrastas 12, 13, 20, 40, 48–51, 53, 55, 56, 63, 67, 78, 79, 91, 146, 161, 171
konversija 45, 46
konversyvai 27–29, 33, 41, 45, 86
konversyviosios priešpriešos 10, 28
konversyvumas 27
koreliacija 19, 61
kvazihiponimas 13, 60
kvazihiponimija 56, 58
kvazipriešdėlis 38
laipsniškoji paradigma 84, 85
laipsniškoji seka 84, 139, 171
laipsniškosios priešpriešos 12, 16
laipsniuojamosios priešpriešos 43
leksema 9, 13, 22, 26, 43, 45, 47–52, 54–63, 65–69, 71–73, 144–146, 166, 172
leksika 15, 41, 88, 99, 146
leksikalizacija 9, 45, 63, 66, 69, 71, 72, 157
leksikografija 144, 151, 153, 156, 157, 166, 172
leksinė semantinė kategorija 7, 9, 11, 19, 39, 42, 137, 144, 146, 161, 171, 172
leksiniai ryšiai 10, 40, 73, 74, 144, 171
lyginimas 13, 29, 78, 171
lingvistinė analizė 73
loginis supriešinimas 20
makrostruktūra 154, 155
metafora 13, 56, 90, 94–96, 153, 171
metatezė 10
metonimija 10, 13, 90, 94, 95, 171
mikrostruktūra 154
modifikacija 51, 52, 63
neigiamieji antonimai 24, 30, 37, 62
neigimas 19, 24, 37, 38, 48, 81, 85, 161
neiginys 9, 31, 32, 37, 39, 40, 146, 150, 151, 157, 161, 172
nelaipsniuojamosios priešpriešos 43
nesisteminiai antonimai 74
nesudvigubintas kontrastas 48
nežymėtasis narys 14, 61, 62, 67
okazinės priešpriešos 53
okaziniai antonimai 19
oksimoronai 10, 13, 90, 91, 171
opozicija 12
palyginimas 91
paradigma 18, 20, 77, 84, 85, 171
paradigmatika 83
paradigminė analizė 11, 84, 85, 143
paradigminės priešpriešos 12, 42, 83–85, 171
paradigminiai santykiai 83, 90
paradoksas 10, 13, 90, 171
pasikartojantys jungtukai 76, 77
perkeltinė reikšmė 17, 19, 159

pirminė reikšmė 98
poliariški antonimai 42
poliariškumas 12
poliarizacija 27, 28, 141
polisemai 15, 141
polisemija 7, 9, 11, 39, 62, 84, 141, 144, 146, 149, 171
požymis 9, 10, 18, 19, 21–31, 33, 34, 42, 43, 52, 53, 56, 67, 68, 83, 86, 87, 145, 146, 151, 172
pragmatika 31, 88
pragmatinė analizė 11, 12
pragmatinės priešpriešos 12, 13, 90, 94, 95, 101, 171, 172
pragmatiniai santykiai 90
predikatas 44, 45
priešybė 12, 23, 46, 90, 143
priklausymas 10, 50
reguliarieji vediniai 157
reguliarumas 79, 154
reguliarusis kontekstas 10, 73, 171
reliaciniai požymiai 27, 28
santykiniai antonimai 160–161
santykinis požymis 29
sema 21, 65, 69, 97
semantika 25, 31–33, 42, 43, 53, 72, 83, 97, 141, 144, 171, 172
semantinė analizė 11, 19, 33, 73
semantinės grupės 83
semantiniai ryšiai 39, 40, 58, 72, 98, 100, 144, 147, 155
semantiniai santykiai 42, 71, 74, 79, 146
semantinis atstumas 85
semantinis kontrastas 53
semantinis laukas 10, 18, 19, 47, 48, 53, 56, 57, 65, 68, 69, 86, 88, 144
sinonimai 7, 9, 11, 19, 31, 32, 40, 50, 56, 72, 74, 136, 137, 144, 147, 149, 157–166, 172
sinonimija 9, 12, 50, 144, 149, 154, 171
sinoniminė eilė 137, 146
sinoniminiai ryšiai 40
sinoniminiai santykiai 39
sinonimiškumas 84
sintagmatika 56, 83
sintagminė analizė 11, 73
sintagminės priešpriešos 12, 13, 73–76, 79, 80, 83, 171
sintagminiai antonimai 74, 82, 171
sintagminiai ryšiai 73
sintagminiai santykiai 83, 90
sintaksiniai santykiai 150
sintezė 80
sisteminės priešpriešos 171
sisteminiai antonimai 74
skyrimas 13, 66, 77, 82, 171
stilistinė figūra 12, 90, 91, 94
subkategorizavimas 145
subkontrariniai ryšiai 41
subordinacija 50
subsistema 55, 68
substantyvioji transpozicija 34
sugretinimas 13, 25, 76, 78, 81, 85, 171
sulyginimas 13, 82
superordinatė 51, 54, 55, 57, 59, 60, 62, 63
supletyviniai antonimai 14
šakniniai antonimai 10, 30–32, 34, 85, 171
šakniniai sinonimai 31
šalutinė reikšmė 84, 101
tarpas 25, 32
teiginys 9, 43, 46, 99, 162
tiesioginė reikšmė 85, 91
tikrieji antonimai 10, 74
tranzityvumas 41, 58
tropas 90
veiksmažodinės priešpriešos 44, 75
veiksmažodiniai antonimai 35, 137
vektorinė priešprieša 10, 13, 75
vektoriniai antonimai 46
vektoriškumas 86
žymėtasis narys14, 61, 62
žodžių samplaikos 13, 91, 143, 171

Ermanytė, Irena

Er-121 Antonimija ir antonimai / Irena Ermanytė; Lietuvių kalbos institutas. – Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2008. – 200 p.

Santr. angl. – Dalyk. r-klė: p. 197–199.

ISBN 978-9955-704-54-6

Monografijoje apibendrinami antonimų teoriniai tyrimai ir Lietuvos bei užsienio lingvistų sukaupta patirtis nagrinėjant antonimijos teorinius ir metodologinius dalykus. Tai pirmas teorinis veikalas apie antonimus lietuvių kalba. Knyga skiriama įvairiems skaitytojams: studentams, žodynų specialistams, vertėjams, dėstytojams ir visiems, besidomintiems kalbą pagyvinančia antonimų raiškos teorine bei stilistine įvairove.

UDK 808.82-54

Irena Ermanytė

Antonimija ir antonimai

Tekstą kompiuteriu rinko *Danutė Stakienė*
Maketuotoja *Živilė Matijošienė*

SL 655. Tiražas 500 egz.
Išleido Lietuvių kalbos institutas,
P. Vileišio g. 5, LT-10308 Vilnius
Spausdino UAB Petro ofsetas,
Žalgirio g. 90, LT-09303 Vilnius